

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”

Л.В. Леванцэвіч

БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

Вучэбна-метадычны комплекс

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2014

УДК 808.26(09)
ББК 81.2 Бел-923
Л-34

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам
установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”*

Рэцэнзенты:

загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

В.Б. Пераход

загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Н.М. Борсук

Леванцэвіч, Л.В.

Беларуская дыялекталогія : вучэбна-метадычны комплекс / Л.В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2014. – 123 с.

У вучэбна-метадычным комплексе падаецца праграма, прыведзены пытанні да заліку, распрацаваны лекцыйныя матэрыялы, тэматыка і змест практычных (прадугледжана выкананне заданняў рознага характару), пытанні да заліку, падаюцца тэксты на дыялектнай мове для моўнага аналізу. Асноўная ўвага скіравана на комплексны аналіз тэкстаў дыялектнай мовы розных па часе і месцы ўзнікнення.

Прызначаны для студэнтаў філалагічнага факультэта.

УДК 808.26(09)
ББК 81.2 Бел-923

УСТУП

Беларуская дыялекталогія – гэта вучэбная дысцыпліна, мэтай якой з’яўляецца даследаванне сучаснага стану дыялектаў на тэрыторыі Беларусі. Курс ахоплівае ўвесь спектр пытанняў, на якіх павінен засяроджваць увагу той, хто вывучае дыялекталогію: уводныя тэмы (крыніцы мясцовых моўных разнавіднасцяў, тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі, яе сувязі з лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі дысцыплінамі, звесткі з гісторыі дыялекталогіі як навукі, пералічваюцца і тлумачацца асноўныя навуковыя дыялекталагічныя паняцці і тэрміны), дыялектную фанетыку, марфалогію, дыялектныя асаблівасці ў галіне сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі, групойку гаворак на беларускай тэрыторыі.

Мэта вучэбна-метадычнага комплексу – дапамагчы сфарміраваць дакладную сістэму ведаў аб фанетычных, марфалагічных, лексіка-семантычных і сінтаксічных асаблівасцях беларускіх дыялектаў, навучыць разглядаць дыялектныя рысы не ізалявана, а на інтэрдыялектным полі як кампаненты адпаведных супрацьстаўленых або несупрацьстаўленых адрозненняў. Задачы: даць уяўленне пра асноўныя паняцці дыялекталагічнай навукі, пра яе сувязь з іншымі дысцыплінамі сацыяльна-гуманітарнага цыкла, дапамагчы засвоіць неабходны тэрміналагічны блок па дыялекталогіі; паказаць падабенства і асноўныя параметры адрозненняў дыялектнай і літаратурнай мовы, навучыць суадносіць дыялектныя асаблівасці з нормамі літаратурнай мовы; выпрацаваць навыкі работы з дыялектнымі картамі, атласамі, слоўнікамі і ўменне вызначаць тэрытарыяльную лакалізацыю дыялектных з’яў.

Курс займае важнае месца ў падрыхтоўцы спецыяліста-філолага. Дыялекталогія, па-першае, дапамагае зразумець шляхі фарміравання літаратурнай мовы, раскрываючы ролю ў гэтым працэсе канкрэтных дыялектаў, што асабліва актуальна для беларускай літаратурнай мовы, якая склалася непасрэдна на базе мясцовых гаворак. Па-другое, вывучэнне рэліктавых моўных з’яў, якія да нашых дзён захаваліся ў гаворках, дазваляе лепш разабрацца ў гістарычных моўных асаблівасцях і працэсах. Гэта спрыяе больш глыбокаму засваенню студэнтамі курсаў сучаснай літаратурнай мовы, гісторыі літаратурнай мовы і гістарычнай граматыкі. Акрамя таго, веданне дыялекталогіі неабходна студэнту – будучаму настаўніку, які будзе працаваць ва ўмовах дыялектнага асяроддзя, каб дапамагчы дзецям у сельскіх школах авалодаць літаратурнай мовай, навучыць іх дакладна размяжоўваць сферы функцыянавання дыялектнай і літаратурнай моўнай разнавіднасцяў.

Данае выданне ўключае: вучэбную праграму, тэарэтычную частку, практычныя пытанні і заданні, пытанні да заліку, тэксты для моўнага аналізу, спіс літаратуры.

Для якаснага вывучэння курса беларускай дыялекталогіі студэнтам рэкамендуецца выканаць наступныя алгарытм дзеянняў:

вывучыць лекцыйны матэрыял;

выканаць дамашнія заданні па адпаведных тэмах;

адказаць на пытанні да заліку;

падрыхтавацца да практычных заняткаў (даклады, рэфераты, прэзентацыі).

Студэнт павінен умець вызначаць фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак; дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы; вызначаць групоўку гаворак на карце Беларусі, складаць ізагласы распаўсюджвання тых ці іншых дыялектных з'яў. Ведаць групоўку тэрытарыяльных дыялектаў; асноўныя паняцці (ізагласа, пучок ізаглас, лінгвістычны арэал); асаблівасці развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах; асноўныя слоўнікі дыялектнай лексікі, матэрыялы дыялекталагічнага і лексічнага атласаў беларускай мовы.

Прыкладны расклад гадзін па відах навучання: усяго 52 гадзіны, у тым ліку 28 гадзін лекцыйных, 24 гадзіны практычных заняткаў.

ЗМЕСТ КУРСА “БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ”

Уводзіны. Літаратурная і дыялектная формы беларускай нацыянальнай мовы. Асноўныя адрозненні паміж імі. Мясцовыя разнавіднасці беларускай дыялектнай мовы. Азначэнні мясцовай гаворкі, дыялектнай групы гаворак, дыялекту. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, іх сучасны стан на Беларусі.

Прадмет і задачы дыялекталогіі. Асноўныя крыніцы вывучэння дыялекталогіі. Гістарычная і апісальная дыялекталогія. Тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі. Сувязь дыялекталогіі з іншымі навукамі і яе значэнне. Сувязь дыялекталогіі з лінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя мовы, дыялекталогія і сучасная беларуская літаратурная мова, дыялекталогія і тапаніміка. Сувязь дыялекталогіі з нелінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя, дыялекталогія і этнаграфія, дыялекталогія і літаратуразнаўства, дыялекталогія і археалогія, дыялекталогія і фалькларыстыка і інш.

Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі. Паняцце ізагласы, пучка ізаглас, лінгвістычнага арэала, суадносін паміж імі. Тыпы лінгвагеаграфічных карт. Супрацьстаўленныя і несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні. Іх выкарыстанне для падзелу гаворак на групы. Паняцце дыялектнай зоны. Сярэдняя (цэнтральная), заходняя, усходняя, паўночна-заходняя і паўднёва-заходняя дыялектныя зоны. Выкарыстанне дыялекталагічных праграм пры вывучэнні беларускіх народных гаворак. Апісанне беларускіх дыялектаў з дапамогай лінгвагеаграфічных карт. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы (ДАБМ), яго структура, змест. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак (ЛАБНГ). Агульнаславянскі лінгвістычны атлас (АЛА). Лінгвістычны атлас Еўропы (ЛАЕ).

Своеасаблівасць развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах. Узаемаўплыў беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў на розных гістарычных адрэзках часу. Уплыў літаратурнай мовы на дыялекты ў нашы дні. Роля беларускіх дыялектаў у фарміраванні сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

З гісторыі развіцця беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі. Матэрыялы пра беларускія дыялекты ў этнаграфічных і фалькларыстычных працах (П. Шэйн, А. Сержпутоўскі, М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў, М. Доўнар-Запольскі, М. Федароўскі, І. Сербай і інш.). Лексікаграфічнае апісанне беларускіх дыялектаў у працах І. Насовіча і У. Дабравольскага. Пытанні беларускай дыялекталогіі ў асветленні Я. Карскага. Вывучэнне беларускіх гаворак у працах рускіх моваведаў А. Шахматава, А. Сабалеўскага, В. Багародзіцкага і інш. Дыялектныя

слоўнікі 20-х гадоў М. Каспяровіча, І. Бялькевіча, М. Шатэрніка і інш. Працы Г. Венкера, Ж. Жыльерона, П. Бузука і інш. па лінгвістычнай геаграфіі. Асноўныя дыялектныя слоўнікі беларускай мовы.

Фанетыка. Адзінства асаблівасцей фанетычнай сістэмы беларускай дыялектнай мовы (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, зацвярдзенне шыпячых, губных і інш.). Агульныя фанемы для беларускіх дыялектаў і літаратурнай мовы. Галоўныя адрозненні паміж дыялектамі беларускай мовы ў галіне фанетыкі.

Асноўныя спосабы фанетычнай фіксацыі дыялектных матэрыялаў. Фанетычны алфавіт. Паняцце фанетычнай транскрыпцыі. Літары і знакі, якія выкарыстоўваюцца ў фанетычнай транскрыпцыі дыялектнай мовы, іх інвентарызацыя і значэнне. Спрощаная транскрыпцыя. Узоры яе ўжывання.

Фанетыка. Вакалізм. Націскны вакалізм і яго асноўныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі. Тыпы гаворак па складу галосных фанем. Націскныя галосныя паўночна-ўсходняга дыялекту. Націскныя галосныя паўднёва-заходняга дыялекту. Адрозненні ў націскным вакалізме паміж дыялектамі беларускай мовы.

Фанема <ê (ie)>. Яе месца ўтварэння і асаблівасці вымаўлення ў розных беларускіх гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Этымалагічныя карані фанемы <ê (ie)>. Адпаведнікі фанемы <ê (ie)> ў паўночна-ўсходнім дыялекце. Ужыванне фанемы <ê (ie)> ў каранях слоў. Ужыванне фанемы <ê (ie)> ў суфіксах і канчатках слоў. Фанема <ô (yo)>. Акустыка-артыкуляцыйныя якасці фанемы <ô (yo)> ў розных гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Гістарычныя перадумовы ўзнікнення фанемы <ô (yo)>. Ужыванне фанемы <ô (yo)> ў каранях, суфіксах і канчатках слоў.

Акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі фанемы <i> ў гаворках. Ужыванне <i> ў закрытых складах на месцы знікшага <h> і этымалагічнага <o>. Месца ўтварэння і спосаб вымаўлення фанемы <ы> ў беларускіх гаворках. Чаргаванне <ы> / <у>, <ы> / <і> ў асобных беларускіх гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя асаблівасці фанемы <e> і ўмовы пераходу <e> ў <o> ў гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя асаблівасці фанемы <a> і чаргаванні <a> / <o>, <a> / <e> ў беларускіх гаворках. Фанема <o>, лабіялізацыя галосных у гаворках.

Ненаціскны вакалізм. Асаблівасці артыкуляцыі і вымаўлення ненаціскных галосных у беларускіх гаворках. Паняцце колькаснай і якаснай рэдукцыі. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у першым пераднаціскным складзе і ва ўсіх астатніх складах. Аканне як тып ненаціскага вакалізму беларускіх народных гаворак. Сутнасць дысімілятыўнага акання. Дысімілятыўнае аканне, ускладненае асімілятыўнасцю. Тэрыторыя пашырэння дысімілятыўнага акання.

Сутнасць недысімілятыўнага акання. Поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае аканне і яго ізагласы. Акаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Оканне ў беларускіх гаворках. Захаванне этымалагічных фанем <о> і <а> ў ненаціскных складах. Замена этымалагічнага [а] на [о] ў некаторых гаворках паўднёвай часткі Беларусі. Выпадкі вымаўлення [у] на месцы ненаціскага [о]. Окаюча-акаючы вакалізм у беларускіх гаворках пераходнага тыпу.

Яканне як тып ненаціскага вакалізму. Дысімілятыўнае яканне і тэрыторыя яго пашырэння. Асаблівасці віцебскага дысімілятыўнага якання. Сутнасць недысімілятыўнага якання. Поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае яканне, адрозненне паміж імі. Якаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Еканне ў беларускіх гаворках. Тэрыторыя распаўсюджання екання. Екаюча-якаючы вакалізм.

Характар вымаўлення галосных пасля мяккіх зычных у пасля- і пераднаціскных складах. Асаблівасці ненаціскага вакалізму заходнепалескіх гаворак. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у пачатку слова. Рэдукаваны характар вымаўлення галосных [а], [о], [е] ў другім і далейшых складах перад націскам пасля цвёрдых і зацвёрджаных зычных. Вакалізм паслянаціскных складоў. Вымаўленне галосных [а], [о], [е] ў паслянаціскных складах.

Кансанантызм. Агульныя асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках. Склад зычных фанем і іх характарыстыка. Рэгіянальныя рысы кансанантызму. Цвёрдаэрыя і мяккаэрыя гаворкі на Беларусі. Дзеканне і цеканне ў гаворках асноўнага дыялектнага масіву. Гаворкі з адсутнасцю дзекання і цекання. Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы. Гаворкі з парнымі мяккімі [д], [т]. Гаворкі з зычнымі [д], [т] перад галоснымі прырэдзяга рада [е], [і]. Цвёрдыя няпарныя фанемы <ж>, <ш>, <ч>, <дж>, <ц> у гаворках. Наяўнасць мяккіх разнавіднасцяў гэтых фанем у асобных беларускіх гаворках. Цоканне ў гаворках Беларусі. Губныя фанемы, супрацьстаўленыя па цвёрдасці/мяккасці (<б> – <б’>, <п> – <п’>, <м> – <м’>, <в> – <в’>). Характар іх вымаўлення перад галоснымі ў розных гаворках Беларусі. Губна-зубныя фанемы <ф> – <ф’> у гаворках.

Спалучэнні зычных фанем. Змены зычных у гаворках. Кансанантныя дыялектныя з’явы. Асіміляцыя і яе віды. З’ява дысіміляцыі. Эпентэза, метатэза, пратэза як від змен зычных гукаў. Падаўжэнне зычных у гаворках.

Марфалогія. Адзінства граматычных катэгорый у марфалагічнай сістэме дыялектнай мовы. Дыялектныя адрозненні ў марфалагічнай сістэме

беларускіх гаворак. Прычыны марфалагічных адрозненняў паміж рознымі гаворкамі беларускай мовы.

Назоўнік. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду. Несупадзенні граматычнай катэгорыі роду паміж рознымі гаворкамі, а таксама паміж гаворкамі і літаратурнай мовай, прычыны гэтых несупадзенняў.

Дыялектныя адрозненні ў граматычнай катэгорыі ліку. Рэліктавыя формы парнага ліку ў беларускіх гаворках.

Катэгорыя склону ў гаворках. Клічны склон назоўнікаў.

Скланенне назоўнікаў адзіночнага ліку. Асаблівасці першага скланення назоўнікаў. Назоўнікі ніякага роду з канчаткам **-о** ў назоўным і вінавальным склонах. Пашыранае ўжыванне канчатка **-у** ў назоўніках роднага склону ва ўсіх беларускіх гаворках. Ужыванне канчатка **-ові** ў давальным склоне назоўнікаў у некаторых гаворках. Неадушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду вінавальнага склону з канчаткам **-а** ў гаворках. Асаблівасці ўжывання канчаткаў назоўнікаў творнага склону. Канчаткі назоўнікаў у месным склоне.

Асаблівасці другога скланення назоўнікаў. Канчаткі **-е** (**-э**, **-у**) назоўнікаў роднага склону ў беларускіх гаворках. Канчаткі **-ê**, **-іе** (**ыэ**), **-і**, **-ы**, **-а** назоўнікаў давальнага і меснага склону ў гаворках. Канчаткі **-ой**, **-ай**, **-ьй**, **-ый** назоўнікаў творнага склону ў асобных гаворках.

Асаблівасці трэцяга скланення назоўнікаў. Канчатак **-ы** (**-і**) назоўнікаў давальнага, роднага і меснага склону ў дыялектнай мове. Канчаткі **-ою** (**-эю**), **-аю**, **-ай**, **-эй**, **-ой** назоўнікаў творнага склону ў некаторых гаворках.

Скланенне назоўнікаў множнага ліку. Націскны канчатак **-е** (**-ê**, **-іе**, **-ыэ**) і ненаціскныя канчаткі **-і** (**-ы**), **-а** назоўнікаў назоўнага склону ў гаворках. Націскны канчатак **-оў** (**-уоў**), ненаціскны канчатак **-аў** (**-оў**, **-ув**, **-уў**), а таксама канчатак **-эй** назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Канчатак **-ом** (**-ôм**) назоўнікаў давальнага склону некаторых беларускіх гаворак. Канчатак **-ы** (**-і**) вінавальнага склону адушаўленых назоўнікаў у сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках. Канчатак **-амы** (**-ам**) назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Архаічныя канчаткі **-ох** (**-ôх**, **-уох**), **-ех** назоўнікаў меснага склону паўднёва-заходняга дыялекту.

Рознаскланяльныя назоўнікі. Асаблівасці ўжывання ўставак **-яц** (**-ят**) у некаторых рознаскланяльных назоўніках. Канчаткі пры скланенні назоўнікаў, якія абазначаюць маладых істот, назоўнікаў на **-мя** ў гаворках. Асаблівасці скланення назоўнікаў мужчынскага роду на **-а** (**-я**). Асаблівасці скланення назоўнікаў *маці* і *свякроў* у беларускіх гаворках.

Займеннік. Дыялектныя адрозненні займеннікаў у залежнасці ад фанетычнай сістэмы гаворкі. Указальныя займеннікі. Лексічныя значэнні ўказальных займеннікаў *гэты* і *гэны*. Выкарыстанне энклітычных форм

-це, -се займеннікаў у вінавальным склоне. Граматычныя формы асабовых і зваротнага займеннікаў, неазначальныя займеннікі і асаблівасці іх утварэння ў гаворках. Прыналежныя, азначальныя, пытална-адносныя і адмоўныя займеннікі ў беларускіх дыялектах.

Прыметнік. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, граматычныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і асаблівасці іх ужывання ў дыялектнай мове. Канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) назоўнага склону ў гаворках. Сцягнутыя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) назоўнага-вінавальнага склону ў гаворках. Утварэнне і ўжыванне сцягнутых форм прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў). Адрозненне кароткіх прыметнікаў ад сцягнутых форм. Канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) роднага, давальнага, творнага і меснага склону ў беларускіх гаворках. Скланенне прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) множнага ліку ў гаворках. Скланавыя формы прыналежных займеннікаў.

Суфіксальныя і аналітычныя спосабы ўтварэння ступеняў параўнання прыметнікаў у дыялектнай мове.

Лічэбнік. Формы скланення колькасных лічэбнікаў *адзін (адна, адно), два (дзе), тры, чатыры* ў беларускіх гаворках. Скланавыя формы колькасных лічэбнікаў ад *пяці да дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць*. Скланенне зборных і дробавых лічэбнікаў.

Дзеяслоў. Формы інфінітыва ў беларускіх гаворках. Адрозненні ўтварэння інфінітыва ў дыялектнай мове ад літаратурнай. Дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеясловаў. Адметнасці чаргавання заднеязычных з шыпячымі ў дзеясловах цяперашняга і будучага часу з асновай на [г], [к]. Чаргаванне цвёрдых зубных зычных асновы на [с], [з], [д], [т], [н] з адпаведнымі мяккімі. Аснова дзеясловаў на губныя зычныя [б], [п], [м], [в] у гаворках.

Спражэнне дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу ў гаворках. Разнастайнасць канчаткаў трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў. Канчаткі дзеясловаў множнага ліку першага спражэння ў першай асобе і іх залежнасць ад пазіцыйных змен галосных. Канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэнняў другой асобы множнага ліку ў гаворках.

Граматычныя формы будучага складанага часу дзеясловаў у гаворках. Складаная (аналітычная) форма будучага часу з дапаможнымі дзеясловамі *быць, буду, мець (маю, маеш, мае), мецца* і інфінітыва асноўнага дзеяслова. Злітная (сінтэтычная) форма будучага часу з

інфінітывам асноўнага дзеяслова са старажытным дапаможным дзеясловам *иму (иметь, имет)*. Формы прошлага часу дзеясловаў у дыялектнай мове.

Формы загаднага ладу ў гаворках. Утварэнне другой асобы адзіночнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне другой асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне першай асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Ужыванне элементаў *-ка, -тка, -ма (-мо)* у формах дзеясловаў загаднага ладу.

Зваротныя формы дзеясловаў з рознымі варыянтамі часціцы *-ся* ў беларускіх гаворках.

Асаблівасці ўтварэння і выкарыстання дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-уч, -ач* і дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-ем* у беларускіх гаворках. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н, -ен, -ан, -он, -т* у гаворках. Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л* у дыялектнай мове.

Утварэнне і асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў цяперашняга і прошлага часу ў беларускіх гаворках. Архаічныя формы дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на *-а*.

Прыслоўе. Адметнасці ўтварэння прыслоўяў у дыялектнай мове. Прыслоўі, якія ўтвораны ад прыслоўяў і іншых часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеяслоўных асноў). Утварэнне складаных прыслоўяў у беларускіх гаворках. Формы ступеняў параўнання і суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў у гаворках. Асаблівасці ўтварэння прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц у дыялектнай мове.

Сінтаксіс. Тыпы дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Прычыны дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі, уласцівыя ўсім гаворкам і толькі некаторым з іх. Тыпы дыялектных беспрыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з родным прыналежнасці, з родным часу, з давальным прыналежнасці, з вінавальным прамога аб'екта, з творным прычыны або падставы дзеяння, словазлучэнні з дзеясловамі *хварэць, балець, западаць* і інш. Тыпы дыялектных прыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з дзеясловамі руху і мэтанакіраванага дзеяння, з дзеясловамі маўлення, мыслення, з дзеясловамі *смяцца, рагатаць, жартаваць* і інш., дзеяслоўна-іменныя канструкцыі з прасторавымі адносінамі, з прычыннымі адносінамі. Прэдыкатыўныя канструкцыі.

Просты сказ. Аднасастаўныя сказы ў беларускіх гаворках: намінатыўныя, безасабовыя сказы і спосабы выражэння ў іх галоўнага члена. Двухсастаўныя сказы ў дыялектнай мове, спосабы выражэння дзейніка і выказніка ў іх. Назоўнік клічнага склону ў ролі дзейніка. Дзеепрыслоўе ў ролі выказніка. Асаблівасці складаназлучаных сказаў у

беларускіх гаворках. Тыпы сінтаксічных адносінаў: спалучальныя, супастаўляльныя, супраціўна-абмежавальныя, чыста супраціўныя, пералічальна-размеркавальныя, далучальныя.

Складаназалежныя сказы ў дыялектнай мове. Віды складаназалежных сказаў: сказы з даданымі часу, з даданымі месца, з даданай азначальнай часткай, з даданай дапаўняльнай часткай, з даданай часткай умовы, з даданай часткай прычыны, з даданай часткай мэты, з даданай уступальнай часткай, з даданай часткай спосабу дзеяння, з даданай параўнальнай часткай. Найбольш характэрныя і ўжывальныя злучнікі ў гэтых сказах. Складаназалежныя сказы са звычайнай паслядоўнасцю падзей і з хуткай зменаю падзей. Складаназалежныя сказы, у якіх даданыя часткі абмяжоўваюць пачатак або канец падзей. Сказы са злучнікамі. Сказы са злучальнымі словамі.

Бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі часткамі. Бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі.

Лексіка. Слоўнікавы склад беларускіх гаворак. Агульнанародная, дыялектная і размоўная лексіка ў складзе беларускіх гаворак. Гістарычныя групы слоў у лексіцы сучасных беларускіх гаворак (агульнаіндаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія, уласнабеларускія, вузкадыялектныя словы і словы дыялектаў суседніх моў).

Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Варыянтнасць у дыялектнай лексіцы. Аднадыялектныя і міждыялектныя варыянты слоў. Фанетычныя, марфалагічныя і семантычныя варыянты дыялектнага слова.

Дэталізаваныя найменні прадметаў і з'яў рэчаіснасці ў гаворках.

Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў. Паняцце дэматывацыі.

Тыпы дыялектных лексічных адрозненняў. Супрацьстаўленныя двухчленныя і мнагачленныя лексічныя адрозненні. Уласналексічныя дыялектныя адрозненні (сінонімы). Лексіка-семантычныя дыялектныя адрозненні (амонімы). Лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя) дыялектныя адрозненні (суфіксальныя, прэфіксальныя, суфіксальна-прэфіксальныя, асноваскладанне). Лексіка-фанематычныя дыялектныя адрозненні (фанематычныя, акцэнтныя). Несупрацьстаўленныя дыялектныя адрозненні.

Лексічная полісемія ў гаворках. Дыялектная аманімія і шляхі яе ўзнікнення. Спецыфіка і характар дыялектнай сінаніміі. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы. Прафесіянальная лексіка ў слоўнікавым складзе дыялектнай мовы.

Пашыранае ўжыванне лексікі літаратурнай мовы ў сучасных беларускіх гаворках. Іншамоўныя запазычанні і спосабы іх засваення ў беларускіх гаворках.

Фразеалогія. Агульнае значэнне фразеалагізма і паняцце дыялектнага фразеалагізма. Прыметы дыялектных фразеалагізмаў: адсутнасць іх у літаратурнай мове, наяўнасць у складзе фразеалагізма дыялектных слоў, выкарыстанне адметных уласных імён, ужыванне ў асобым значэнні і інш. Тыпы эмацыянальна-экспрэсіўных дыялектных фразеалагізмаў. Варыянтнасць і сінанімічнасць дыялектных фразеалагізмаў. Многазначныя і аманімічныя ўстойлівыя словазлучэнні ў дыялектнай мове. Антанімія ў дыялектнай фразеалогіі. Выкарыстанне дыялектных фразеалагізмаў у літаратурнай мове. Прадметная класіфікацыя дыялектных фразеалагізмаў. Нематываваныя і матываваныя фразеалагізмы ў беларускіх гаворках. Некрацізмы (або словы з забытай семантыкай) у складзе дыялектных устойлівых словазлучэнняў. Стылістычная і эмацыянальна-экспрэсіўная роля дыялектных фразеалагізмаў у маўленні. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя сінтаксічныя мадэлі дыялектных фразеалагізмаў. Асноўныя крыніцы дыялектнай фразеалогіі.

Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі. Асаблівасці гаворак асноўнага масіву беларускай мовы. Моўныя ўласцівасці палескай групы беларускіх гаворак.

Паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы і тэрыторыя іх пашырэння. Супрацьстаўленыя фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя адрозненні гэтых дыялектаў.

Групоўка гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту (полацкая і віцебска-магілёўская).

Групоўка гаворак паўднёва-заходняга дыялекту (гродзенска-баранавіцкая і слуцка-мазырская).

Сярэднебеларускія гаворкі, іх моўныя ўласцівасці і тэрыторыя пашырэння.

З гісторыі вывучэння беларускіх гаворак. Групоўка беларускіх гаворак у працах А. Сабалеўскага і А. Шахматава. Вучэнне Я. Карскага па дыферэнцыяцыі беларускіх гаворак. Падзел беларускіх гаворак на групы П. Бузуком і М. Дурнава. Класіфікацыя беларускіх гаворак у Дыялекталагічным атласе беларускай мовы (ДАБМ).

КУРС ЛЕКЦЫЙ

ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ

Сучасная беларуская нацыянальная мова, як і нацыянальныя мовы іншых народаў, мае дзве разнавіднасці – літаратурную мову з яе разнастайнымі стылямі (мастацкім, публіцыстычным, афіцыйна-справавым і інш.), узорную, унармаваную, і дыялектную мову, стылістычна нейтральную. Літаратурная мова і дыялектная мова як разнавіднасці адзінай мовы нацыі знаходзяцца ў цеснай сувязі і ўзаемадзеянні. Але паміж імі ёсць і адрозненні, найбольш істотныя з іх наступныя: а) літаратурная мова – адзіная на ўсёй тэрыторыі пашырэння той або іншай мовы нацыі, дыялектная мова існуе як разнастайныя дыялектныя разнавіднасці; б) літаратурная мова выступае ў дзвюх формах – пісьмовай і вуснай, дыялектная мова – толькі ў вуснай, беспісьмовай форме; в) літаратурная мова абслугоўвае разнастайныя патрэбы культурнага жыцця і грамадскай дзейнасці народа, гэта мова культуры, навукі, справай дакументацыі, дыялектная мова – гэта бытавая мова.

Вывучэннем мясцовых, тэрытарыяльных моўных разнавіднасцей займаецца спецыяльны раздзел мовазнаўства – дыялекталогія (ад грэч. *diálektos* – гаворка, размова і *logos* – слова, вучэнне, паняцце).

У дыялекталогіі ўжываюцца спецыяльныя тэрміны – беларускія гаворкі (гаворкі беларускай мовы, гаворкі беларускай дыялектнай мовы, дыялектная мова, народная мова, народна-дыялектная мова, жывая мова і інш.), мясцовая гаворка, група гаворак, дыялект, дыялектная мова, цэнтральныя гаворкі, перыферычныя гаворкі, міждыялектныя групы гаворак, змешаныя або пераходныя гаворкі, асобная астраўная дыялектная група, дыялектныя зоны. **Гаворка**, ці **мясцовая гаворка**, або **гаворка беларускай мовы**, – самая дробная дыялектная адзінка, мова аднаго ці некалькі населеных пунктаў з уласцівым ёй адзінствам фанетычных, граматычных і лексічных сродкаў. **Беларускія гаворкі** – усе гаворкі ў складзе беларускай нацыянальнай мовы, а таксама гаворкі, якія вылучаюцца ў выглядзе беларускамоўнага абшару ў адрозненне ад абшараў гаворак суседніх моў (рускай, украінскай, польскай і літоўскай). **Група гаворак** – некалькі гаворак з блізкімі ці аднолькавымі моўнымі асаблівасцямі. **Дыялект** – групы гаворак з характэрнымі для іх агульнымі спецыфічнымі моўнымі рысамі, якімі яны выразна адрозніваюцца ад іншых груп гаворак, з іх узаемным тэрытарыяльным размяшчэннем. Дыялект з’яўляецца часткай беларускай нацыянальнай мовы і таму супрацьпастаўляецца іншым дыялектам. Кожны дыялект мае ў сваім складзе структурна-тэрытарыяльныя адрозныя групы гаворак. Са

значэннем ‘дыялект’ у лінгвістычнай літаратуры ўжываецца і тэрмін ‘гаворка’. *Дыялектная мова* (народная мова, народна-дыялектная мова, жывая мова і інш.) – гэта ўсе мясцовыя, тэрытарыяльныя разнавіднасці пэўнай мовы.

Цэнтральныя гаворкі – гаворкі з найбольш захаванай уласнай дыялектнай структурай.

Перыферычныя гаворкі – гаворкі з менш захаванай, у той ці іншай ступені разбуранай, змененай і абноўленай дыялектнай структурай.

Міждыялектныя групы гаворак (змешаныя або пераходныя) існуюць на мяжы суразмяшчэння і ўзаемадзеяння дыялектаў.

Асобная *астраўная дыялектная група* – тая ці іншая адасобленая частка гаворак пэўнага дыялекту ў складзе сумежных моў.

Дыялектныя зоны – гэта рэгіянальныя адасабленні гаворак не па іх дыялектных асаблівасцях, а па асаблівасцях маўлення, што склаліся ў выніку іх спецыфічнага культурна-гістарычнага развіцця і ўзаемадзеяння з іншымі мовамі. Дыялектныя зоны з’яўляюцца незалежнымі, не звязанымі адна з адной фармацыямі беларускіх гаворак. Яны не супрацьпастаўляюцца па асаблівасцях, а ўзаемна накладваюцца адна на адну.

Беларуская дыялекталогія – гэта навука пра беларускую дыялектную мову, пра мясцовыя, тэрытарыяльныя дыялекты. Прадметам вывучэння беларускай дыялекталогіі з’яўляецца народная гутарковая мова ў яе сучасным стане.

Адрозніваецца дыялекталогія гістарычная (дыяхранічная) і апісальная (сінхранічная). Гістарычная дыялекталогія займаецца вывучэннем тэрытарыяльных дыялектаў на розных этапах развіцця той або іншай мовы, паходжання дыялектаў, устанаўлівае заканамернасці развіцця моўных фактаў. Апісальная дыялекталогія вывучае сучасны стан дыялектаў: фанетычную сістэму, граматычны лад, слоўнікавы склад. Паміж гістарычнай і апісальнай дыялекталогіяй няма рэзкай мяжы. Глыбокае вывучэнне і апісанне сучаснай мовы павінна дапаўняцца гістарычнымі фактамі. І, наадварот, гістарычнае вывучэнне дыялектаў немагчыма без вывучэння іх сучаснага стану.

Тэрытарыяльныя, ці мясцовыя, дыялекты – гэта разнавіднасць нацыянальнай мовы, так званая ніжэйшая яе форма. Кожны дыялект уключае ў сябе, з аднаго боку, рысы, агульныя ўсім дыялектам і літаратурнай мове, з другога боку, рысы, якія адрозніваюць яго ад іншых дыялектаў і літаратурнай мовы. Напрыклад, большасці беларускіх гаворак і літаратурнай мове ўласціва аканне і яканне, зацвярдзенне шыпячых і этымалагічнага [ц], дзеканне і цеканне, зменныя часціны мовы ва ўсіх гаворках і літаратурнай мове маюць тры роды (мужчынскі, жаночы, ніякі), два лікі (адзіночны і множны), а дзеясловы і два тыпы спражэння;

большасць слоў, якія абазначаюць неабходныя ў жыцці людзей прадметы, паняцці, з’явы, агульныя ўсім гаворкам і літаратурнай мове. Інакш кажучы, асноўныя элементы фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу і слоўнікавага складу агульныя ўсім гаворкам і літаратурнай мове. У гэтым агульным праяўляецца адзінства беларускай мовы як мовы нацыі. Але кожны тэрытарыяльны дыялект мае і свае спецыфічныя рысы, якімі ён адрозніваецца ад іншых дыялектаў і літаратурнай мовы. Адметныя, спецыфічныя рысы дыялекту выступаюць на ўсіх узроўнях – у фанетыцы, марфалогіі, лексіцы і сінтаксісе. Напрыклад, большасці гаворак паўднёва-заходняга дыялекту ўласцівы закрытыя галосныя фанемы [ê], [ô] (*л’êс, б’êлы, кôн’, тôк*), якія не характэрныя паўночна-ўсходняму дыялекту і літаратурнай мове. У паўночна-ўсходнім дыялекце форма 3-й асобы цяперашняга і будучага простага часу дзеясловаў І спражэння абвеснага ладу заканчваецца на **-ц’** (*ідз’êц’, б’арêц’, н’ас’êц’*), у паўднёва-заходнім дыялекце і літаратурнай мове гэтыя формы ўжываюцца без **-ц’** (*□б’арê, идз’ê, н’ас’ê□*). Такім чынам, мясцовыя дыялекты – гэта складанае спалучэнне агульнага і адметнага, гэта адзіная сістэма, у якой агульнае і адметнае знаходзяцца ў цеснай гарманічнай сувязі. Тэрытарыяльныя дыялекты беларускай мовы вельмі блізкія адзін да аднаго, яны мала адрозніваюцца граматычным ладам, слоўнікам. Агульных элементаў у беларускіх дыялектах значна больш, чым адметных. Таму наяўнасць тэрытарыяльных дыялектаў беларускай мовы не пярэчыць сцверджанню пра адзінства беларускай нацыі ў цэлым.

Тэрытарыяльныя дыялекты – катэгорыя гістарычная. Яны ўзніклі ў часы Полацкага княства і Кіеўскай Русі на аснове племянных дыялектаў. Тэрытарыяльныя дыялекты – гаворкі абласцей, якія аб’ядноўваліся эканамічна і палітычна вакол пэўнага горада. Яны маглі супадаць са старымі племяннымі дыялектамі, але маглі і не супадаць, бо з утварэннем феадальных княстваў адбылася пэўная перагрупоўка і нівеліроўка дыялектаў.

Пры фарміраванні мовы беларускай народнасці сталі вядучымі два дыялекты – паўднёва-заходні (гаворкі Турава-Пінскага княства і навагародска-гродзенскія гаворкі) і паўночна-ўсходні (гаворкі Полацкай і Смаленскай земляў).

Як мы бачым, сучасныя беларускія дыялекты – гэта спадчына мінулага, спадчына першых дзяржаўных утварэнняў на этнічнай тэрыторыі нашых продкаў, спадчына эпохі феадалізму. У феадальную эпоху дыялекты былі катэгорыяй жывой, прадуктыўнай, тады ўзнікалі і развіваліся новыя дыялекты. Пытанне ў тым, ці магчыма ў наш час фарміраванне і развіццё новых дыялектаў.

Як нам вядома, на тэрыторыі Беларусі выдзяляюцца два дыялекты – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні, кожны з якіх мае спецыфічныя рысы. Паміж імі знаходзіцца паласа пераходных, ці сярэднебеларускіх гаворак, якія маюць пэўныя рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў і вызначаюцца сваімі асаблівасцямі.

Методыка дыялекталагічных даследаванняў:

Гаворкі вывучаліся і вывучаюцца найперш шляхам непасрэднага кароткага або працяглага назірання над мясцовым маўленнем. У паселішчы вызначаецца група асоб з добрым веданнем гаворкі, тыповым мясцовым маўленнем, за мовай якіх вядзецца назіранне. Дыялекталагічнае назіранне можа быць пасіўным, калі яно зводзіцца толькі да выяўлення і фіксацыі структурных з’яў гаворкі з маўлення абраных асоб у працэсе звычайных гутарак. Актыўнае назіранне над гаворкай праводзіцца з дапамогай папярэдне складзеных праграм, анкет або апытальнікаў.

Шырока ўжываецца зараз лінгвагеаграфічная методыка вывучэння гаворак. Гэтая методыка звязана з высвятленнем пашырэння і варыянтнасці структурных з’яў гаворак усёй моўнай прасторы. Затым звесткі наносацца на лінгвістычныя карты.

Існуе таксама сацыялінгвістычная методыка вывучэння. Пры ёй апытваюцца прадстаўнікі розных сацыяльна-вытворчых груп.

Этналінгвістычная методыка характарызуецца імкненнем да адлюстравання структурных з’яў гаворак у кантэксце мясцовай матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Апрача тэрытарыяльных дыялектаў, існуюць сацыяльныя дыялекты (прафесійныя дыялекты). **Сацыяльнымі дыялектамі** (сацыялектамі) называюць найперш асаблівыя размоўныя адгалінаванні ў мове. Падобная прафесійная дыферэнцыяцыя мовы заключаецца галоўным чынам у наяўнасці ў такіх адгалінаваннях мовы пласта спецыяльных моўных сродкаў (тэрмінаў, спецыяльных назваў, абазначэнняў, формул, выказаў і інш.), звязаных толькі з пэўным родам прафесійных заняткаў у розных сферах вытворчай, навуковай, культурнай, дзяржаўнай, грамадскай і іншай дзейнасці. Вялікімі і складанымі сістэмамі такіх спецыяльных моўных сродкаў вызначаюцца падобныя прафесійныя сацыялекты ў складзе літаратурнай мовы. Яны распрацоўваюцца і ўпарадкоўваюцца ў выглядзе розных тэрміналагічных слоўнікаў.

Падобнымі адрозненнямі, хоць і не ў такім аб’ёме, характарызуецца таксама (асабліва характарызавалася ў мінулым) і мясцовая мова прадстаўнікоў традыцыйных пабочных і рамесных заняткаў вясковага, местачковага і гарадскога насельніцтва – кавалёў, цесляроў, бондараў, плытнікаў, паляўнічых, рыбаловаў і інш. У іх мясцовым моўным багажы ў

дадатак да агульных з усімі іншымі моўных сродкаў ёсць яшчэ шмат такіх, якімі яны карыстаюцца ў сваёй кампаніі майстроў.

Так, напрыклад, асаблівымі па лексіцы і выразях з'яўляюцца традыцыйныя моўныя набыткі беларускіх бортнікаў-пчаляроў, у прыватнасці бортнікаў Палесся, дзе яшчэ ў першыя пасляваенныя дзесяцігоддзі (а дзе-нідзе і ў наш час) гэты старажытны від пчалярства можна было назіраць у многіх месцах у прыроды. Вось для прыкладу некаторыя асаблівыя бортніцкія словы і выразы, якія адзначаны былі ў гутарцы з былым палескім бортнікам з-пад Турава: *скаль р'обіць разв'едку, тогды прылетае рой* (скаль – пчаліная разведка, якая знаходзіць месца для пасялення роя пасля яго вылету). *Тут слэпеты водзіліса, шчэ й вошчы* □ *на е* (слэпеты – дзікія пчолы). *Сцельнікі ўжэ ўсе заберэшчаныя* (гэта значыць, мёд у сотах у вуллі запячатаны, чарачкі закрыты васковымі крышачкамі). *Крэмл'ена хв'о́я* (дрэва са зрэзанай спецыяльна верхавінай пад борць). *Лі́на ў □ лэзіве* (вяроўка ў прыстасаванні, з дапамогай якога ўзлазяць на борцевае). *В'озьмеш зубеля для к'урэва* (зубель – кавалак сухой трухлявай драўніны для падкурвання пчол дымам). Гэта выразы, вырваныя з кантэксту гутаркі. Але яны даюць мажлівасць уявіць, як выглядала гутарка мясцовых палескіх бортнікаў між сабой, як шмат было ў іх сваіх спецыяльных, так званых “рамесных” слоў і выказаў, неабходных і зразумелых ім. А колькі з гэтым поўным прыгод і таямніц карысным лесавым заняткам, бортніцтвам, звязана назіранняў над прыродай, прыкмет, легенд, казачных паданняў, розных выслоўяў!

Падобная адасобленасць у сродках мовы, абумоўленая спецыфікай працоўнага занятку, галіны дзейнасці, уласціва прадстаўнікам, можна сказаць, усіх больш-менш спецыялізаваных прафесій. Дастаткова звярнуць увагу, напрыклад, на прафесійную гаворку медыкаў, вайскоўцаў і спецыялістаў любой галіны народнай гаспадаркі, а тым больш вучоных у розных галінах навукі. Складаюць спецыяльныя слоўнікі тэрміналогіі, назваў і выказаў, уласцівых розным галінам навукі, вытворчасці, культуры, іншым заняткам людзей, якія адлюстроўваюць лексічную і іншую спецыфічнасць адпаведных прафесійных адгалінаванняў мовы.

Сярод сацыяльных дыялектаў ёсць і такія, якія, можна сказаць, прызначаны і служаць для таго, каб прадстаўнікі пэўнай прафесійнай групы або пэўнага занятку ці сацыяльнай групы пры размове між сабой маглі ўтаіць, зрабіць недаступным для разумення пабочным для іх людзям тое, пра што ідзе гутарка, адасобіцца ад усіх. Гэта тайныя мовы, або жаргоны (фр. *jargon* – штучная або сапсаваная, знявечаная мова).

Жаргон характарызуецца або рознымі невядомымі і незразумелымі для ўсіх словамі і выразамі, якія замяняюцца агульнавядомымі ў мове, або экстравагантным сэнсавым нападэннем апошніх, або гукавым і

структурным іх перакручваннем і ўскладненнем. Падобны моўны антураж, моўнае “аздабленне” надае звычайна жаргону яшчэ і пэўную эмацыянальную афарбоўку – жартаўлівасць, іранічнасць, грубаватасць або вульгарнасць і інш. Гэта, дарэчы, прыцягвае да жаргону ўвагу, у прыватнасці, моладзі.

З беларускіх (беларускамоўных па аснове) жаргонаў мінулага найбольш вядомыя – жаргон капільскіх краўцоў, жаргон (катрушніцкі лемезень) дрыбінскіх шапавалаў, жаргон (парушніцкі лемез) шклоўскіх шаўцоў, а таксама жаргон (любецкі лемент) былых прафесійных жабракоў. Ёсць звесткі і пра існаванне ў мінулым у некаторых месцах і іншых жаргонаў, напрыклад, жаргона шаўцоў і краўцоў г. Крычава, лабараў г. Іванава (лабары – збіральнікі ахвяраванняў на будаўніцтва цэркваў), жаргонаў лірнікаў, карабейнікаў, кажущнікаў (захад Палесся) і інш.

Катрушніцкі лемезень (у жаргоне слова лемезень – мова і язык, катрушнік – шапавал) – тайная мова г. Дрыбіна, што на Магілёўшчыне. Як адзначае яе першаадкрывальнік, вядомы этнограф і гісторык Беларусі Е.Р. Раманаў, у спецыяльнай працы пра гэту мову, “тайныя мовы выкліканы, бясспрэчна, жаданнем захаваць у тайне ад масы такія звесткі, якія прызначаны толькі для пэўнага гуртка”. Асаблівай граматыкі ў іх няма. Уся адметнасць у слоўніку. Пра гэту адметнасць сведчыць значная тэматычная падборка лексікі, якая складае гэту працу.

Фізічная прырода: *цыр* – зямля, *сучá* – вада, *дўляс* – агонь, *св’янка* – сонца, *трухнёй* – дождж, *шўгара* – гара, *шалóта* – балота, *хлыць* – цячы і рэчка, *стычыць* – стаяць і возера, *куэза* – жалеза, *кугун* – чыгун і інш.

Чалавек: *кучалавек* – чалавек, *жбан* – мужчына, *жбáха* – жанчына, *куж* – муж, *кўжа* – жонка, *шкрэд* – дзед, *ярўха* – бабка, *бакитэй* – бацька, *бакитэйка* – маці, *збран* – брат, *збрáнаўка* – сястра, *стод* – багач.

Сапраўды, незразумела і таямніча выглядаюць самыя звычайныя паведамленні на гэтым жаргоне: *хіць у хазь, а то трухней змашкуніць* – ідзі ў хату, а то дождж змочыць.

Умоўная мова лабараў мястэчка Янава (Іванава) была апісана Ф. Стаўровічам у 1869 г. Калісьці янаўцы належалі польскім каралям і карысталіся пэўнымі прывілеямі. Пасля мястэчка пераходзіла ад аднаго пана да другога, але прывілеі (напрыклад, вызваленне ад паншчыны) заставаліся. Менавіта гэта, а таксама недастатковая колькасць зямлі і прывялі сялян Янава да лабарства. Амаль увесь год лабары вандравалі па краіне з царкоўнымі кнігамі, у якіх яны запісвалі ахвяраваныя сумы. Аднак, акрамя гэтага, яны займаліся яшчэ жабрацтвам і проста махлярствам.

Лабары мелі і сваю асобую мову, якой карысталіся ў прысутнасці чужых людзей. Стаўровіч прыводзіць некалькі слоў з іх мовы: *хлюса* –

царква, *Охвес* – Бог, *Корх* – святар, *ставер* – крыж, *хирганица* – чалавек, *ребсанька* – кніга для запісу ахвяраванняў, *либерская гавридня* – лабарская размова, *хруц* – рубель, *хлюсний ставер* – царкоўны крыж. Некаторыя з гэтых слоў запазычаны з грэчаскай мовы, напрыклад, *тэос* – Бог, *стаўрос* – крыж, *эклезія* – царква. На думку Е.Р. Раманава, які запісваў выцірняцкі гаўрыднік у канцы XIX ст., носьбіты гэтай мовы бралі пачатак ад грэчаскіх і афонскіх манахаў, якія з падзеннем Візантыі (дзяржава ў IV – сярэдзіне XV стст.) наваднілі землі ўсходніх славян для збору ахвяраванняў на храмы і манастыры.

Жаргоны рамеснікаў, асабліва такіх сацыяльных груп, якія не адмяжоўваліся нацыянальна або нейкім асобным месцам свайго існавання, з’яўляліся звычайна міжнацыянальнымі па асаблівасцях (агульнымі для прадстаўнікоў некалькіх блізкіх моў). Прыкладам можа быць жаргон жабракоў і лабараў, які ў Беларусі, Расіі і на Украіне адрозніваўся толькі тым, што было ў ім не ад жаргону, а ад мовы – беларускай, украінскай ці рускай.

Іншы раз мовяць пра так званыя класавыя жаргоны, якія бытавалі ў асяроддзі арыстакратаў і буржуазіі і характарызаваліся словамі і зваротамі, перанятымі з іншых моў. У Расіі, напрыклад, існаваў жаргон рускага дваранства, які з’яўляўся мешанінай рускіх і французскіх слоў. На Беларусі быў вядомы шляхецкі жаргон – штучная мешаніна беларускай і польскай мовы. Янка Купала ў камедыі “Паўлінка” трапна высмеяў ужыванне такога жаргону прадстаўнікамі беларускай шляхты.

Тое ж можна сказаць і пра вядомы сёння жаргон беларускіх, рускіх і ўкраінскіх школьнікаў, а таксама студэнтаў і моладзі, пра зладзейскі жаргон. Гэтыя жаргоны падобныя па сваіх уласных адметных асаблівасцях і нацыянальнамоўныя па асаблівасцях, напрыклад, граматыкі, словаўтварэння і інш.

У школьным жаргоне выкарыстоўваюцца сродкі звычайнай мовы, але яны па стандартных узорах штучна і адвольна дэфармуюцца фанетычна або па словаўтваральнай структуры: нейкі склад або гук дадаецца да слоў пры гутарцы ці ўстаўляецца ў сярэдзіну іх структуры, перастаўляюцца склады ў словах і г.д. Напрыклад, жаргонныя словы вучняў: *ізоша* – урок выяўленчага мастацтва, *фізра* – урок фізкультуры, *геаграфічка* – настаўніца географіі, *пара*, *гуска* – двойка, *садраць* – спісаць; студэнцкай моладзі: *фак* – факультэт, *прэпод* – выкладчык, *шпора* – шпаргалка, *чыталка* – чытальная зала і інш.

Жаргоны такога роду, у якіх для ўтойвання сэнсу слоў і паведамленняў ужываецца розная падобная штучная іх дэфармацыя, называюць іншы раз арга (фр. *argot* – подлая мова, мова жабракоў, злодзеяў).

Усе сацыяльныя дыялекты – ад прафесійных адгалінаванняў мовы да арго – з’яўляюцца па структуры толькі часткова адасобленымі варыянтамі або разнавіднасцямі мовы ў яе сістэме, у прыватнасці па слоўніку, выразях, зрэдку па граматычных асаблівасцях. Фанетыка і марфалогія іх у цэлым агульнамоўная. Таму гэта не зусім паўнацэнныя і самастойныя структурныя ўтварэнні ў мове. Іх называюць звычайна дыялектамі.

Моўныя з’явы, якія адрозніваюць гаворкі пэўнай мовы адну ад другой, называюцца дыялектнымі адрозненнямі. Напрыклад, дыялектным адрозненнем у фанетыцы могуць быць розныя вынікі змянення [e] на [o]: у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту – *ав’ос, в’оска, кан’ом*, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту – *ав’ес, в’эска, кан’эм*; дыялектнае адрозненне ў марфалогіі ўтвараецца флексіяй творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду: у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту – *в’асно́й, зорка́й*, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту: *в’асно́йу, зорка́йу*. Вялікая колькасць дыялектных адрозненняў уласціва лексіцы: назвы глінянага збанка для малака ў гаворках *гарла́ч, кушы́н* (паўночна-ўсходнія і сярэднебеларускія), *збано́к, ву́с’в’іца, карбо́ун’ік* (паўднёва-заходнія).

Вылучаюць два тыпы дыялектных адрозненняў – супрацьстаўленыя і несупрацьстаўленыя. **Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні** – гэта моўныя з’явы адных гаворак, якія маюць суадносныя варыянты (эквіваленты) у другіх гаворках. Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні адносяцца да любога ўзроўню мовы – фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі, фразеалогіі. Напрыклад, супрацьстаўленымі будуць: у фанетыцы – наяўнасць [p’] (мяккага) у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту: *р’эчка, р’эпа* і [p] цвёрдага ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту: *рэчка, рэпа*; у марфалогіі – прыналежнасць назоўнікаў, якія абазначаюць назвы маладых істот, да мужчынскага роду ў паўночна-ўсходнім дыялекце: *дз’іц’о́нак, ц’ал’о́нак, гус’о́нак*, да ніякага – у паўднёва-заходнім: *дз’іц’а́, ц’ал’а́, гус’ан’а́*; у сінтаксісе – наяўнасць канструкцый “да + родны склон” у адных гаворках: *пайшо́ў да бра́та* і “к + давальны склон” – у другіх: *пайшо́ў к бра́ту*; у лексіцы – ужыванне слоў *бу́льба, ву́тка* ў адных гаворках і адпаведна *карто́пля, ка́чка* – у другіх. Дыялектнымі адрозненнямі такога тыпу адны гаворкі супрацьстаўляюцца другім. Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні, як правіла, двухчленныя: *ідз’э – ідз’эц’*, *вав’орка – б’ёлка*, але могуць быць і мнагачленныя: *дз’арка́ч – гал’о́н – драч – карачу́н – драбу́ш – раско́л* (назвы змеценага веніка).

Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні – гэта моўныя рысы, якія не маюць раўназначных адпаведнікаў (эквівалентаў). Яны найбольш характэрны для лексікі і абумоўлены гаспадарчымі, геаграфічнымі,

этнаграфічнымі і іншымі асаблівасцямі мясцовасці. Так, у некаторых гаворках вядомы словы *аз'арод, н'ерапл'от, астроб'і* (прыстасаванні для сушкі снапоў, вікі, гароху, канюшыны). Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні нешматлікія. У дыялекталогіі большая ўвага надаецца супрацьстаўленым адрозненням, бо яны выяўляюцца на ўсіх узроўнях мовы і маюць істотнае значэнне для падзелу гаворак на групы.

СУВЯЗЬ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ З ІНШЫМІ НАВУКАМІ І ЯЕ ЗНАЧЭННЕ

Дыялекталогія – параўнальна маладая навука. Як самастойны раздзел мовазнаўства пачала развівацца з XIX ст. За час свайго развіцця дыялекталогія выпрацавала ўласныя метады даследавання, убагацілася каштоўнымі фактамі і вывадамі, якія маюць істотнае значэнне не толькі для мовазнаўства, але і для такіх сумежных навук, як гісторыя, археалогія, этнаграфія, анамастыка і інш. У сваю чаргу дыялекталогія развіваецца ў сувязі з іншымі навукамі, лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі.

Гаворкі ў складзе беларускай мовы – гэта адлюстраванне і вынік натуральнага гістарычнага развіцця першапачатковай этнагенетычнай старажытнаўсходнеславянскай і іншай па паходжанні моўнай спадчыны продкаў беларускага народа. Характарызуюцца гаворкі значнай разнастайнасцю сваіх асаблівасцей. Аднак якраз у гэтым заключаецца іх вялікая каштоўнасць для ўстанаўлення паходжання гэтых асаблівасцей і іх гісторыі. Розныя гаворкі, па словах Е.С. Мяцельскай, “захоўваюць рысы, уласцівыя розным этапам гістарычнага развіцця – пачатковыя, завяршаючыя або прамежкавыя формы”.

Так, у асобных гаворках поўдня Беларусі ўжываюцца дыфтонгі [іе (ыэ)]: *л'іес, с'іэно, цыэп, рыэзаты*. У агульнаўсходнеславянскай мове галосны [h] вымаўляўся як дыфтонг [іе (ыэ)], адсюль вывад: старажытны [h] захаваўся ў некаторых гаворках. У адных гаворках больш моцна вымаўляецца першая частка дыфтонга – [i], у другіх другая – [e]. У гаворках Клецкага, Салігорскага, Слуцкага, Ляхавіцкага, Івацэвіцкага, Капыльскага і іншых раёнаў былы [h] гучаннем не супаў з [e], ён вымаўляецца набліжана да [i]. Гэта закрыты гук [ê]: *л'эс, с'эно, цы'п, ры'заты*. Асобныя гаворкі брэсцкага і гомельскага Палесся захоўваюць старажытную мяккасць шпыхчых: *ж'інко, ч'ад, д'івч'інка, ш'анка*; гаворкі ўсходняй Віцебшчыны і Магілёўшчыны – этымалагічны мяккі [pʲ]: *гр'іва, др'эва*.

Захавалася ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту форма клічнага склону, якая была ўласціва агульнаўсходнеславянскай мове: *мамо, бра □ тко, Іва □ не*.

У паўднёва-заходнім дыялекце яшчэ даволі ўстойлівыя формы парнага ліку, якія ўжываліся тады, калі гаворыцца пра два прадметы, а таксама тры і чатыры (пры спалучэнні назоўнікаў з лічэбнікамі *два, дзве, абодва, абедзве*) ці называюцца парныя прадметы: *дз'в'е руцэ, дз'ве кал'ас'е* і інш. Як вядома, формы парнага ліку калісьці ўжываліся ў агульнаславянскай, агульнаўсходнеславянскай і старажытнай беларускай мове. Парны лік з часам выпяцняўся множным лікам (*дэва столá > два сталы́, дэв'н руц'н > дзв'е рук'і*). У гэтых самых гаворках назоўнікі ніякага роду назоўнага склону множнага ліку захоўваюць старажытны канчатак **-а**: *в'одра, парас'ата, в'окна*.

У сучасных беларускіх гаворках ужываецца архаічная форма інфінітыва на **-ці (-ты)**: *п'іц'і, гаворыц'і, зобра́ты*. Яна характэрна для мовы жыхароў заходняй часткі Гродзеншчыны і Брэстчыны. Гэта форма была ўласціва агульнаўсходнеславянскай мове.

Шмат у якіх гаворках захаваліся старажытныя словы, што не сустракаюцца ў сучаснай літаратурнай мове, але былі ўласцівы агульнаўсходнеславянскай мове: *нап'руб'і* – вопратка (Любанскі раён), параўнаем, агульнаўсходнеславянскае *рубъ* – кавалак тканіны, адзенне; *мл'інцы* – бліны (Івацэвіцкі раён), параўнаем, агульнаўсходнеславянскае *млинъ* (ад *melti* – малоць) – *блін* і інш.

Для гісторыі беларускай мовы важным з'яўляецца не толькі непасрэдная магчымасць бачыць тую ці іншую асаблівасць у яе развіцці, але і канкрэтнае знаёмства з асаблівасцямі ў іх старым, архаічным выглядзе і стане. Інакш кажучы, вывучэнне гаворак беларускай мовы ў цэлым дае магчымасць раскрыць яе гістарычную эвалюцыю, этапы развіцця многіх яе асаблівасцей і пачатковы, зыходны стан многіх з іх.

Матэрыялы па дыялекталогіі беларускай мовы ў спалучэнні з рознымі сведчаннямі пісьмовых помнікаў дазваляюць устанавіць не толькі дынаміку, але і адносную храналогію асаблівасцей беларускай мовы, інакш, іх адносіны па часе свайго з'яўлення і пашырэння. Вывучэнне марфалагічных асаблівасцей беларускай мовы з улікам адпаведных дыялекталагічных матэрыялаў “дало магчымасць зрабіць вывад, што спецыфічныя беларускія граматычныя рысы... падзяляюцца на два разрады. Адны з іх утвараюць рысы, больш раннія па паходжанню, яны ахопліваюць усю беларускую тэрыторыю. Да другога разраду адносяцца з'явы, пазнейшыя па часе ўзнікнення і вядомыя толькі частцы беларускіх гаворак. Пры гэтым ужо ў старабеларускі перыяд, як ужо намі адзначалася, выразна супрацьпастаўляліся два асноўныя дыялектныя масівы – паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні, якія працягваюць існаваць да нашага часу”.

Здабыткі дыялекталогіі беларускай мовы маюць важнае значэнне не толькі для раскрыцця гістарычнай эвалюцыі мовы, але і для вызначэння

найбольш верагодных або рацыянальных змяненняў яе ў будучым. У гаворках, па словах Е.С. Мяцельскай, эвалюцыя асобных моўных з’яў можа апераджаць аналагічнае развіццё гэтых жа з’яў у тых дыялектах, што ляглі ў аснову літаратурнай мовы. У такіх выпадках на падставе даных дыялекталогіі можна прадбачыць магчымае развіццё некаторых элементаў літаратурнай мовы ў будучым.

Але калі адзначаць значэнне дыялекталогіі для гісторыі беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і старой пісьмовай мовы, то гэта, паводле Л.М. Шакуна, таксама і “вызначэнне тэрытарыяльнай “прывязкі” помніка, і гісторыя нармалізацыі літаратурнай мовы” і інш.

Трэба зазначыць таксама, што беларускія дыялекталагічныя матэрыялы і даследаванні маюць важнае значэнне для гісторыі рускай, украінскай і іншых славянскіх моў, для параўнальна-гістарычных даследаванняў па гэтых мовах, для этымалогіі іх лексікі і інш.

Гаворкі беларускай мовы і сучасная літаратурная беларуская мова – існуючыя зараз віды нацыянальнай мовы беларускага народа. Як літаратурная мова, так і гаворкі з’яўляюцца асобнымі моўнымі ўтварэннямі, або структурамі. Але яны знаходзяцца ў вельмі цесных адносінах паміж сабой.

Літаратурную беларускую мову ў сувязі з тым, што пры дапамозе яе рэалізуюцца агульнанацыянальныя, як сцвярджае Я.Ф. Карскі, “разумовыя інтарэсы народа – паэтычныя, рэлігійна-маральныя, сацыяльна-грамадскія, эканамічныя і навуковыя”, ставяць іншы раз над мясцовымі гаворкамі і па яе месцы ў нацыянальным моватворчым працэсе. Літаратурная мова прымаецца за адзіную сапраўдную выяву і ўзор “чыстай”, “прыгожай” і “правільнай” беларускай мовы.

Аднак гэта не зусім так. Сучасная беларуская літаратурная мова пачала фарміравацца, як вядома, у ХІХ ст. У складзе ўласнай моўнай спадчыны беларускага народа ніякай асобнай “узорнай”, агульнай для ўсіх вуснай або пісьмовай беларускай мовы ў гэты перыяд не было. Старая пісьмовая мова дзяржаўнага і грамадскага ўжывання ў ВКЛ была выцеснена з ужывання польскай мовай яшчэ ў канцы ХVІ – пачатку ХVІІ стст. Пасля далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі замест польскай тут пачала распаўсюджвацца руская мова. Уласную моўную спадчыну беларускага народа складалі толькі гаворкі, пашыраныя ў вусных моўных зносінах.

Дыялекталагічныя матэрыялы – аснова для навуковага вызначэння асаблівасцей пісьмовага беларускамоўнага маўлення пачынальнікаў беларускай мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. Гэта, у прыватнасці, іх адносіны да той ці іншай гаворкі (або гаворак), ступень “прыземленасці” да яе мовы іх твораў у слоўніку і фразеалогіі, у пабудове сказаў і ў выбары

граматычных сродкаў, спалучэння слоў у іх, у перадачы на пісьме мясцовага вымаўлення гэтых моўных сродкаў. Гэта першыя спробы пошукаў і выяўлення найбольш характэрных з гэтых сродкаў для агульнанароднага беларускамоўнага маўлення. Гэта, нарэшце, творчае выкарыстанне гаворак мясцовай дыялектнай базы для стварэння моўных сродкаў патрэбнай паэтычнай яркасці або публіцыстычнай вастрыві для ўзняцця мовы сваіх твораў на ўзровень высокай дасканаласці, дакладнасці і вытанчанасці. Усё гэта выразна выступае і надзейна вызначаецца ў выніку супастаўлення мовы твораў пачынальнікаў з пэўнымі дыялектнымі матэрыяламі. Ды, нарэшце, дыялекталагічныя матэрыялы патрэбны і проста для разумення і тлумачэння некаторых мясцовых слоў і выразаў у падобных літаратурных творах. Без такой дыялекталагічнай “дапамогі” літаратуразнаўству абысціся было б цяжка.

Дыялекталогія беларускай мовы – навуковая база ў вызначэнні мясцовых гаворак, якія з’яўляліся асновай усталявання ў беларускай літаратурнай мове замест мясцовай і аўтарскай разнастайнасці ў галіне фанетыкі (і адпаведна арфаграфіі), граматычнага ладу і лексікі пэўнай аднастайнасці або адзінства моўных нормаў.

Дзякуючы сучасным дыялекталагічным даследаванням гаворак беларускай мовы на аснове іх лінгвагеаграфічнага вывучэння, было вызначана, што станаўленне нормаў беларускай літаратурнай мовы цесна звязана не з дыялектамі, як меркавалася раней, а з дыялектнымі зонамі беларускай мовы. Першапачаткова такой дыялектнай асновай нацыянальнай літаратурнай моватворчасці была паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы, гаворкі “ў зоне паміж Вільняй і Мінскам”, у паласе “па лініі Барысаў – Мінск – Маладзечна – Ашмяны”, і гэта занальнае маўленне ў цэлым. Даследчыкі заўважаюць, што ў вызначэнні паўночна-заходняй дыялектнай зоны ў якасці першапачатковай асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы “важным, а магчыма рашаючым, фактарам было тое, што як арганізатары “Нашай нівы” і выдавецтваў, так і першыя буйныя пісьменнікі былі родам з Мінска і яго ваколіц (Ашмяны, Вілейка, Валожын). Таму ўдзел гаворак, якія яны прадстаўлялі (“вілейшчына”, “барысаўшчына”), аказаўся рашаючым”. “Рашаючы” ўдзел гэтых гаворак, а таксама “рашаючая” арганізацыйная і творчая актыўнасць іх прадстаўнікоў, прынамсі, у сцвярджэнні гаворак паўночна-заходняй дыялектнай зоны ў якасці адзінай асновы нормаў літаратурнай беларускай мовы была, вядома, не выпадковай. Якраз гэта дыялектная зона з’явілася арэнай найбольш вострай агульнаграмадскай польска-руско-беларускай моўнай канфрантацыі і станаўлення беларускай нацыянальнай самасвядомасці ў XIX – пачатку XX стст. Гаворкі адзначанай зоны былі тут як бы на “пярэднім краі” і ў якасці тыповага

ўзору і асновы нормаў яе літаратурнай разнавіднасці. Гэтай першапачатковай дыялектнай асновай тлумачыцца адпаведна паўночна-заходняй занальнай прырода некаторых яе асаблівасцей і зараз.

У нацыянальным самавыяўленні і з'яднанні беларускага народа ў 20-я гг. XX ст., на пачатку будаўніцтва самастойнай Беларусі, у якасці яе больш уплывовай і больш дзейнай часткі пачынае выступаць на чале з Мінскам як сталіцай яе цэнтральны рэгіён. У якасці асновы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы і ў выпрацоўцы яе нормаў пачынае вызначацца адпаведна цэнтральная дыялектная зона беларускай мовы. Аднак гэта было не зменай яе першапачатковай паўночна-заходняй занальнай дыялектнай асновы, а яе значным разгортваннем і пашырэннем.

Гаворкі цэнтральнай часткі тэрыторыі Беларусі, як зазначала Н.Т. Вайтовіч, “ляглі ў аснову літаратурнай мовы невыпадкова”. Яна лічыла, што разам з Мінскам гэта быў адзін з важнейшых гістарычных цэнтраў фарміравання беларускай нацыі, нацыянальна-вызваленчага руху. Асабліва важнае значэнне гэта частка Беларусі набыла ў савецкі час, калі “Мінск стаў сталіцай Рэспублікі”.

Гаворкі адзначаных вядучых дыялектных зон у нацыянальным беларускім моватворчым працэсе ў сувязі з набыццём адпаведнымі рэгіёнамі больш важнай або значнай ролі ў беларускім нацыянальным самавыяўленні і яднанні ўзвышаліся над іншымі гаворкамі беларускай нацыянальнай агульнасці, рабіліся як бы наддыялектнай пераходнай размоўнай ступенню да агульнанароднай літаратурнай мовы.

Апошнія дзесяцігоддзі мінулага стагоддзя і пачатак новага вызначаюцца ўзмацненнем уплыву на нормы беларускай літаратурнай мовы гаворак заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы. Дастаткова выразна выступае гэта ў практыцы яе пісьмовага і вуснага ўжывання як у слоўніку, так і ў граматыцы. І гэта з'яўляецца адным з асноўных накірункаў сучаснага беларускага літаратурнамоўнага развіцця. Пра адзначаную заходнюю занальную дыялектную аснову сведчаць таксама і намаганні часткі беларускай грамадскасці і мовазнаўцаў па ўвядзенні і замацаванні характэрных асаблівасцей гаворак, мясцовага маўлення заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы ў якасці літаратурных нормаў вымаўлення (і адпаведна арфаграфіі), а таксама формаўтварэння і словаўжывання.

Пэўная беларуская занальная дыялектная прырода, вытокі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы – важнейшы, але не адзіны від яе адносін з гаворкамі беларускай мовы. Літаратурная мова і гаворкі, у тым ліку і тыя, што з'яўляюцца асновай яе моўных нормаў, выступаюць асобнымі па прызначэнні і адносна самастойнымі разнавіднасцямі ў складзе нацыянальнай беларускай мовы. Але літаратурная мова і гаворкі

не знаходзяцца ў адносінах супрацьпастаўлення або ўзаемападпарадкавання. Гэтыя віды нацыянальнай мовы як бы дапаўняюць адзін аднаго. Літаратурная мова задавальняе агульнанацыянальныя патрэбы грамадскага характару. Мясцовыя ж гаворкі ўжываюцца ў сферы традыцыйнага, пераважна сельскага побыту і вытворчасці. Таму кожны з гэтых відаў нацыянальнай беларускай мовы мае і сваю адрозную структуру і захоўвае яе. У пэўнай ступені гэтыя моўныя структуры з'яўляюцца асобнымі функцыянальнымі часткамі агульнанацыянальнай моўнай сістэмы. Агульнанацыянальныя моўныя зносіны ў поўным аб'ёме забяспечваюцца ўласнай нацыянальнай мовай у складзе літаратурнай мовы і гаворак.

Адносіны паміж літаратурнай беларускай мовай і гаворкамі не толькі размяжоўваюць іх, але і ствараюць магчымасць для ўзаемага выкарыстання ўласцівых ім сродкаў. Дыялектызмы і рэгіяналізмы ўжываюцца пісьменнікамі для адлюстравання ў іх творах мясцовых асаблівасцей традыцыйнага беларускага побыту, а таксама для надання мясцовага каларыту мове дзеючых асоб.

У наш час дыялектная мова – крыніца ўзбагачэння беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы. Сведчанне папаўнення лексікі літаратурнай мовы за кошт дыялектнай – лексікаграфічныя матэрыялы апошняга часу. Так, у ТСБМ (1977–1984 гг.) шмат якія словы ў параўнанні з БРС (1962 г.) падаюцца без паметы *абл.* з прычыны іх шырокага ўжытку: *сасняк* ‘сасновы лес’, *гожа* ‘прыгожа’, *гарышча* ‘прастора паміж столлю і дахам на хаце’ і інш.

Выкарыстанне матэрыялаў народных гаворак дапамагае праводзіць нармалізацыю літаратурнай мовы на навуковай аснове. Так, у 1957 г. у правапіс былі ўнесены ўдакладненні і частковыя змены. Дзеясловы абвеснага ладу цяперашняга часу I спражэння ў 1-й асобе множнага ліку сталі пісаць пад націскам з канчаткам **-ом (-ём)**: *бярóm, нясём, ідзём, кладзём*. Як паказвае ДАБМ, такая змена невыпадковая. Большасць беларусаў ужывае форму на **-ом (-ём)**, і толькі ў заходняй частцы Брэсцкай і Гродзенскай абласцей бытуе форма на **-эм (-ем)** (ДАБМ, карта 150). Такім чынам, нормай літаратурнай мовы стала форма, больш пашыраная на тэрыторыі Беларусі. Пастанова ўзаконіла адрозненне форм лічэбнікаў мужчынскага роду *два, абодва* ва ўскосных склонах ад форм лічэбнікаў жаночага роду *дзве, абедзве*: *двух – дзвюх, двум – дзвюм, двумя – дзвюма, абодвух – абедзвюх, абодвум – абедзвюм*. Такое размежаванне лічэбнікаў па родах характэрна большасці беларускіх гаворак.

Гаворкі ў складзе беларускай мовы з'яўляюцца асновай мясцовага вуснага маўлення карэннага насельніцтва Беларусі. Але ў адрозненне ад сучаснай беларускай літаратурнай мовы – гэта моўны скарб, з якім

непасрэдна звязана паходжанне беларускага народа і ўся яго гісторыя. Структурна-тэрытарыяльная агульнасць і адметнасць беларускіх гаворак была і застаецца самым важным паказчыкам этнагістарычнай асобнасці беларускага народа і прыналежнасці да яе носьбітаў гэтых гаворак незалежна ад іх нацыянальнага ўсведамлення. Таму вывучэнне беларускіх гаворак мела ў мінулым і мае зараз вельмі важнае значэнне для вырашэння найбольш важных пытанняў этнаграфіі і гісторыі беларускага народа.

Вялікую каштоўнасць маюць, у прыватнасці, даследаванні адносінаў паміж беларускімі гаворкамі і гаворкамі суседніх моў, групойкі гаворак і іх тэрытарыяльнага пашырэння, лінгвістычнага статусу іх разнастайных рэгіянальных адзінстваў і груп, характару ўласцівых асаблівасцей і інш. Вынікі такіх даследаванняў разам з матэрыяламі па археалогіі, антрапалогіі і звесткамі са старых пісьмовых крыніц набліжаюць да ўстанаўлення этнічных папярэднікаў і непасрэдных гістарычных удзельнікаў працэсу складвання беларускага этнасу і шляхоў яго развіцця.

Напрыклад, каб даць глыбокае тлумачэнне пытання пра паходжанне трох усходнеславянскіх народаў, неабходна ведаць гістарычныя абставіны іх узнікнення – палітычнае, сацыяльна-эканамічнае жыццё першых дзяржаўных утварэнняў на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на этнічнай тэрыторыі нашых продкаў, – Полацкага княства, Кіеўскай Русі і інш. З VII–VI стст. да н.э. землі Усходняй Еўропы былі заселены рознымі народамі: на тэрыторыі сучаснай Беларусі жылі балты, Украіны – скіфы-сарматы, Расіі (ад Каспія па Волзе да Карэліі) – вугра-фіны.

У VI–VII стст. на гэтыя землі са сваёй прарадзімы ў Вісла-Одэрскім міжрэччы і заходнім беларускім Палессі прыйшлі славяне. Вынікам іх змешвання з мясцовым насельніцтвам стала зараджэнне новых народаў – беларусаў, украінцаў, расейцаў. У залежнасці ад таго, з кім зліваліся славяне, фарміраваліся і новыя мовы, традыцыі, менталітэт. На этнічнай тэрыторыі Беларусі рассяліліся некалькі славянскіх плямёнаў: крывічы (Віцебшчына, часткова Гарадзеншчына), дрыгавічы (цэнтральная Беларусь і паўночнае Палессе), радзімічы (Магілёўшчына, Гомельшчына), валыняне (Брэстчына). Крывічы і дрыгавічы ў X ст. стварылі магутную дзяржаву – Полацкае княства, якое стала ядром беларускай нацыі. Увогуле вучоныя лічаць, што ў помніках, створаных на Беларусі ў XII–XIII стст., асноўныя рысы беларускай моўнай сістэмы акрэсліваліся даволі выразна, гэтак жа, як у помніках, створаных на ўсходзе і поўдні ўсходнеславянскага свету, выявіліся рысы рускай і ўкраінскай моў. Такая рыса, як дзеканне, адзначаецца яшчэ на пачатку X ст. арабскім пісьменнікам Аль-Масуд’і ў слове “эль людзіна”, якое было саманазвай нашых продкаў.

Факты гісторыі маюць вялікае значэнне пры вырашэнні пытання групойкі гаворак, паходжання асобных дыялектных груп. Так, калі

супаставіць гаворкі Брэсцкага Палесся з паўночнаўсходнімі валынскімі і ровенскімі гаворкамі ўкраінскай мовы, то можна меркаваць, што яны звязаны агульнасцю паходжання. Гісторыя пацвярджае гэта: у эпоху феадалізму, у другой палове XII ст., а таксама ў XIII ст. Берасцейская зямля ўваходзіла ў склад Уладзіміра-Валынскага княства, у межах якога, відаць, і склалася большасць агульных асаблівасцей сучасных гаворак Брэсцкага Палесся і валынска-палескіх гаворак украінскай мовы.

Факты дыялекталогіі ў сваю чаргу маюць значэнне для гісторыі. Пры адсутнасці пісьмовых помнікаў даныя дыялекталогіі разам са сведчаннімі археалогіі і этнаграфіі – самы надзейны матэрыял пры вывучэнні гісторыі краю.

Даследаванні сродкаў гаворак беларускай мовы – гэта таксама багатая крыніца этнаграфічных і гістарычных звестак аб з’явах і асаблівасцях традыцыйнай матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа і аб яго гістарычных сувязях з іншымі суседнімі і несуседнімі народамі. Вядома, што дыялектныя асаблівасці ў галіне фанетыкі і граматычнага ладу гаворак з’яўляюцца вынікам зменлівых працэсаў іх унутранага ўпарадкавання.

Гаворкі беларускай мовы, дыялекталагічныя зборы іх лексікі і фразеалагічных сродкаў, асабліва найбольш поўныя (буйныя рэгіянальныя слоўнікі, лексічныя атласы), з’яўляюцца крыніцай для таямніц матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Напрыклад, *вясёлка* як абазначэнне вядомай з’явы прыроды – гэта вынік першапачатковага збліжэння яе з поясам, у прыватнасці з *перавя* □ *слам* у снапах, пра што сведчаць адзначаныя ў ДАБМ беларускія дыялектныя назвы *перавясёлка*, *перавясло* □. *Гумно* □ – гэта першапачаткова, на думку этымолагаў, часткі словаў: ток, дзе скацінай, *гавя* □ *дай*, абмалочвалі збазыну, топчучы, *мнучы* □ яе. Пацвярджае такую першасную семантыку лексемы захаванне слова *гумно* □ ў значэнні адкрытага тока для малацьбы на поўдні Беларусі. *Харо* □ *мы* – гэта калісьці, відаць, не раскошныя жылыя пабудовы, а проста часова ўзведзеныя сховы ад дажджу, ветру і інш. На гэта ўказвае тое, што ў гаворках Палесся адзначанае слова мае значэнне любой гаспадарчай пабудовы. *Адры* □ *на* – назва сведчыць пра тое, што першапачаткова падобны будынак быў неяк звязаны з *адры* □ *м*, паўднёвабеларускім найменнем памоста (пад стог сена або збазыны, пад вулі на дрэве).

Такія прыклады ўказваюць на тое, якія цікавыя этнаграфічныя з’явы побыту і ўсведамлення беларускага народа дазваляюць раскрыць або пацвердзіць матэрыялы і даследаванні па дыялекталогіі беларускай мовы.

Такім чынам, сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі ў тым, што: 1) мова і этнас (супольнасць людзей, што родняцца моваю і культураю) маюць

пэўную тэрыторыю пашырэння, якая звязана з асаблівасцямі гістарычнай, палітыка-эканамічнай і фізічнай геаграфіі; 2) слова – гэта прадмет даследавання дыялектолагаў і часткова (прафесійная і галіновая лексіка) этнографіі.

У этнаграфічны перыяд цікавасці да гаворак прадметы, з’явы і іх назвы разглядаліся ў адзінстве. У дыялекталогіі гэта мае месца часта і зараз пры тлумачэнні ўтварэння і паходжання пэўных слоў. Існуе таксама спецыяльная галіна навукі – этналінгвістыка, якая ў раскрыцці мінулых з’яў і асаблівасцей матэрыяльнай і духоўнай культуры народаў грунтуецца і на дыялекталогіі. Падобнае даследаванне з’яў і асаблівасцей старой традыцыйнай духоўнай культуры насельніцтва Беларускага і Украінскага Палесся праводзілася ў апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. пад кіраўніцтвам вядомага рускага славіста М.І. Талстога. У гэтай працы прымалі ўдзел і беларускія даследчыкі.

Вялікую каштоўнасць уяўляюць матэрыялы па дыялекталогіі беларускай мовы і для анамастыкі (ад грэч. *onomastikē*) – навукі аб разнастайных геаграфічных назвах, аб прозвішчах і мясцовых празваннях людзей і аб іншых так званых уласных назвах. Многія з такіх назваў складаліся, натуральна, на аснове агульных слоў гаворак адпаведнага рэгіёна, і іх паходжанне і ўнутраны сэнс могуць быць раскрыты толькі зыходзячы з гэтага. На базе беларускіх дыялекталагічных матэрыялаў па слоўніку гаворак раскрываецца і даказваецца мясцовае паходжанне і першапачатковы сэнс тых слоў, якія былі, відаць, спачатку асабовымі імёнамі людзей, а потым і асновай такіх вядомых беларускіх прозвішчаў, як Гілевіч (*гіль* – назва птушкі снягір на паўночным захадзе Беларусі), Пруднікаў, Запруднік (*пруд* – стаў на рацэ і вадзяны млын і, адпаведна, *пруднік* – млынар на ўсходзе Беларусі), Гарлачоў (□*гарлач* – збанок для малака, таксама ўсход Беларусі), Лашко, Ляшко, Ляшкевіч (*лашук*, *лашак*, *лоша*, *лашыца* – дарослае жарабя, паўднёвы ўсход Беларусі), Вярэніч (*вярэня* – сплеченая з лыка кайстра, Палессе) і інш. Падобным чынам тлумачацца сотні адносна цёмных па паходжанні беларускіх прозвішчаў.

Без матэрыялаў дыялекталогіі беларускай мовы немагчыма было б растлумачыць належным чынам і паходжанне многіх геаграфічных назваў Беларусі. Так, ад дыялектнай беларускай назвы мохавага балота *бель* паходзяць шматлікія назвы паселішчаў тыпу Беліца, Бель, Бялёў і інш. У мясцовых гаворках Беларусі адшукана тлумачэнне такіх назваў паселішчаў, як Альса (*алёс*, *альса* – забалочаны лісцёвы лес), Мерач, Морац (*мярэча*, *мóрач* – глухія зарасці ў лесе), Смуга, Засмужжа (*смўга*, *смужавіна* – нешырокая сточная далінка ў лесе), Языль, Язоўка, Езва, Язавінь (*яз*, *ез* – плот, якім перагароджваецца рэчка, з праходам у сярэдзіне для стаўных пастак на рыбу).

Узніклі на аснове дыялектных слоў і шматлікія мікратапанімічныя назвы. Мікратапанімія (ад грэч. *mikrós* – малы, *tópos* – мясціна, *ónyma* – імя) – сукупнасць назваў дробных геаграфічных аб’ектаў і навука, якая вывучае мікратапанімію аб’ектаў: палёў, лясоў, сенажацяў, балот, лугоў, дарог, пашаў, урочышчаў і інш. Вось некаторыя сабраныя на Случчыне Я.М. Адамовічам і прыведзеныя ў яго працы “Мікратапанімічныя назвы” (1971 г.) назвы: Баброўня – сенажаць, ад *бабрóўня* ‘мясціна на рацэ, дзе вадзіліся бабры’, Жара – поле, ад *жа́ра* ‘вапна’, Круховы – поле, ад *кру́ха* ‘крушына’, Пель – азярцо, ад *пель* ‘нізіна сярод поля, звычайна круглая або авальная’; *пéлька* ‘палонка’, Плюсiшча – лес, ад *плюс* ‘грыб, казляк’ і інш.

Такім чынам, сувязь тапаніміі і дыялекталогіі відавочная: шматлікія тапанімічныя назвы ўваходзяць у сістэму дыялектнай лексікі і бытуюць у жывой гаворцы. З аднаго боку, тапонімы, утвораныя ад дыялектных слоў, даюць багаты і надзейны матэрыял пры вывучэнні гістарычнай дыялекталогіі, з другога – дыялекталогія дапамагае выявіць крыніцу ўзнікнення таго або іншага тапоніма.

Як вядома, асноўная задача настаўніка-моваведа – навучыць вучняў свабодна і правільна выкладаць свае думкі ў пісьмовай і вуснай форме, дапамагчы ім авалодаць багаццем літаратурнай мовы. З гэтай задачай цяжка справіцца, калі настаўнік не вызваліўся ад дыялектызмаў у сваёй мове, калі ён не ведае асноў дыялекталогіі, не можа заўважыць у мове вучняў дыялектных асаблівасцей, адрозніць іх ад недыялектных. Таму настаўніку неабходны звесткі па ўсіх раздзелах дыялекталогіі: лексіцы і фразеалогіі, фанетыцы і граматыцы.

Памылкі ў мове вучняў бываюць разнастайнага характару. Вось некалькі прыкладаў: *Распрануўса, бо горачэ. Яшчэ ў пятым класі* (Лашанская школа Гродзенскага р-на). *Вада ўсё прыбувала. Було жаркое лето* (Скрыгалоўская школа Мазырскага р-на).

Прыклады паказваюць, што памылкі ў мове вучняў звязаны з асаблівасцямі іх гаворкі. Настаўнік павінен знайсці і выкарыстаць патрэбныя прыёмы працы, каб ліквідаваць памылкі. Неабходна супастаўляць асаблівасці мовы вучняў з асаблівасцямі літаратурнай мовы і шляхам параўнання развіваць правільныя, літаратурныя навыкі пісьма і вымаўлення.

Дыялекталогію павінен ведаць не толькі вясковы, але і гарадскі настаўнік. Задача гарадскога настаўніка больш складаная, чым вясковага, бо вучні вясковай школы ў большасці выпадкаў з’яўляюцца носьбітамі адной гаворкі, памылкі ў іх мове аднолькавыя, а ў гарадской школе можна сустрэцца з носьбітамі розных гаворак, і памылкі ў мове вучняў адлюстроўваюць асаблівасці многіх гаворак.

Настаўнік роднай мовы павінен выхоўваць правільныя адносіны да літаратурнай мовы і дыялекту. Сярод насельніцтва існуе памылковая думка, што дыялект, носьбітам якога ў наш час з'яўляецца ў асноўным сялянства, – гэта скажоная, пакалечаная мова. Кожнаму адукаванаму чалавеку трэба ведаць, што дыялект – натуральная моўная з'ява, якая ўзбагачае літаратурную мову.

ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ЛІНГВАГЕАГРАФІІ

Лінгвагеаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з'яў, іх узаемаразмяшчэнне адносна адна адной і заканамернасці ўзаемадзеяння паміж імі. Лінгвагеаграфія вылучылася з дыялекталогіі як навуковы метады выяўлення і адлюстравання мясцовых гаворак у іх узаемасувязі. Як і любая іншая галіна навукі, лінгвагеаграфія мае сваю сістэму навуковых паняццяў (тэрмінаў), асноўнымі з якіх з'яўляюцца: сетка апорных населеных пунктаў, праграма даследавання (Апытальнік), лінгвістычная карта, ізагласа, дыялекталагічны атлас, арэал, дыялектная зона, супрацьстаўленны і несупрацьстаўлены дыялектны адрозненні.

Сеткай апорных населеных пунктаў з'яўляюцца абраныя для лінгвагеаграфічных даследаванняў населеныя пункты на пэўнай моўнай тэрыторыі. Як правіла, гэтая сетка бывае выбарачная, а апорныя населеныя пункты вызначаюцца па магчымасці на аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго. Гушчыня канкрэтнай апорнай сеткі (колькасць даследуемых паселішчаў) залежыць ад задач лінгвагеаграфічнага даследавання, абранай для вывучэння тэрыторыі, наяўнасці дастатковай колькасці навуковых сіл і інш.

Праграма даследавання – гэта яго мэта і канкрэтная тэматыка, якая знаходзіць сваё адлюстраванне ў лінгвагеаграфічным Апытальніку. У ім змешчаны ўказанні на тыя моўныя з'явы, наяўнасць якіх трэба ўстанавіць у гаворках апорных населеных пунктаў і дакладна занатаваць. У Апытальніку называюцца і апісваюцца з'явы, падаюцца прыклады іх выяўлення ў паасобных беларускіх гаворках.

Навуковае ўпарадкаванне і апрацоўка сабраных у экспедыцыях дыялектных матэрыялаў праводзяцца шляхам стварэння лінгвістычных карт і іх збораў – **лінгвістычных** (дыялекталагічных) **атласаў**.

На лінгвістычнай карце з дапамогай спецыяльнай сістэмы ўмоўных знакаў падаюцца звесткі пра якую-небудзь асобную дыялектную з'яву і яе рэалізацыю ў кожнай канкрэтнай гаворцы. Найчасцей асноўнай асаблівасцю кожнай карты з'яўляецца адлюстраванне на ёй разнакасных структурных адносін паміж варыянтамі картаграфуемай з'явы

(супрацьстаўленыя адрозненні). На карту наносяцца адказы на пытанні пра тое, як вымаўляецца той ці іншы гук або спалучэнне гукаў у пэўнай фанетычнай пазіцыі. Кожная дыялектная з’ява на карце пазначана спецыяльным знакам або яго варыянтам, што дае магчымасць паказаць шматпланавасць структурных сувязяў разнастайнага вар’іравання картаграфуемага аб’екта. Першапачаткова сабраны матэрыял наносіцца на спецыяльную карту-бланкоўку, якая ўяўляе сабой геаграфічную карту даследуемай тэрыторыі з пазначанымі на ёй асноўнымі геаграфічнымі аб’ектамі: буйнымі рэчкамі, гарадамі, нярэдка межамі тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак, сеткай апорных населеных пунктаў. Такім чынам, толькі карта нярэдка дапамагае размежаваць якасна адрозныя элементы структуры мовы, што адлюстроўваліся ў назвах, утвораных на перакрываванні розных структурных узроўняў мовы.

Сабраныя ў населеным пункце звесткі з мясцовай гаворкі і ўпарадкаваныя ў паслядоўнасці пытанняў Апытальніка складаюць фальмуляры матэрыялаў. Збор такіх фальмуляраў па населеных пунктах апорнай сеткі з’яўляецца асновай для лінгвагеаграфічнага даследавання.

Паводле прынцыпаў падачы звестак на лінгвістычнай карце адрозніваюць сінтэтычнае і аналітычнае картаграфаванне. Пры **сінтэтычным** картаграфаванні розныя формы, варыянты, у якіх выступае з’ява ў розных гаворках, картаграфуецца кожная сама па сабе, безадносна да іншых яе варыянтаў. **Аналітычнае** картаграфаванне, якое атрымала значнае пашырэнне ў сучаснай лінгвагеаграфіі, ставіць мэтай выяўленне адрозненняў у рэалізацыі моўных з’яў і іх сістэматызацыю, што прыводзіць да групыкі гэтых адрозненняў паводле ўзроўняў, падузроўняў і г.д. (гукавыя, марфалагічныя, лексічныя і г.д.). На аснове групыкі адрозненняў выпрацоўваецца сістэма ўмоўных абазначэнняў.

Аналітычныя лінгвістычныя карты маюць каментарыі. У іх падаецца тое, што павінна дапамагчы прачытаць карту і асэнсаваць яе змест.

На кожнай карце выразна відаць тэрыторыя бытавання (пашырэння) той або іншай моўнай з’явы і, такім чынам, акрэсліваюцца яе межы. Лінія на карце, праведзеная паміж адрознымі моўнымі з’явамі, паказвае пашырэнне кожнай з іх і называецца **ізагласай** (грэч. *isos* – роўны, *glossa* – мова, маўленне, г. зн. мяжа пэўнай “роўнасці”, адпаведнасці ў маўленні). Ізагласы розных моўных з’яў часцей за ўсё не супадаюць, але нярэдка вылучаюцца невялікія зоны, дзе ізагласы праходзяць блізка адна да адной у адным напрамку, утвараючы так званыя **пучкі**. Пучкі ізаглас адрозніваюцца паводле ўзроўневага характару ізаглас (фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя пучкі), па блізасці праходжання (шчыльныя і рыхлыя), па іх колькасці (магутныя і слабыя). Пучкі ізаглас супрацьпастаўляюцца адзін аднаму, і дзякуючы гэтаму выдзяляюць рознай

велічыні і канфігурацыі тэрытарыяльных масівы, што характарызуюцца адносным адзінствам пэўнай часткі моўных рыс. Такім чынам, на моўнай тэрыторыі яны выдзяляюць дыялектныя зоны, дыялекты, групы гаворак, падгрупы, гаворкі. Сама ж тэрыторыя, абмежаваная пучкамі ізаглас, на якой пашыраны тыя ці іншыя моўныя з’явы, называецца *арэалам* (лац. *arealis* ад *area* – плошча, прастора). Ізагласы шэрагу моўных з’яў, пашыраных на вялікай тэрыторыі, выдзяляюць асобныя дыялектныя зоны. Яны знаходзяцца ў баку ад паслядоўнага дыялектнага падзелу і ахопліваюць тэрыторыю, на якой распаўсюджаны часткі розных дыялектаў. Дыялектная зона выдзяляецца па тых моўных рысах, што з’яўляюцца нейтральнымі ў адносінах да гаворак. Такім чынам, агульныя моўныя рысы зоны гаворак як бы накладваюцца на тэрыторыю, на якой распаўсюджаны суадносныя рысы асобных дыялектаў. На думку навукоўцаў, вылучэнне дыялектаў і ўтварэнне дыялектных зон праходзіла ў розныя гістарычныя перыяды. У гэтым праяўляецца дваістая дыферэнцыяцыя, ці падзел і адпаведная групоўка гаворак беларускай мовы. Мясцовыя гаворкі беларускай мовы, з аднаго боку, дыферэнцыруюцца і тым самым падзяляюцца і групуюцца паводле зыходных моўных, этнагенетычных, або дыялектных, адметных для іх сродкаў і асаблівасцей. Гэта адпаведна іх этнагенетычны, або дыялектны падзел ці, наадварот, групоўка. Яна з’яўляецца вынікам і адлюстраваннем пэўнай неаднолькавасці, своеасаблівасці розных частак гаворак беларускай мовы па іх першапачатковай аснове, па комплексе сродкаў і асаблівасцей, якія адпаведна вызначаюць іх як рэалізацыю пэўнай моўнай сістэмы. З другога боку, мясцовыя гаворкі беларускай мовы дыферэнцыруюцца і групуюцца паводле маўленчых па сваёй прыродзе культурна-гістарычных, або занальных, адметных для іх сродкаў і асаблівасцей. Так званыя дыялектныя зоны з’яўляюцца сведчаннем і вынікам агульнасці, адпаведнасці гаворак паміж сабой адносна вынікаў іх сувязі з гаворкамі іншай дыялектнай асновы, моўнай прыналежнасці або з іншымі мовамі наогул у выніку культурна-гістарычных кантактаў. Гэта адпаведна іх культурна-гістарычная або, інакш, занальная групоўка і адасабленне. Два гэтыя тыпы адносін паміж гаворкамі па іх моўных сродках і асаблівасцях, як гэта відавочна і як гэта паказвае дыферэнцыяцыя і групоўка гаворак, з’яўляюцца прынцыпова адрознымі адзін ад аднаго. На лінгвістычнай прасторы беларускай мовы вылучаецца пяць дыялектных зон: паўночна-заходняя, паўднёва-ўсходняя, заходняя, усходняя і сярэдняя, або цэнтральная. Спецыфічнымі асаблівасцямі паўночна-заходняй дыялектнай зоны з’яўляецца пашырэнне ў якасці пратэзы зычнага гука [г] (*гóчы, гóстры, ганúча, гусáты*), агульнае скланенне ўсіх назоўнікаў жаночага роду (*мышá, гус’á, скрón’а*), ужыванне дзеепрыслоўяў закончанага і нават

незакончанага трывання ў ролі выказніка (*йон пайшоўшы, йіна была забал'ёўшы*), указальнага займенніка *гэны*, а таксама шматлікіх лексічных рэгіяналізмаў, у тым ліку літуанізмаў і паланізмаў (*но́шар* – сухі корм для жывёл, *ска́бы* – рэбры, *кашута* – перхаць, *шашо́к* – тхор і інш.). Гэтымі і іншымі асаблівасцямі аб'ядналіся ў занальную групу гаворкі заходняй часткі паўночна-ўсходняга дыялекту і сярэднебеларускія групы, а таксама паўночныя часткі паўднёва-заходняга дыялекту. Агульнасць гаворак супрацьлеглай паўднёва-ўсходняй дыялектнай зоны заключаецца ў такіх асаблівасцях, як вымаўленне звонкіх зычных у складзе ў канцавым становішчы (*хл'еб, го́рад, ка́зка, сало́дка'і*), ужыванне прыназоўніка “*паўз*” (*паўз ха́ту, паўз даро́гу*), лексічных рэгіяналізмаў, у тым ліку цюркізмаў (*ка́рэц, каба́н, лаша́к, тава́р, каша́ра, ка́п'іца* і інш.). Аб'ядноўваюць паўднёва-ўсходнія занальныя асаблівасці ўсходнюю частку гаворак паўднёва-заходняга дыялекту, сярэднебеларускія групы і часткова ўсходне-магілёўскай групы паўночна-ўсходняга дыялекту. У нейкай меры супрацьпастаўляюцца па сваіх асаблівасцях і тэрытарыяльна ўсходняя і заходняя дыялектныя зоны. Яны размяжоўваюцца прыблізна па мерыдыяльнай лініі Полацк – Мінск – Лунінец. Гаворкі ўсходняй дыялектнай зоны характарызуюцца ўжываннем указальнага займенніка “*йэ́ты*”, вымаўленнем спалучэння зычных “*ин*” (у словах тыпу *мало́шны, сма́шны, рушны́*), ужываннем прыназоўніка “*к*” (*к нам, к св'а́ту, к ха́ц'е*), шэрагам асаблівых занальных слоўнікавых сродкаў, у тым ліку запазычанняў з рускай мовы (*кузн'е́ц, куку́шка, сва́дз'ба, амба́р, хаза́йін, ска́ц'ерка, мост* і інш.). У заходняй дыялектнай зоне мясцовыя гаворкі маюць наступныя асаблівасці: ужыванне ўказальнага займенніка “*гэ́ты (гэ́ны)*”, прыназоўніка “*да*” (*да нас, да св'а́та, да ха́ты*), вымаўленне тыпу *мало́чны, сма́чны, ручны́* і інш. Слоўнік гаворак гэтай зоны характарызуецца лексікай сучаснага шырокага агульна-народнага ўжытку ў літаратурнай мове, а таксама запазычаннямі з польскай мовы (*кава́л', з'аз'у́л'а, в'ас'е́л'л'е, гаспада́р, св'і́ран, падло́га, насто́л'н'ік, ро́в'ер, а́рфа, фэ́ст* і інш.). На аснове гаворак гэтай зоны, як нам добра вядома, фарміраваліся агульнапрынятыя нормы беларускай літаратурнай мовы. Тэрыторыя пашырэння моўных з'яў адной зоны сумяшчаецца з рознымі часткамі іншых зон, і яны нярэдка напластоўваюцца адна на адну.

Звычайна на адной карце паказваецца пашырэнне адной моўнай з'явы. Серыя або зборнік лінгвістычных карт з адлюстраваннем на іх пашырэння розных дыялектных з'яў называецца **лінгвістычным** або **дыялекталагічным атласам**.

Вынікам лінгвагеаграфічных даследаванняў з'яўляюцца комплексы лінгвістычных карт, прысвечаных паасобным з'явам. У гэтым якраз і

зключаецца спецыфіка лінгвагеаграфічнага метаду, пры якім вывучэнне асобнай моўнай з’явы ў гаворках на пэўнай тэрыторыі вядзецца ў комплексе з іншымі з’явамі. Таму дыялекталагічныя атласы інакш можна назваць сістэматызаваным комплексам лінгвістычных карт.

Лінгвістычныя атласы падзяляюцца на ўніверсальныя і тэматычныя. Універсальныя змяшчаюць лінгвістычныя карты аб усіх узроўнях моўнай сістэмы: фанетыкі, граматыкі і інш. (напрыклад, ДАБМ). Тэматычныя атласы прысвечаны аналізу паасобных з’яў толькі на нейкім адным моўным узроўні (напрыклад, ЛАБНГ).

З ГІСТОРЫ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКАЛОГІІ І ЛІНГВАГЕАГРАФІІ

Лінгвагеаграфія вылучылася з дыялекталогіі ў канцы ХІХ – пачатку ХХ ст. Пачынальнікам лінгвагеаграфічных даследаванняў з’яўляецца нямецкі дыялекталаг Георг Венкер, малады настаўнік з Дзюсельдорфа. Пры падрыхтоўцы ў 70-я гг. ХІХ ст. кнігі па гісторыі нямецкай мовы яму спатрэбіліся звесткі пра нямецкія дыялекты і іх межы. Ён так склаў анкету з 40 сказаў (330 слоў), што на аснове дакладных запісаў іх у мясцовым маўленні ў розных паселішчах можна было зрабіць заключэнне аб пераважнай большасці фанетычных і граматычных асаблівасцей ніжнярэйнскага дыялекту, а галоўнае – дакладна вызначыць, якія з іх належаць да гэтага дыялекту і дзе праходзіць яго мяжа.

Каб працягнуць працу па вызначэнню меж нямецкіх дыялектаў, Г. Венкер разаслаў сваю анкету ў суседнія з Дзюсельдорфскай акругай рэгіёны тагачаснай Германскай імперыі. Атрымаў запісы сказаў у мясцовым маўленні з 1500 школьных пунктаў. На падставе гэтых запісаў ён у 1878 г. склаў невялікі зборнік карт дыялектаў ахопленага анкетай рэгіёна, назваўшы яго “Моўны атлас Рэйнскай правінцыі на поўнач ад р. Мезель” (захоўваецца і зараз у рукапісным выглядзе). Сваім атласам ён зацікавіў вучоных універсітэта ў Марбургу, дзе ён працаваў тады бібліятэкарам, і ў Берлінскай Акадэміі навук. Яму даручаюць значна расшырыць зону работы. І праз пару гадоў Г. Венкер меў ужо 30 тысяч запісаў паводле разасланай ім анкеты са значнай тэрыторыі Германіі. Да іх пазней дабавілася яшчэ 10 тысяч запісаў. Былі атрыманы запісы практычна з усёй тэрыторыі тагачаснай Германскай імперыі.

Г. Венкер рашыў зрабіць атлас з 13 частак, на якія ўмоўна падзяліў тэрыторыю сваёй краіны. У 1881 г. ім была падрыхтавана і апублікавана першая серыя з шасці карт, дзе былі паказаны дыялекты і іх межы на адной з вызначаных ім частак імперыі. У пачатку сваёй працы Г. Венкер быў перакананы, што межы дыялектаў павінны быць выразнымі і найбольш

характэрныя іх прыкметы супадуць паміж сабой. Аднак праца вучонага паказала, што дастаткова выразных меж паміж нямецкімі дыялектамі не існуе, іх можна правесці толькі прыблізна і ўмоўна, кожная дыялектная прыкмета мае сваю мяжу. Галоўнай задачай дыялекталогіі ён лічыў устанаўленне не меж дыялектаў, а тэрыторыі пашырэння кожнай дыялектнай прыкметы асобна. Толькі ў выніку такіх доследаў могуць быць пазнаны агульныя законы моўнага развіцця.

З 1886 г. “Нямецкі моўны атлас” стаў дзяржаўным акадэмічным мерапрыемствам. Г. Венкеру далі двух памочнікаў і невялікія сродкі. Прапанавана было рабіць карты ў двух экзэмплярах. Адзін заставаўся ў адзеле атласа ў Марбургу (пазней Марбургскі дыялекталагічны інстытут, які існуе і зараз і, дарэчы, з’яўляецца цэнтрам па стварэнні Лінгвістычнага атласа Еўропы), а другі адсылаўся ў бібліятэку акадэміі ў Берлін. Але публікаваць выпускі карт, якая была разлічана на 20 гадоў, было, на жаль, забаронена.

Г. Венкер памёр у 1911 г., не дачакаўшыся публікацыі нямецкага моўнага атласа. Рыхтаваў ён карты сумесна з маладым памочнікам Фердынандам Врэдэ. Пасля смерці настаўніка Ф. Врэдэ не толькі працягваў рабіць карты, але і абагульніў вопыт работы над атласам, што аказала ўплыў на развіццё нямецкай дыялекталогіі. Публікацыя выпускаў атласа пачалася толькі ў 1925 г.

Агульнапрызнаным заснавальнікам лінгвагеаграфіі лічыцца французскі мовазнавец родам са Швейцарыі Жюль Жыльерон, прафесар французскай дыялекталогіі адной вышэйшай навучальнай установы ў Парыжы. У адрозненне ад Г. Венкера Ж. Жыльерон з’яўляўся дасведчаным, вопытным і падрыхтаваным дыялектолагам.

Заслуга французскага дыялектога заключаецца ў першую чаргу ў тым, што ён упершыню вынайшаў, можна сказаць, бліскучы спосаб ажыццяўлення так званага “здымка” мовы і распрацаваў першы праект падобнага навуковага твора. Твора, небывалага па характары і маштабах і багацейшага па свайму змесце.

Аб’ектам даследавання і наступнага адлюстравання Ж. Жыльерон абраў, натуральна, народную мову французцаў. У прыватнасці, французцаў у межах усёй Францыі, а таксама мясцовае насельніцтва Бельгіі, Швейцарыі і Італіі, мова якога з’яўляецца раманскай (дакладней, галараманскай).

Для гэтага Ж. Жыльерон распрацаваў апытальнік і сетку абследавання.

У апытальніку Ж. Жыльерона было 1920 пытанняў. Адказы на ўсе гэтыя пытанні з’яўляліся канкрэтнымі звесткамі аб асноўных рысах той ці іншай мясцовай гаворкі французскай мовы.

Паводле меркаванняў Ж. Жыльерона, у звестках па апытальніку з усіх 37 тысяч паселішчаў не было практычнай неабходнасці. Ён прапанаваў так званую сетку апорных паселішчаў, абмежаваную па іх колькасці, але дастатковую для вырашэння пастаўленай задачы.

Уводзіць Ж. Жыльерон, нарэшце, і экспедыцыйны спосаб збірання звестак паводле апытальніка. Праўда, экспедыцыя, якой кіраваў Ж. Жульерон, складалася з аднаго чалавека. Гэта быў яго сябар і памочнік у мінулых дыялекталагічных доследах Эдмон Здмон. Са жніўня 1897 г. З. Эдмон на чатыры з паловай гады адпраўляецца ў дыялекталагічную экспедыцыю. Дыялекталагічных экспедыцый было арганізавана і праведзена пасля вельмі многа. Але экспедыцыя З. Эдмона застаецца ўнікальнай і сёння і па колькасці ўдзельнікаў, і па аб'ёму выкананай работы, і па тэрмінах яе завяршэння.

Як толькі была завершана гэта так званая “палявая” праца, Ж. Жыльерон з памочнікамі прыступіў да апрацоўкі адказаў на пытанні па 639 паселішчах. Каля кожнага паселішча сеткі, якое было для зручнасці нанесена на карту пад пэўным парадкавым нумарам, падавалася адзначанае тут па дадзенаму пытанні слова. Наносіліся словы ў тым граматычным і гукавым выглядзе, у якім яны выступалі ў мясцовай гаворцы паводле запісу З. Эдмона. Такім парадкам было складзена каля дзвюх тысяч карт (крыху больш, чым пытанняў). Для гэтай сукупнасці незвычайных па змесце карт была прыкладзена тлумачальная брашурка Ж. Жыльерона. Падрыхтаваны збор карт у 1902 г. пачаў выходзіць у свет асобнымі выпускамі пад назвай “Лінгвістычны атлас Францыі” (усяго 35 выпускаў, выданне завершана ў 1910 г.).

У мовазнаўчых колах дарэвалюцыйнай Расіі, у склад якой у той час уваходзіла і тэрыторыя сучаснай Беларусі, да лінгвагеаграфіі аднесліся даволі стрымана. Прыхільна да гэтага накірунку даследаванняў паставіліся такія вядомыя мовазнаўцы, як Іван Аляксандравіч Бадуэн дэ Куртэнэ, Аляксей Іванавіч Сабалеўскі, Мікалай Міхайлавіч Карынскі і інш.

Ізмаіл Іванавіч Сразнеўскі выказаў думку аб тым, што вывучэнне гаворак, дыялектаў і моў павінна вячацца картай, “на якой замест палітычных, рэлігійных і ўсялякіх іншых займаюць межы лінгвістычнай разнастайнасці народаў. Межы мовы накрэслены як межы дзяржавы, межы яе “наречий” – як межы акруг і воласцяў кожнага абшару”. Была выказана, па сутнасці, ідэя дыялекталагічнай па свайму зместу карты, да таго ж адпаведная задача сфармулявана была вельмі выразна і проста.

Падобныя дыялекталагічныя карты пачалі з’яўляцца і ў Расіі. Ствараліся яны, у прыватнасці, па некаторых губернях і паветах уласна рускіх (велікарускіх) гаворак (напрыклад, дыялекталагічная карта Калужскай губерні Мікалая Мікалаевіча Дурнава (1903 г.), карты

асаблівасцей гаворак аднаго павета Ніжагародскай губерні, складзеная Барысам Міхайлавічам Ляпуновым у 1894 г.). К.П. Міхальчук стварыў дыялекталагічную карту ўкраі́нскай мовы (1874 г.). Падобную дыялекталагічную карту, па групоўцы і пашырэнню беларускіх гаворак, стварыў таксама і Я.Ф. Карскі (1903 г.).

З ініцыятывай стварэння агульнай дыялекталагічнай карты “рускай” мовы, г.зн. карты гаворак усходнеславянскіх моў, выступіў арганізаваны ў 1901 г. у Маскве Гурток па вывучэнню дыялекталогіі і гісторыі рускай мовы. У афіцыйных і навуковых колах у той час, як вядома, “рускай” мовай называлі мясцовыя народныя гаворкі рускіх, украінцаў і беларусаў. Ініцыятыва гуртка знайшла падтрымку ў Аддзяленні рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук на чале з Аляксеем Аляксандравічам Шахматавым. У 1903 г. для рэалізацыі гэтага навуковага мерапрыемства на аснове гуртка была створана пры аддзяленні Маскоўская дыялекталагічная камісія (МДК) і выдзелены невялікія сродкі на яе выдаткі.

Галоўным заняткам МДК было ажыццяўленне асноўнай задумы. У камісіі была падрыхтавана праграма па вывучэнні гаворак для стварэння дыялекталагічнай карты. Яна складалася з асобных дапаможнікаў для збірання звестак аб асаблівасцях гаворак па кожнаму з “наречий” рускай мовы, у тым ліку і беларускіх гаворак (аўтарам беларускай часткі праграмы з’яўляўся Я.Ф. Карскі). Дапаможнікі ўключалі сістэму канкрэтных пытанняў аб розных асаблівасцях гаворак, аб іх рэалізацыі ў мясцовым маўленні. Яны былі надрукаваны ў перыядычных выданнях, а таксама размножаны ў друку для рассылкі і выкарыстання пры збіранні звестак.

Адначасова з гэтым члены камісіі праводзілі вывучэнне і абагульненне ўсіх звестак і матэрыялаў аб гаворках, якія ўжо былі назапашаны ў друкаваных крыніцах, а таксама непасрэднае даследаванне гаворак, іх межаў і некаторых важных дыялектных асаблівасцей. З гэтай мэтай члены МДК рабілі паездкі, экспедыцыі, працяглыя навуковыя падарожжы.

Усе матэрыялы аб гаворках з розных губерняў, якія пачалі канцэнтравацца ў камісіі, не толькі абмяркоўваліся, парадкаваліся і вывучаліся, але і апрацоўваліся для друку, найперш у спецыяльнай серыі зборнікаў прац МДК, а таксама ў іншых перыядычных выданнях. Гэта былі не толькі артыкулы аб гаворках, іх межах, а таксама тэарэтычных пытаннях дыялекталогіі, агляды, рэцэнзіі, але і найбольш змястоўныя і якасныя адказы на праграму, атрыманыя ад збіральных звестак аб гаворках, зводы адказаў па губернях, справаздачы аб выніках даследаванняў.

Найбольш важным і шырока вядомым абагульненнем матэрыялаў, сабраных камісіяй, з’яўляецца “Спраба дыялекталагічнай карты рускай

мовы ў Еўропе з дадаткам нарыса рускай дыялекталогіі” М.М. Дурнаво, М.М. Сакалова і Дз.М. Ушакова. У гэтай працы робіцца спроба, як адзначаецца ў прадмове да нарыса, “устамавіць вядомыя дыялектныя групы рускіх гаворак і картаграфаваньне іх”. “Руская” мова падаецца тут як адзінства чатырох “наречій”: паўднёва-вельікарускага, паўночна-вельікарускага, беларускага і маларускага. Але пры гэтым першыя два аб’ядноўваюцца ў адну вельікарускую мову, а беларускае і маларускае ўпершыню ў рускім мовазнаўстве падаюцца і называюцца асобнымі беларускай і ўкраінскай мовамі (ДАБМ, 1963, карта VIII: Дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе, 1914 (фрагмент).

Пры ўстанаўленьні межаў гаворак беларускай мовы аўтары арыентаваліся пераважна на дыялекталагічную карту і працы Я.Ф. Карскага, але ўнеслі некаторыя змяненні з улікам матэрыялаў МДК, спецыяльных назіранняў і меркаванняў яе членаў. Гэта датычыцца, у прыватнасці, беларуска-рускага сумежжа на ўсходзе, а таксама часткова і беларуска-ўкраінскага сумежжа. Для больш дакладнага адлюстравання адносін паміж гаворкамі на сумежжах “наречій” уводзіцца паняцце аб так званых пераходных гаворках.

Гаворкі беларускай мовы ў гэтай працы падзяляюцца на дзве групы – паўднёва-заходнюю і паўночна-ўсходнюю. У аснову падзелу беларускіх гаворак, як і рускіх, пакладзены асаблівасці іх ненаціскага вакалізму. “Карскі падзяляе беларускія гаворкі на дзве палавіны галоўным чынам па вымаўленьню р: цвёрдаэрую, паўднёва-заходнюю, і мяккаэрую, паўночна-ўсходнюю, і далей падзяляе першую на чатыры групы, а другую на дзве. Шахматаў... падзяляе беларускія гаворкі на дзве часткі па аканню. Прыблізна гэты апошні падзел лёг у аснову нашай класіфікацыі”. Пры гэтым паўночна-ўсходнія і паўднёва-ўсходнія гаворкі беларускай мовы, на думку аўтараў карты МДК, выразна не размяжоўваюцца, таму што “ні Карскі, ні Шахматаў не настойваюць на правядзенні дакладнай мяжы паміж дзвюма палавінамі беларускіх гаворак”.

Сваю абагульняючую працу аўтары і камісія падалі як спробу класіфікацыі і геаграфіі гаворак усходнеславянскіх моў, спробу стварэння дыялекталагічнай карты.

Збіранне звестак аб мясцовых гаворках усходнеславянскіх моў і іх вывучэнне камісія працягвала праводзіць і далей (Чэрыкаўскі павет – І.Г. Галаванаў (1915 г.), а таксама яго праца, прысвечаная дысімільнаму аканню; Навазыбкаўскі павет – А. Палявой (1924 г., 1926 г.); Смаленская губерня – В. Папоў (1929 г.); працы М.М. Дурнаво, Дз.М. Ушакова і інш.).

Асабліва значныя і багатыя па матэрыялах і грунтоўныя па аналізе і абагульненні даследаванні гаворак паўднёвага ўсходу Гомельшчыны,

захаду Браншчыны, поўначы Чарнігаўшчыны, а таксама Смаленшчыны належаць П.А. Растаргуеву (1881–1959 гг.).

Адначасова члены МДК працягвалі апрацоўку звестак аб гаворках, якія паступалі з розных месцаў, для публікацыі (Смаленская губерня – М.М. Дурнаво; Чарнігаўская губерня – П.А. Растаргуеў).

Дыялекталагічная камісія працавала да пачатку 30-х гадоў (з 1919 г. пад назвай “Пастаянная камісія па дыялекталогіі рускай мовы”, а потым – проста “Камісія”), калі намаганнямі прадстаўнікоў “новага вучэння” аб мове М.Я. Мара была ліквідавана не толькі яна, але і згорнуты дыялекталагічныя даследаванні наогул. Хоць шматгадовая навуковая і збіральніцкая праца па вывучэнні гаворак усходнеславянскіх моў для грунтоўнай навуковай рэалізацыі задумы МДК і не была завершана, але яе здабыткі з’яўляліся вельмі значнымі.

Вырашэнне тэарэтычных пытанняў, даследчая і збіральніцкая праца ажыццяўляліся ў камісіі не толькі з улікам навуковых традыцый, але з пастаяннай увагай да новых тэарэтычных і практычных дасягненняў еўрапейскай мовазнаўчай навукі, у гарачых дыскусіях па гэтых пытаннях з яе асаблівымі прыхільнікамі ў асяроддзі рускіх мовазнаўцаў. Пасля апублікавання дыялекталагічнай карты асаблівую вастрыню пачала набываць палеміка адносна спосабаў абагульнення сабраных дыялектных матэрыялаў і метадаў даследавання гаворак з прыхільнікамі новай тэорыі моўнага развіцця, у прыватнасці так званай тэорыі хваль, і прыхільнікамі лінгвістычнай геаграфіі, што атрымала тады значнае пашырэнне ў Еўропе (А.І. Сабалеўскі, М.М. Карынскі, Я.Ф. Будэ). Камісія была рашуча супраць адмаўлення імя такіх важнейшых навуковых дыялекталагічных паняццяў, як дыялект, дыялектная (моўная) мяжа і адпаведна дыялектная карта, дыялектная з’ява або заканамернасць, і падобных да іх, на якіх грунтуецца дыялекталогія.

Выразна адчувалі ў камісіі і пэўную недасканаласць прынятай агульнай канцэпцыі рускай дыялекталогіі і дыялекталагічных метадаў і спосабаў вывучэння і адлюстравання гаворак наогул. Адзначалася пэўная адвольнасць класіфікацыі ўсходнеславянскіх гаворак, умоўнасць вызначаных межаў усходнеславянскіх моў і дыялектаў, няпэўнасць паняцця аб пераходных гаворках і г. д.

З рускім мовазнаўствам і рускай дыялекталогіяй цесна звязаны быў на працягу ўсёй сваёй незвычайна плённай дзейнасці па навуковай распрацоўцы старой пісьмовай беларускай мовы і беларускіх гаворак Я.Ф. Карскі (1861–1931 гг.). Я.Ф. Карскі быў, як ён тлумачыў, “прыроджаным беларусам”, які атрымаў “выхаванне і адукацыю сярод беларусаў... з самага дзяцінства знаходзячыся ў беларускім асяроддзі”. Таму натуральна, што яшчэ на студэнцкай лаўцы ён заняўся вывучэннем

беларускага маўлення, збіраннем жывых матэрыялаў па беларускай мове, назіраннем над дзеючымі ў ёй законамі і абгрунтаваннем тых змен, якія адбыліся ў ёй на працягу яе шматвяковага жыцця”. Выключна багатыя здабыткі шматгадовага вывучэння, шматлікія і разнастайныя працы Я.Ф. Карскага, прысвечаныя беларускай мове, з’явіліся заснаваннем навукі аб беларускай мове і яе дыялекталогіі як адной з найважнейшых яе састаўных частак.

Прадметам пастаяннай і напружанай увагі, працы і роздумаў Я.Ф. Карскага на ўсё творчае жыццё сталі старая беларуская пісьмовая мова і мясцовыя гаворкі. Гэтыя скарбы як найважнейшы паказчык адметнасці і самастойнасці народа, якія недаацэньвалі яшчэ яго папярэднікі, ды і многія яго сучаснікі і якія заставаліся яшчэ таямніцай для рускай філалагічнай навукі, а тым больш для славістыкі, былі раскрыты Я.Ф. Карскім ва ўсю шырыню і глыбіню іх зместу. Сваімі даследаваннямі ён, па словах М.Г. Булахава, “рашуча змяніў традыцыйныя ўяўленні пра беларускі народ і ўнёс істотныя карэктывы ў сусветнае славяназнаўства, давёўшы нацыянальную своеасабліваць беларускай мовы і нагул беларускай культуры”.

Першая мовазнаўчая навуковая праца Я.Ф. Карскага, яшчэ часоў яго студэнцтва, была прысвечана агляду асаблівасцей беларускіх гаворак. Пры яе стварэнні малады даследчык карыстаўся звесткамі аб асаблівасцях беларускіх гаворак з некаторых фальклорна-этнаграфічных крыніц, матэрыяламі старабеларускага пісьменства. У заключэнні да гэтай працы Я.Ф. Карскі спыняецца на пытанні аб месцы беларускага “племя” і яго “наречия” ў “рускай сям’і”. Погляды вучоных па гэтаму пытанні ён зводзіць да трох асноўных груп. Адны лічылі беларускія гаворкі “поднаречием” паўднёварускіх гаворак, што, на яго думку, прычыць гісторыі (беларускія гаворкі старэйшыя за паўднёварускія), другія – “поднаречием” украінскай мовы (ад якой ніяк нельга “вывесці” беларускія гаворкі генетычна), нарэшце, трэція лічылі іх самастойным “наречием” рускай мовы, што Я.Ф. Карскі таксама не прымаў. Карскі лічыў, што “руская мова распалася на два “наречия” – велікарускае і маларускае. Затым велікарускае “наречие” падзялілася на гаворкі: паўночнавелікарускія, беларускія і паўднёвавелікарускія; беларуская гаворка потым падпала пад моцны перакрываваны ўплыў маларускага “наречия” і польскай мовы”, – пісаў славуты мовазнаўца ў сваёй працы “Обзор звуков и форм белорусской речи” ў 1886 г.

Гэту першую ў рускім мовазнаўстве працу сустрэлі з цікавасцю. Яна адкрывала для навукі жывую беларускую мову, у прыватнасці, яе фанетычны і марфалагічны склад, хаця і не ва ўсіх яшчэ дэталях і дыялектнай разнастайнасці. У прадмове да яе Я.Ф. Карскі адзначае, што ў

связі з абмежаванасцю і недасканаласцю крыніц аб беларускіх гаворках яму даводзілася пры разглядзе іх асаблівасцей “абапірацца на ўласны вопыт і рабіць крытэрыем сваю гаворку”. Адсутнічалі неабходныя звесткі для вызначэння межаў гаворак у цэлым, не зусім выразна ўяўляліся яму адрозненні паміж паўночна-ўсходнімі і паўднёва-заходнімі гаворкамі, іх групоўка і іх размежаванне. У гэтай жа працы ён пісаў: “Рэзкіх адрозненняў у гаворках беларускага “наречія” ўказаць нельга. Усе яны зводзяцца да таго ці іншага змянення асноўных беларускіх адзнак і да некаторых прыватнасцей, якія лёгка тлумачыць запазычаннімі ў суседзяў – велікарусаў, маларусаў, палякаў”. Праведзенае даследаванне паказала Я.Ф. Карскаму, што беларуская “речь” – яшчэ малавядомая і нераспрацаваная для навукі цаліна, што для дэтальнага і аб’ектыўнага раскрыцця яе асаблівасцей, узнікнення і развіцця патрэбна было, з аднаго боку, падрабязнае вывучэнне мовы “заходнерускіх”, г. зн. старабеларускіх, пісьмовых помнікаў і, з другога боку, беларускіх гаворак ва ўсёй іх разнастайнасці. І гэта стала адным з галоўных прадметаў яго навуковых заняткаў у будучым.

Грандыёзную, без перабольшвання, працу давялося выканаць Я.Ф. Карскаму для ўстанаўлення абшару беларускіх гаворак, выяўлення іх разнастайных асаблівасцей, межаў у цэлым, групоўкі і сувязей іх з іншымі мовамі і гаворкамі. Грунтоўна вывучаны ім і выкарыстаны ўсе друкаваныя фальклорна-этнаграфічныя беларускія матэрыялы, што складаюць у цэлым многія дзясяткі тамоў. Шэраг буйных фальклорна-этнаграфічных збораў беларускіх матэрыялаў (П.В. Шэйна, Е.Р. Раманава, М. Федароўскага і інш.) Я.Ф. Карскі дэтальна і крытычна прааналізаваў у сваіх рэцэнзіях на конт адлюстравання ў зборах асаблівасцей беларускіх гаворак.

У многіх месцах Беларусі Я.Ф. Карскі пабываў сам (Гродзенская, Мінская і Віленская губерні) або выкарыстаў іншыя магчымасці, каб атрымаць звесткі аб гаворках (знаёмствы, выпадковыя сустрэчы з людзьмі з розных куткоў Беларусі ў дарозе, гарадах і інш.). У некаторых выпадках пра свае цікавыя адкрыцці ў беларускіх гаворках ён публікуе артыкулы і нататкі (1895 г., 1896 г., 1898 г.). Падрыхтавана было і выдадзена шэсць выпускаў матэрыялаў аб гаворках уласна Беларусі і два выпускі матэрыялаў па “пераходных”, як ён лічыў, гаворках Палесся. Плённым і бяспрыкладным было навуковае падарожжа Я.Ф. Карскага ў летнія месяцы 1903 г. вакол Беларусі з мэтай устанаўлення яе этнагістарычнай, або “этнаграфічнай”, мяжы з суседнімі народамі. Адначасова ён знаёміўся з беларускімі “пераходнымі” гаворкамі і побытам насельніцтва сумежжа, займаўся збіраннем і праверкай сабраных матэрыялаў па беларускім фальклору. Пачаў ён гэта падарожжа з вандровак вакол Вільні, адкуль накіраваўся, наведваючы па дарозе вёскі і мястэчкі па сумежжы, на поўнач,

а потым на ўсход. Выявілася, што дакладна ўстанавіць мяжу беларускага абшару на поўначы цяжкавата, таму што тут пераважаюць змешаныя гаворкі, якія на поўначы непрыкметна пераходзяць у велікарускую гаворку”, – адзначаў Я.Ф. Карскі. З такім ж цяжкасцямі ён сустрэўся і пры падарожжы па ўсходнім (Смаленшчына) і паўднёва-ўсходнім беларускім сумежжы. На заходнім сумежжы ён атрымаў звесткі пра некаторыя гаворкі ў наваколлі Пружан, Беластока, Саколкі і, нарэшце, Гродна. Наведаўся ён таксама і на Случчыну.

Адзначанае падарожжа было завяршэннем збірання матэрыялаў, іх удакладнення і праверкі для падагульняючага даследавання Я.Ф. Карскага “Беларусы” – слаўтай трохтомнай працы, прысвечанай беларускай мове, агляду вуснай народнай творчасці, старой і новай беларускай пісьменнасці. Па шырыні і грунтоўнасці гэта даследаванне было і застаецца ўнікальнай з’явай не толькі ў беларусістыцы, але і ў славістыцы наогул.

Завяршае гістарычную частку першага тома нарыс аб насельніцтве Беларусі ў той час, аснову нарысу складае агляд тагачаснага стану вуснай мовы беларускага народа – беларускіх гаворак. Гэта першы грунтоўна распрацаваны нарыс структурных і тэрытарыяльных адносін паміж беларускімі гаворкамі ў іх этнагістарычных межах, спроба раскрыцця іх групойкі з улікам найбольш істотных асаблівасцей з пункту погляду іх геанезісу і гістарычнага фарміравання.

Я.Ф. Карскі ў гэтым нарысе каратка спыняецца на эвалюцыі сваіх поглядаў на падзел беларускіх гаворак. Асаблівы ўплыў на фарміраванне новых поглядаў зрабілі даследавання ім крыніцы аб гаворках, уласнае знаёмства з маўленнем у розных кутках Беларусі, меркаванні іншых даследчыкаў (у прыватнасці, Е.Р. Раманава), канцэпцыі вучоных (А.І. Сабалеўскага, А.А. Шахматава і інш.) аб фарміраванні і развіцці ўсходнеславянскіх моў. У сваім ранейшым аглядзе фанетычных і марфалагічных асаблівасцяў беларускага маўлення ён лічыў, што беларускія гаворкі ўтвараюць дзве вялікія групы, асноўным адрозненнем якіх з’яўляецца канчатак дзеясловаў у трэцяй асобе адзіночнага ліку. У паўночна-ўсходняй групе гаворак усе дзеясловы маюць у адзначаных умовах канчатак з фінальным *-ць*, а ў паўднёва-заходніх гаворках пэўныя дзеясловы выступаюць з *-ць*, а іншыя – без *-ць*. Але гэта толькі адно з важных адрозненняў. Беларускія гаворкі адрозніваюцца перш за ўсё па мяккасці і цвёрдасці зычнага [р], па характары змякчэння [д], [т] перад “памякчальнымі” галоснымі, у адносінах [ц], [ч], па наяўнасці [в] і [г] перад [о], [у], па аканню і, нарэшце, па дыфтонгах. З улікам гэтых адрозненняў Я.Ф. Карскі падзяляе беларускія гаворкі наступным чынам. Уся іх этнагістарычная агульнасць “распадаецца на дзве вялікія групы” па вымаўленні [р]. Гэта паўднёва-заходняя – “цвёрдаэрая” і паўночна-

ўсходняя – “мяккаэрая”. Паўднёва-заходнія гаворкі, у сваю чаргу, таксама падзяляюцца на дзве групы – “моцна акаючыя” і “ўмерана акаючыя і нават окаючыя”. Пры гэтым у апошніх ён вылучае чыста беларускія ўмерана акаючыя і беларуска-польскія, якія як бы “апаясваюць” беларускія з поўдня. Самая заходняя частка гэтых гаворак на захад ад Гродна і Беластока “напоўнена паланізмамі”. На дзве групы распадаецца і “паўночна-ўсходняя палавіна беларускіх гаворак”. Гэта “цокаючая і няцокаючая група”. Разглядаюцца, акрамя асноўнай, іншыя асаблівасці гаворак кожнай групы.

Прапанаваная Я.Ф. Карскім групоўка беларускіх гаворак грунтуецца на іх асобных фанетычных асаблівасцях, што звычайна для младаграматычнага дыялекталагічнага падыходу да вырашэння гэтага пытання. Аднак выбар гэтых асаблівасцей у якасці апорных быў невыпадковым. Я.Ф. Карскі лічыў гаворкі беларускай мовы, як і раней, часткай першапачатковага “наречія”, другая частка якога з’яўлялася паўднёвабеларускім “наречнем”. Характэрныя асаблівасці беларускіх гаворак, у прыватнасці ў галіне фанетыкі, ён разглядаў пераважна як вынік пэўнага ўдзелу ў іх фарміраванні старажытнага заходнеславянскага (“ляшскага”) этнамоўнага субстрату і ўзаемадзеяння, а таксама пазнейшых уплываў. І хоць з агаворкамі, але ён, як і А.А. Шахматаў, звязвае з гэтым дзеканне і цеканне, цвёрдасць зычнага [p] і інш.

Да гэтага нарысу дадаецца складзеная Я.Ф. Карскім карта “Беларускія гаворкі” (ДАБМ, 1963, карта VII: Беларускія гаворкі пачатку XX ст. паводле “Этнографической карты белорусского племени”, складзенай Я.Ф. Карскім). Гэта першая дыялекталагічная карта беларускай мовы, якая разам з прыкладзенай да тома “Этнаграфічнай картай беларускага племени” вызначае прастору пашырэння беларускіх гаворак як іх этнагістарычнай агульнасці і яе дыялектны падзел. У каментарыях адносна межаў беларускіх гаворак ён абгрунтоўвае свае меркаванні аб прыналежнасці пэўных гаворак на сумежжы да беларускіх або іх “пераходным характары”, раскрывае іх асаблівасці і характар узаемных адносін з гаворкамі суседніх моў і інш.

Нарэшце, асобныя грунтоўныя нарысы прысвечаны ў першым томе крыніцам па дыялекталогіі беларускай мовы – матэрыялам і звесткам аб асаблівасцях гаворак, якія былі выкарыстаны Я.Ф. Карскім.

Асаблівасці беларускіх гаворак на адпаведнай беларускай этнагенетычнай прасторы ў іх складванні і гістарычным развіцці падрабязна, шырока і грунтоўна разглядаюцца і раскрываюцца Я.Ф. Карскім у другім томе яго працы “Беларусы”. Гэты том складаецца з трох асобных выпускаў (кніг), прысвечаных адпаведна гукам беларускіх гаворак, словаўтварэнню і словазмяненню і сінтаксісу.

Трэці том працы “Беларусы” прысвечаны фальклору і беларускай мастацкай літаратуры.

Я.Ф. Карскі ў сваёй фундаментальнай “навуковай распрацоўцы” беларускай мовы “Беларусы”, як і ва ўсёй навуковай працы і інтарэсах, быў звязаны з традыцыямі рускага мовазнаўства і належаў да яго дзейных працаўнікоў. У сваіх навуковых поглядах на беларускую мову і ў падыходах да яе вывучэння ён зыходзіў з пашыраных і папулярных у рускіх мовазнаўчых колах тэарэтычных і метадалагічных канцэпцый. З асаблівай увагай адносіўся ён, як ужо адзначалася, да прац вядомых у той час гісторыкаў усходнеславянскіх моў і заснавальнікаў рускай дыялекталогіі А.І. Сабалеўскага, А.А. Шахматава, а таксама, паводле яго сцвярджэння, і да прац А.А. Патабні, М.А. Коласава, І. Бадуэна дэ Куртэнэ, В.А. Багародзіцкага, Р.Ф. Бранта і іншых рускіх мовазнаўцаў таго часу, у тым ліку і ў распрацоўцы дыялекталогіі беларускай мовы.

Але працы Я.Ф. Карскага, прысвечаныя беларускай мове, і асабліва яго абагульняючае даследаванне яе стану і развіцця “Беларусы”, сталі пераканаўчым навуковым сцвярджэннем этнагістарычнай асобнасці беларускага народа і беларускай мовы нават насуперак яго ўласнай няпэўнасці ў гэтым. Яны з’явіліся таксама грунтоўнай асновай для паступовага вылучэння і адасаблення беларускага мовазнаўства ў асобную, а потым і самастойную мовазнаўчую галіну славістыкі. Гэтаму садзейнічалі працы Я.Ф. Карскага, як і слоўнік І.І. Насовіча, у комплексе з якім яны з’явіліся ўсебаковым і дастаткова поўным адлюстраваннем асаблівасцей беларускай мовы як этнагістарычнай агульнасці ўсходнеславянскіх гаворак. Гэта быў таксама грунтоўны пачатак распрацоўкі дыялекталогіі беларускай мовы, у прыватнасці крыніц матэрыялаў і звестак аб беларускіх гаворках і іх асаблівасцях, аб групоўцы гаворак, адрозненнях іх груп і іх межах, беларускай этнамоўнай мяжы, аб генезісе беларускіх гаворак і іх важнейшых рыс, праграмным спосабе вывучэння і інш.

Розныя асаблівасці беларускіх гаворак і новыя матэрыялы аб іх былі прадметам пастаяннай увагі Я.Ф. Карскага і ў далейшым. Ён піша дыялекталагічныя артыкулы, нататкі, заўвагі, водгукі на працы па беларускай мове, рэцэнзіі. Але пасля рэвалюцыі ў 1918 г. ён выступіў з грамадска важным для таго часу нарысам аб народнай беларускай мове (дарэчы, менавіта аб “мове”, а не “нареччии”, як ён звычайна называе ў сваіх працах агульнасць беларускіх гаворак). З клопатам і зацікаўленасцю адносіцца ён да разгортвання нацыянальнага мовазнаўства ў Беларусі ў 20-я гг. XX ст. У артыкуле аб задачах па вывучэнні беларускай мовы і літаратуры (1920 г.) ён вызначыў першачарговыя напрамкі працы і па дыялекталогіі беларускай мовы. Гэта вывучэнне “пераходных” гаворак

беларускага сумежжа з гаворкамі суседзяў і ўдакладненне беларускай этнамоўнай мяжы, даследаванне пашырэння характэрных асаблівасцей беларускай мовы, збіранне лексічных матэрыялаў для складання слоўніка беларускіх гаворак і інш.

Аднак у сваіх поглядах на гаворкі ўсходнеславянскіх моў і месца беларускіх гаворак у цэлым Я.Ф. Карскі заставаўся на старых пазіцыях. Гэта знайшло адлюстраванне, у прыватнасці, у канцэпцыі яго нарыса рускай дыялекталогіі (1924 г.), у якім, відавочна, у дыдактычных мэтах дадзена кароткая характарыстыка рускага літаратурнага вымаўлення ў супастаўленні з народнай велікарускай (паўднёвай і паўночнай), беларускай і маларускай “рэчю”. Праўда, у адрозненне ад беларускай маларускую “рэч” ён яшчэ называе і “ўкраінскай моваю”.

Я.Ф. Карскі з’яўляецца заснавальнікам і стваральнікам беларускай дыялекталогіі. Аднак ён выразна бачыў і недахопы младаграматычных па сваёй аснове дыялекталагічных прынцыпаў групойкі гаворак з апорай на асобныя істотныя, звычайна фанетычныя іх асаблівасці, вызначэння моўных і дыялектных межаў і інш. У першым томе сваёй працы “Беларусы” ў каментарыі да дыялекталагічнай карты “Беларускія гаворкі” ён напісаў, што для вызначэння мяжы беларускай мовы “лепш было б даць не адну лінгвістычную карту, а некалькі, напрыклад, па колькасці рыс беларускага маўлення”. Інакш кажучы, стварыць лінгвістычны атлас беларускай мовы. Гэта выказванне Я.Ф. Карскага сведчыць аб тым, што ён на сваім вопыце вывучэння беларускіх гаворак пераканаўся ў існаванні значна больш складаных прасторавых адносін паміж гаворкамі па асаблівасцях, чым спалучэнне іх у выразна адасобленыя і дакладна адмежаваныя групы, як гэта вынікала з младаграматычнай тэорыі. Аб стварэнні дыялекталагічных атласаў усходнеславянскіх моў як важнейшай задачы дыялекталагічнай навукі ён пісаў у сваім нарысе (1926 г.) аб мовазнаўстве ў СССР у першыя гады пасля рэвалюцыі. Гэта гаворыць аб тым, што Я.Ф. Карскі быў блізкі да лінгвістычнай геаграфіі, разумеў вартасць падобнага вывучэння гаворак, зыходзячы з уласнага вопыту іх даследавання і адлюстравання яго вынікаў. І напэўна, гэта прыхільнае стаўленне яго да лінгвістычнай геаграфіі, зацікаўленасць ў ёй садзейнічалі разгортванню лінгвагеаграфічнага вывучэння гаворак беларускай мовы на самым пачатку станаўлення беларускага нацыянальнага мовазнаўства. Маецца на ўвазе праграма лінгвагеаграфічнага вывучэння беларускіх гаворак П.А. Бузука, рэалізацыя якой з’явілася пачаткам новага, лінгвагеаграфічнага этапу іх даследавання.

Вядучымі ініцыятыўнымі цэнтрамі станаўлення і разгортвання беларускага мовазнаўства з’яўляліся Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (БДУ), створаны ў 1921 г., а таксама папярэднікі Акадэміі навук Беларусі –

існаваўшая з 1921 г. як спецыяльная навукова-даследчая ўстанова Навукова-тэрміналагічная камісія і Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), утвораны ў 1922 г.

Пераломным у дзейнасці Інбелкульту быў 1926 г. Адбываецца паварот ад культурна-асветніцкай да навукова-даследчай працы ў розных галінах навукі. З утварэннем у 1927 г. фальклорна-дыялекталагічнай камісіі, якая неўзабаве падзяляецца на Фальклорную і Дыялекталагічную, арганізуюцца і разгортваюцца спецыяльныя дыялекталагічныя даследаванні. Пачынае стварацца нацыянальная дыялекталогія беларускай мовы як асобная галіна нацыянальнага беларускага мовазнаўства. Асноўнымі ініцыятарамі і арганізатарамі дыялекталагічнай навукова-даследчай працы ў тых гады ў Інбелкульце былі П.А. Бузук і П.А. Растаргуеў.

П.А. Бузук (1891–1937) у 1927 г. прыехаў з Адэсы ў Мінск па запрашэнні на працу выкладчыка мовазнаўства ў Беларускае дзяржаўнае ўніверсітэт. Ён адразу ж уключыўся і ў працу Правапісна-тэрміналагічнай і Слоўнікавай камісій Інбелкульту. Аднак асаблівая навуковая цікавасць яго была накіравана на народныя гаворкі. У 1927 г. П.А. Бузук узначальвае створаную ў Інбелкульце Дыялекталагічную камісію, дзе ім асабіста і членамі камісіі пачала разгортвацца досыць плённая і наватарская збіральніцкая і навукова-даследчая праца па дыялекталогіі беларускай мовы.

Галоўная задача, якой была падпарадкавана ўся распачатая ў Інбелкульце праца па дыялекталогіі і якую паставіў П.А. Бузук перад сабой, а таксама перад іншымі збіральнікамі звестак аб гаворках і іх даследчыкамі, – гэта стварэнне дыялекталагічнай карты беларускай мовы. П.А. Бузук меў на мэце стварыць працу па адлюстраванні адносін паміж беларускімі гаворкамі ў прасторы іх этнагістарычнага пашырэння, якая складалася б “не з адной карты, а з некалькіх”, з пэўнай іх сукупнасці або сістэмы, як аб гэтым марыў у свой час Я.Ф. Карскі.

У артыкуле аб гэтай задуме П.А. Бузук адзначае, са спасылкай на А.І. Сабалеўскага, што дыялекталагічная карта рускай мовы МДК была б больш цікавай, калі б яна адлюстроўвала не межы гаворак, а межы найбольш характэрных асаблівасцей гаворак, таму што масівы гаворак – дыялекты, “наречія”, а таксама мовы не маюць паміж сабой дакладных межаў. Славянскія мовы – “мора пераходных гаворак”. Ён выказвае вельмі канструктыўную думку, што межы моў павінны вызначацца “на аснове прыцягнення да таго ці іншага аб’яднальнага цэнтра”. Вялікая роля ў гэтым “належыць літаратурнай мове”. Выбар жа мяжы пашырэння нейкай адной, хоць і важнай асаблівасці, характэрнай для дыялекту або мовы, у якасці мяжы – “гэта адвольны акт”. Для даследавання дадзенай праблемы трэба высветліць межы “асобных моўных з’яў”. Таму дыялектолагі ў

Беларусі вырашылі заняцца “складаннем дыялекталагічнай карты моўных з’яў беларускіх і суседніх гаворак”. І гэта, па перакананні П.А. Бузука, той шлях, які можа прывесці да ўстанаўлення моўных (дыялектных) межаў.

Справа ў тым, што младаграматычнае вучэнне аб мове, а адпаведна і дыялекталогія, ужо ў канцы XIX ст. апынулася ў метадалагічных адносінах сапраўды ў крызісным стане. Паводле тэорыі младаграматыкаў, маўленне людзей, якія карыстаюцца пэўнай мовай або дыялектам, павінна быць па сваіх асаблівасцях аднолькавае ва ўсіх. Гэта тлумачыцца тым, што гукавыя законы і правілы аналогіі дзейнічаюць у маўленні кожнага носьбіта пэўнай мовы або дыялекту падсвядома і як бы аўтаматычна, а таму аднолькава паслядоўна і няўмольна. Адсюль з непазбежнасцю вынікае вельмі сур’ёзнае тэарэтычнае заключэнне младаграматыкаў, што мовы і дыялекты павінны дакладна і рэзка размяжоўвацца ў прасторы. Інакш кажучы, мяжа пашырэння пэўнай мовы або дыялекту павінна з’яўляцца мяжой пашырэння ўсіх іх асаблівасцей без выключэння.

Пытанне аб моўных і дыялектных межах, паводле тэорыі младаграматыкаў, вырашалася звычайна на падставе высвятлення мяжы пашырэння адной якой-небудзь вельмі характэрнай фанетычнай асаблівасці. Так вырашаў пытанне аб межах беларускіх гаворак і Я.Ф. Карскі, так вырашаліся падобныя пытанні і ў МДК. Але пры вызначэнні пашырэння моў і дыялектаў і іх межаў у мовазнаўцаў, дыялектолагаў, калі яны грунтаваліся не на адных і тых жа, а на розных моўных і дыялектных асаблівасцях, атрымліваліся розныя вынікі. Мовы і дыялекты ў іх прасторавым існаванні яўна прэрэчылі тэорыі. У пошуках выйсця з такога становішча ў рускай дыялекталогіі было ўведзена, як ужо адзначалася, паняцце аб так званых “пераходных” гаворках (у адрозненне ад змешаных).

Тэарэтычным і метадалагічным выйсцем мовазнаўства і найперш дыялекталогіі з крызіснага становішча стала лінгвістычная геаграфія (“Лінгвістычны атлас Францыі” Ж. Жыльерона). Задума П.А. Бузука аб лінгвагеаграфічным даследаванні беларускіх гаворак і стварэнні не проста чарговай, больш “дакладнай” дыялекталагічнай карты, а пэўнага мноства, ці сістэмы, лінгвістычных карт па асобных моўных асаблівасцях, інакш кажучы, дыялекталагічнага (лінгвістычнага) атласа гаворак беларускай мовы, з’яўляецца пачаткам новага, лінгвагеаграфічнага этапу ў развіцці беларускай дыялекталогіі, але і наватарскім лінгвістычным мерапрыемствам ва ўсходнеславянскім і нават у славянскім мовазнаўстве наогул.

Збіранне звестак для складання лінгвістычных карт атласа П.А. Бузук распачаў яшчэ ў 1924 г. Ён старанна вывучаў крыніцы звестак аб гаворках розных куткоў Беларусі, у прыватнасці яе ўсходняй часткі, – дыялекталагічныя, фальклорна-этнаграфічныя, і асабліва новыя набыткі

Інбелкульта, атрыманыя ў выніку праведзеных экспедыцый і ад краязнаўцаў. Потым, як ужо адзначалася, Дыялекталагічная камісія пад яго кіраўніцтвам разгортвае спецыяльнае праграмнае збіранне звестак аб гаворках беларускай мовы, а таксама арганізуе экспедыцыйныя выезды ў так званыя “дыялекталагічныя разведкі” на беларуска-рускае і беларуска-ўкраінскае сумежжа і ў цэнтральныя раёны ўсходняй часткі Беларусі.

Бліжэй да сярэдзіны 1927 г. П.А. Бузук падрыхтаваў да выдання групу лінгвістычных карт з каментарыямі аб пашырэнні досыць характэрных і важных асаблівасцей беларускіх гаворак ва ўсходняй частцы Беларусі і за яе межамі (першапачатковая назва працы – “Беларуская дыялекталогія. Ч. 1. Дыялекталагічны атлас усходняй Беларусі”). А ў 1928 г. гэта лінгвагеаграфічная праца пад сціплай назвай “Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” была выпушчана ў свет.

Гэты “спробны” выпуск дыялекталагічнага атласа П.А. Бузука складаецца з 20 лінгвістычных карт. Карты забяспечаны падрабязнымі каментарыямі, звесткамі аб з’явах, якія картаграфуюцца, а таксама аб крыніцах гэтых звестак, абагульненнямі і вывадамі. Падводзяцца таксама некаторыя агульныя вынікі праведзенага лінгвагеаграфічнага даследавання.

На лінгвістычных картах, змешчаных у выпуску, раскрываецца пашырэнне ў гаворках на ўсходзе Беларусі і далей за яе межамі некаторых істотных агульных асаблівасцей у галіне фанетыкі і марфалогіі. Гэта такія асаблівасці, як аканне, дзеканне і цеканне, цвёрдасць і мяккасць гука [р], наяўнасць у пэўных умовах гукаў, формы назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду, формы першай асобы множнага ліку дзеясловаў першага спражэння і інш. Пры дапамозе гэтай абмежаванай колькасці лінгвістычных карт, на якіх адлюстроўваюцца адвольна выбраныя моўныя асаблівасці, П.А. Бузуку ўдалося паказаць прынцыповую метадалагічную адметнасць лінгвістычнай геаграфіі ў раскрыцці адносін паміж гаворкамі, дыялектамі і мовамі ў прасторы і некаторыя важныя рысы дыялектнага ландшафту ўсходняй Беларусі.

Толькі лінгвагеаграфічныя даследаванні, дзякуючы свайму аналітычнаму характару і, у сувязі з гэтым, дзякуючы дакладнай адпаведнасці лінгвагеаграфічнага адлюстравання моўных з’яў на картах, могуць быць надзейным фундаментам для вырашэння розных пытанняў тэорыі і гісторыі моўнага развіцця народаў, межаў моў і дыялектаў, праблем сувязі паміж моўнымі з’явамі і з’явамі жыцця і традыцыйнай культуры народа, а таксама пытання ўзаемасувязі і ўзаемадзення моў.

Лінгвагеаграфічная праца П.А. Бузука мае, безумоўна, недахопы, калі разглядаць яе з пункту погляду больш строгай лінгвістычнай метадалогіі. Гэта адсутнасць сеткі апорных населеных пунктаў, паводле

звестак аб гаворках якіх складзены лінгвістычныя карты, неадначасовасць выкарыстаных звестак аб гаворках, картаграфаванне агульных асаблівасцей гаворак, а не канкрэтных слоў, словаформаў і падобных элементарных сродкаў маўлення і інш. Такім чынам, апублікаваная праца П.А. Бузука з'яўляецца яшчэ ў пэўнай ступені і дыялекталагічнай, інакш кажучы, недастаткова аналітычнай. Гэта таксама спроба своеасаблівага кампрамісу паміж дасягненнямі і абагульненнямі дыялекталагічнага вывучэння гаворак і лінгвагеаграфіяй. Але гэта першы лінгвагеаграфічны па свайму характары, а тым самым і значна больш рэалістычны навуковы адбітак прасторавага размяшчэння беларускіх гаворак у іх істотных фанетычных і марфалагічных асаблівасцях.

Першы выпуск дыялекталагічнага атласа П.А. Бузука ўключаў карты аб пашырэнні асаблівасцей гаворак усходняй часткі Беларусі і расійскага і ўкраінскага сумежжа з ёй. Пашырэнню асаблівасцей беларускіх гаворак у заходняй частцы Беларусі П.А. Бузук думаў прысвяціць другі выпуск лінгвістычных карт атласа. Да таго ж апублікаваныя карты складалі толькі першую частку выпуска. Другую яго частку павінны былі скласці карты пашырэння сінтаксічных асаблівасцей, а таксама лексічныя карты. Пра збіранне матэрыялаў для падобных лінгвістычных карт ёсць звесткі ў планах Дыялекталагічнай камісіі ўжо на 1927–1928 гг., як сведчаць архіўныя матэрыялы. У такіх жа дзвюх частках меркавалася падрыхтаваць і другі выпуск атласа па заходняй частцы Беларусі. Дыялекталагічны атлас П.А. Бузука ў цэлым пасля завяршэння быў бы сапраўды шырокай і аб'ёмнай навуковай панарамай беларускіх гаворак. Але ажыццявіць гэтыя планы, на вялікі жаль, не ўдалося. Ён, як і многія іншыя адданыя працаўнікі маладога беларускага нацыянальнага мовазнаўства, у 1934 г. быў рэпрэсаваны, а ў 1937 г. растрэляны.

У 20-я гады з'яўляюцца даследаванні па этнаграфіі Беларусі, зборы беларускага фальклору, каштоўныя сваімі матэрыяламі і звесткамі аб беларускіх гаворках, у польскай славістыцы (К. Машынскі, Ч. Пяткевіч).

У 30-я гады мовазнаўцы школы вядомых польскіх славістаў К. Ніча і Т. Лер-Сплавінскага пачынаюць разгортваць вывучэнне гаворак у заходняй частцы Беларусі (В. Курашкевіч, З. Штыбер). Найбольш значныя спецыяльныя даследаванні беларускіх гаворак, найперш заходняй частцы Беларусі, і іх асаблівасцей, а таксама іх межаў былі праведзены Л. Асоўскім.

Л. Асоўскі вывучаў у першую чаргу гаворкі заходняй часткі Палесся (асабліва наваколля Давід-Гарадка), а таксама іх розныя структурныя адрозненні: характар зычных перад галосным [i] і дзеканне і цеканне ў іх, пераход [ы] ў [у] пасля губных зычных, гіперычнае оканне і інш. Каштоўнымі і абгрунтаванымі з'яўляюцца прапанаваныя ім тлумачэнні

многіх асаблівасцей гаворак Палесся ў цэлым (формы *ідом*, *будам* і падобныя да іх формы, утварэнне формаў будучага часу і інш.). Ён займаўся таксама даследаваннем украінска-беларускай моўнай мяжы ў заходняй частцы Палесся і праблемай размежавання беларускіх і ўкраінскіх гаворак. Л. Асоўскі распрацаваў і аргументаваў дыялекталагічны моўны падзел гаворак заходняй часткі Палесся па ізагlose мяккасці і цвёрдасці зычных перад галосным [i], склаў зводную дыялекталагічную карту размежавання беларускіх і ўкраінскіх гаворак (паводле карт К.П. Міхальчука, МДК, Я.Ф. Карскага, П.А. Бузука і інш.).

Выдатная лінгвагеаграфічная праца па гаворках заходняй часткі Палесся выканана Ю. Тарнацкім (1939 г.). Яна таксама прысвечана праблеме групойкі гаворак заходняй часткі Палесся і беларуска-ўкраінскай моўнай мяжы (і ў пэўнай ступені штучнай праблеме роднасці гэтых гаворак з суседнімі мазавецкімі гаворкамі польскай мовы). Ю. Тарнацкі спрабуе вырашыць гэтыя пытанні на аснове даследавання лінгвагеаграфічных адносін паміж лексікай гаворак. Гэта адносіны па пашырэнні паміж мясцовымі назвамі розных з’яў, прадметаў і істот па 185 пытаннях (10 тэм). Карты па кожным з гэтых пытанняў складзены на аснове матэрыялаў, сабраных аўтарам у 90 населеных пунктах лінгвагеаграфічнай сеткі працы. У працы змешчаны таксама каментарый да карт. Заклучае гэты комплекс лінгвістычных карт, або лінгвістычны атлас (ці, больш дакладна, рэгіянальны лінгвістычны мікраатлас), карта моўнага падзелу гаворак заходняй часткі Палесся з тлумачэннем да яе. На ёй паказана, што гаворкі ўтвараюць тут дзве асноўныя групы – беларускую і ўкраінскую са значным поясам “пераходных” гаворак паміж імі. На самым захадзе вылучаецца таксама на аснове сумежных запазычанняў з падляшскіх гаворак польскай мовы “падляшская” група заходнепалескіх гаворак, якія, зразумела, лічыць трэцяй асобнай моўнай групай нельга.

На Першым справаздачна-навуковым з’ездзе ў 1936 г. у Варшаве, прысвечаным усходнім землям у складзе Польшчы, Л. Асоўскі і Ю. Тарнацкі выступілі з дакладамі аб моўным размежаванні мясцовых гаворак заходняй часткі Палесся. З дакладам аб класіфікацыі беларускіх гаворак і іх межах выступіў на гэтым з’ездзе Я. Станкевіч.

Вывучэнне мясцовых гаворак на Беларусі зноў пачало развівацца пасля вайны, у канцы 40-х і пачатку 50-х гадоў. Асабліва інтэнсіўна разгортвалася праца ў гэтым накірунку пасля аднаўлення ў 1952 г. у сістэме Акадэміі навук на аснове сектара мовы, што існаваў у складзе Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва, Інстытута мовазнаўства (у 1956 г. яму нададзена імя Якуба Коласа).

У сувязі з поўнай стратай навуковых матэрыялаў аб мясцовых беларускіх гаворках, адсутнасцю літаратуры па дыялекталогіі, а таксама

падрыхтаваных і дасведчаных спецыялістаў у гэтай галіне мовазнаўства дыялекталагічная праца напачатку была накіравана на выяўленне і вывучэнне друкаваных і архіўных звестак аб гаворках Беларусі, на даследаванне асаблівасцей іх буйных груп, якія былі вядомыя па ранейшых даследаваннях. Праводзіліся ў гэтых мэтах і экспедыцыйныя паездкі супрацоўнікаў сектара.

Найбольш значнай дыялекталагічнай працай, распачатай у канцы 40-х і пачатку 50-х гадоў, было збіранне матэрыялаў для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы.

Разгортванне працы па стварэнні дыялекталагічнага атласа беларускай мовы было цесна звязана з планам па складанні атласа рускай мовы, распрацаваным у Інстытуце рускай мовы АН СССР яшчэ напярэдадні заканчэння вайны вядомымі спецыялістамі па рускай дыялекталогіі (Р.І. Аванесаў і інш.). У падрыхтаваным дапаможніку па збіранні звестак аб гаворках рускай мовы для складання атласа адзначалася, што гэты атлас “павінен скласці частку атласа моў народаў СССР”.

Падрыхтоўка для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы пачалася са складання апытальніка для збірання звестак аб гаворках (П.А. Растаргуеў). А ў 1948 г. у Акадэміі навук адбылася Першая рэспубліканская дыялекталагічная канферэнцыя. Удзельнічаў у нарадзе і Р.І. Аванесаў, які неўзабаве стаў навуковым кансультантам беларускіх дыялектолагаў па лінгвагеаграфіі, а потым – і адным з рэдактараў беларускага дыялекталагічнага атласа.

Вырашана было сабраць для атласа звесткі аб гаворках прыблізна 1500 вёсак (населеных пунктаў) Беларусі, размешчаных раўнамерна на адлегласці 10–15 км адна ад адной (у сярэднім адзін населены пункт з 17 бліжэйшых ад яго). Такой была вызначана сетка апорных населеных пунктаў, якая лічылася дастатковай для поўнага адлюстравання гаворак у межах Беларусі.

Выканаць працу па збіранні звестак для складання атласа намячалася да 1955 г. кафедрам мовы ўніверсітэта і вышэйшых педагагічных навучальных устаноў Беларусі сумесна з Інстытутам мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук і пад яго агульным кіраўніцтвам. На канферэнцыі быў прыняты падрыхтаваны П.А. Растаргуевым праект дапаможніка па збіранні звестак для атласа, або так званая “праграма”, якая неўзабаве была надрукавана для карыстання і праверкі яе паўнаты і дасканаласці. Група супрацоўнікаў Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва, якая займалася арганізацыяй дыялекталагічнай працы (Ю.Ф. Мацкевіч, М.А. Жыдовіч, М.В. Бірыла), з улікам звестак аб гаворках, што былі назапашаны, а таксама заўваг кафедрай мовы ў 1949 г. унесла ў гэтую праграму пэўныя змяненні і дапаўненні.

Экспедыцыйнае збіранне звестак для складання дыялекталагічнага атласа ажыццяўлялася ў асноўным, як і намячалася, у 1950–1955 гг. Былі сабраны па адзначанай праграме звесткі аб гаворках больш за 1200 населеных пунктаў (вёсак) Беларусі па ўдакладненай апорнай сетцы атласа.

Гады 1955–1963 – гэта перыяд стварэння дыялекталагічнага атласа і навукова-рэдакцыйнай працы ў сувязі з яго выданнем. Для складання лінгвістычных карт атласа выкарыстоўваліся сабраныя матэрыялы па 1027 населеных пунктах апорнай сеткі атласа. На аснове сабраных звестак было складзена каля 500 лінгвістычных карт, з ліку якіх у дыялекталагічны атлас адабралі і ўключылі 338 лінгвістычных карт.

“Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” (ДАБМ) выйшаў у свет у 1963 г. Гэта комплекс лінгвістычных карт з даведачнымі картамі гісторыка-геаграфічнага і дыялекталагічнага зместу і грунтоўны том з уступнымі артыкуламі, даведачнымі матэрыяламі, каментарыямі да лінгвістычных карт і бібліяграфіяй па дыялекталогіі беларускай мовы.

Кожная лінгвістычная карта ў атласе разам з каментарыем (што ў комплексе якраз і складае яе адпаведны навуковы змест) паказвае, што і як рэалізуецца ў кожнай гаворцы апорнай сеткі атласа ў тым ці іншым канкрэтным фанетычным становішчы, граматычных умовах, у той ці іншай функцыі або значэнні. Гэты паказ ці адлюстраванне на карце таго, які галосны гук вымаўляецца ў гаворцы кожнага населенага пункта апорнай сеткі атласа, напрыклад, у першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі няверхняга пад’ёму пасля цвёрдых зычных, або які гук мае месца ў адпаведнасці з мінулым *h* пад націскам, або які канчатак маюць словы пэўнай часціны мовы ў той ці іншай граматычнай ролі, або як называецца ці абазначаецца тая ці іншая з’ява, істота, прадмет, паняцце і г.д. Усе лінгвістычныя карты паслядоўна, ад карты да карты, раскрываюць канкрэтныя асаблівасці фанетыкі, граматычнага ладу і лексікі кожнай абранай гаворкі і разам з тым паказваюць, як па гэтых асаблівасцях суадносяцца гаворкі паміж сабой і ў прасторы атласа. Колькасць наяўных у атласе лінгвістычных карт і іх сістэма такая, што можна з поўнай падставай сцвярджаць аб дэталёвым і поўным раскрыцці ў ім асноватворных асаблівасцей фанетыкі, граматычнага ладу і слоўнікавага складу (часткова) гаворак абраных вёсак у межах Беларусі кожнай паасобку і разам з тым у сукупнасці іх прасторавага (тэрытарыяльнага) моўнага спалучэння – гаворак беларускай нацыянальнай мовы. Інакш кажучы, дадзеная навуковая праца, яе змест у цэлым – гэта паслядоўнае адлюстраванне асаблівасцей усяго аб’ёму структуры гаворак і іх узаемнага размяшчэння ў адзначанай прасторы, гэта значыць, аб’ёмны і адначасова панарамны навуковы “здымак”, зроблены ў межах Беларусі ў 50-я гады ХХ ст.

У гэтым вялікае значэнне і незвычайнасць “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” як навуковай працы аб яе гаворках. Ён уяўляе сабой фундаментальнае лінгвагеаграфічнае даследаванне гаворак, таму што тут яны раскрываюцца дэталёва, у іх адзінстве і ў прасторавым (тэрытарыяльным) узаемаразмяшчэнні. Атлас з’яўляецца самым грунтоўным і змястоўным помнікам традыцыйнага мясцовага вуснага маўлення беларускага народа ў сярэдзіне XX ст., яго шматвяковай моўнай спадчынай і адначасова важнай асновай пры вырашэнні пытання яго нацыянальнага моўнага развіцця.

Улічваючы тое, што лексічныя факты ў “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” былі прадстаўлены толькі часткова і таму для атрымання больш грунтоўных звестак аб лексічным ландшафце Беларусі, аб адносінах паміж гаворкамі, маўленнем розных дыялектных груп і зон па слоўніку было прызнана неабходным стварыць лексічны атлас гаворак беларускай мовы. Ідэя гэтага атласа зарадзілася ў беларускіх дыялектолагаў яшчэ ў канцы 60-х гадоў, тады ў агульных рысах склалася і яго канцэпцыя. Гэты атлас быў задуманы як працяг дыялекталагічнага атласа.

Таму, натуральна, было вырашана распачаць працу над “Лексічным атласам беларускіх народных гаворак”. У 1970 г. быў апублікаваны апытальнік для збірання неабходных звестак, а таксама вызначана сетка апорных населеных пунктаў. Апытальнік налічвае 3972 пытанні. У канчатковым варыянце сетка “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” уключае 142 асноўныя і 7 дадатковых апорных населеных пунктаў на тэрыторыі Беларусі на прыблізна аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго (адлегласць паміж населенымі пунктамі апорнай сеткі 30–40 км). Апытальнік лексічнага атласа складзены дыферэнцыяльна ў адносінах да іншых апытальнікаў (апытальніка дыялекталагічнага беларускага атласа і апытальніка агульнаславянскага лінгвістычнага атласа). Сетка апорных населеных пунктаў “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”, як правіла, не супадае з сеткай “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы”. Збіранне звестак па апытальніку атласа ў вызначаных населеных пунктах праводзілася з 1970 г. па 1975 г. “Палявую” збіральніцкую працу выканалі ў асноўным супрацоўнікі сектара дыялекталогіі акадэмічнага Інстытута мовазнаўства.

У 1976 г. была распачата лінгвагеаграфічная распрацоўка лексічных звестак, сабраных па апытальніку. Праводзілася групоўка звестак па кожнаму пытанні і іх картаграфаванне. У агульнай колькасці было складзена больш за дзве тысячы лінгвістычных карт.

У 1993 г. апублікаваны першы том “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (Раслінны і жывёльны свет), у 1994 г. – другі том (Сельская

гаспадарка), у 1995 г. – трэці том (Чалавек), у 1997 г. – чацвёрты том (Побыт), і, нарэшце, у 1998 г. – пяты том (Семантыка. Словаўтварэнне. Націск).

Даследаванні гаворак беларускай мовы праводзяцца не толькі з улікам нацыянальных патрэб, але і ў сувязі з далучэннем беларускіх дыялектолагаў да рэалізацыі буйных міжнародных праграм па лінгвістычнай геаграфіі. Сабраныя неабходныя звесткі аб гаворках беларускай мовы па грунтоўнаму апытальніку для складання Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (АЛА). Даследаваны, у прыватнасці, гаворкі 67 сельскіх населеных пунктаў з 70, вызначаных апорнай сеткі АЛА ў Беларусі (па трох населеных пунктах звесткі збіралі ўкраінскія дыялектолагі). Беларуская рабочая група міжнароднай камісіі адзначанага атласа прымае актыўны ўдзел у яго стварэнні разам з мовазнаўцамі іншых славянскіх краін і народаў. Гэты атлас дасць магчымасць вызначыць генетычныя і гістарычныя адносіны беларускіх гаворак да гаворак іншых славянскіх моў па вельмі шырокім спектры фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей. Сабраныя матэрыялы для яго значна дапаўняюць і фонд звестак аб гаворках беларускай мовы, сабраных для дыялекталагічнага атласа.

Апрацаваны і пададзены ў Галоўную рэдкалегію лінгвістычнага атласа Еўропы (ЛАЕ) матэрыялы, падрыхтаваныя беларускай нацыянальнай групай атласа паводле яго першага апытальніка аб гаворках 23 населеных пунктаў апорнай сеткі гэтага атласа ў Беларусі. Праведзены папярэдні збор звестак аб гаворках сямі населеных пунктаў апорнай сеткі атласа па Беларусі паводле другога, асноўнага апытальніка. Гэта незвычайная ва ўсіх адносінах лінгвагеаграфічная праца. Як сведчаць лінгвістычныя карты апублікаваных выпускаў, дзякуючы новай метадалогіі раскрыцця адносін паміж мовамі народаў Еўропы, атлас дазваляе выявіць і раскрыць сувязі гэтых разнастайных па структуры моў паміж сабой і з мовамі іншых кантынентаў з часоў глыбокай старажытнасці.

Па ініцыятыве дыялектолагаў Істытута рускай мовы Расійскай акадэміі навук распачата было сумеснае з украінскімі дыялектолагамі стварэнне серыі прац па лінгвагеаграфічным даследаванні рэалізацыі розных з’яў фанетыкі, граматыкі і лексікі ў гаворках трох усходнеславянскіх моў (а ў перспектыве – стварэнне лінгвістычнага атласа ўсходнеславянскіх моў). Грунтуюцца падобныя працы ў першую чаргу на матэрыялах нацыянальных лінгвістычных (дыялекталагічных) атласаў усходнеславянскіх моў, а таксама на звестках аб іх гаворках з розных іншых крыніц. Гэта, зразумела, вельмі важная праграма па дыялекталогіі ўсходнеславянскіх моў з улікам яе традыцый, рэалізацыя якой можа мець

значныя вынікі ў вырашэнні розных пытанняў этнагістарычных і сучасных тэрытарыяльных адносін паміж гаворкамі ўсходнеславянскіх моў.

Нягледзячы на такія значныя пачаткі беларускіх лінгвагеографіаў, нявырашаных пытанняў у іх яшчэ шмат. У шэрагу паасобных рэгіёнаў Беларусі неабходна і выключна важна ўстанавіць узаемаадносіны гаворак усіх вёсак, размешчаных тут, з суседнімі рэгіёнамі Беларусі. Пэўныя набыткі на гэтым шляху ўжо ёсць. Цікавыя і змястоўныя атласы выдадзены па заходнепалескіх гаворках Л.В. Леванцэвіч (Атлас гаворак Бярозаўскага раёна), Я.Р. Самуйлікам (Атлас гаворак Выганаўскага Палесся), А. Босак і В. Босак (Атлас гаворак Пружанскага раёна), Ю. Чарнякевічам (Атлас гаворак Івацэвіцкага раёна). Сабраны і сістэматызаваны матэрыял для Дыялектнага мікраатласа Тураўшчыны (Праца вялася ў Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі).

Паводле сучаснай навуковай класіфікацыі ўсе лінгвістычныя атласы падзяляюцца на шэраг так званых пакаленняў. Згодна з ёй, ДАБМ адносіцца да першага пакалення лінгвістычных атласаў. Ён дае ўяўленне аб агульнай структуры і ўзаемаадносінах унутры яе ўсёй моўнай сістэмы. Лінгвагеаграфічныя даследаванні асобных рэгіёнаў належаць да атласаў другога пакалення.

Стварэнне атласаў цэлай сям'і роднасных моў уваходзіць у склад лінгвістычных атласаў трэцяга пакалення (АЛА). Атласы сем'яў і груп разнастайных сумежных моў народаў накіраваны на ЛАЕ адносяцца да лінгвістычных атласаў чацвёртага пакалення.

Значэнне лінгвагеаграфічных даследаванняў заключаецца ў тым, што карты лінгвістычнага атласа з'яўляюцца дакладным адбіткам узаемаадносін розных моўных з'яў паміж сабой па будове, межах пашырэння, паходжанні. Такім чынам, лінгвістычныя атласы адлюстроўваюць рэальныя заканамернасці сістэмных і тэрытарыяльных сувязей моўных з'яў і іх развіццё.

ДЫАЛЕКТНАЯ ГРУПОЎКА ГАВОРАК

Дыялектная групоўка гаворак беларускай мовы – гэта іх структурныя тыпы і тэрытарыяльныя масівы, ці групы, паводле ўласцівых ім комплексаў адрозненняў дыялектнага характару. Адрозніваюць асноўны беларускі структурны тып, або від, і беларускі заходнепалескі структурны тып.

Гаворкі асноўнага віду складаюць дзве дыялектныя структурныя разнавіднасці: паўднёва-заходнюю, або паўднёва-заходнія гаворкі, і паўночна-ўсходнюю разнавіднасць, або паўночна-ўсходнія гаворкі. Паміж імі праходзяць сярэднебеларускія гаворкі.

Паўднёва-заходнія гаворкі па комплексу ўласцівых гэтым гаворкам асаблівасцей і сродкаў з'яўляюцца найбольш паказальнымі для беларускага вуснага народнага маўлення. Асаблівасці гаворак як бы з найбольшай выразнасцю і паўнатай выяўляюць іх беларускамоўную прыналежнасць.

У галіне фанетыкі вельмі паказальнымі асаблівасцямі характарызуецца вакалізм. Самай жа істотнай характэрнай асаблівасцю іх ненаціскага вакалізму з'яўляецца недысімілятыўнае, або моцнае, аканне.

Недысімілятыўнае аканне – гэта ўжыванне ў ненаціскным становішчы гука [а] ў адпаведнасці з галоснымі [а], [о]: *галава́, дарагава́ты, вьігадавац'*. Гэта ж аканне рэалізуецца і ў становішчы пасля зычных [ж], [ш], [ч], [р], якія ў дадзеных гаворках толькі цвёрдыя, а таксама і ў становішчы пасля цвёрдага зычнага [ц]. Тут галосны [а] выступае і на месцы [е] пад націскам: *жалуды́, чалав'эк, цана́, часно́к*.

У становішчы пасля мяккіх зычных недысімілятыўнае аканне звычайна называецца яканнем: *сц'аражы́, вос'ам, с'арада́*.

Найбольш паслядоўна гук [а] выступае пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, у іншых склдах можа мець месца гук [e^a], [a^e] : *в'ес'е́ла, вьіц'е́гц'і*. У становішчы пасля мяккіх зычных не пад націскам у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [а], [о], [е], [ô] закрытае, [ê] закрытае можа выступаць галосны [е]: *с'ело́, с'ерабро́, вьіц'ехц'і*. Гэты варыянт якання называецца еканне.

Недысімілятыўнае аканне ў паўднёва-заходніх гаворках можа быць няпоўным. У канцавым адкрытым складзе аканне адсутнічае, тут вымаўляюцца гукі [а], [о], [е]: *с'эно, вэрто, моро, нашаго, Ман'е*.

У паўднёва-заходніх гаворках ёсць галосныя гукі [ê] і [ê] закрытыя. Гук [ê] закрытае вымаўляецца пад націскам на месцы этымалагічнага h: *л'êс, хл'êб, с'êно, р'êчка*. Гук [ô] закрытае вымаўляецца ў закрытых складах пад націскам: *кôш, парôх, нôч, нôс*. Фіксуецца таксама ў адзначаных умовах і дыфтонгі [ie (ye)], [yo]: *л'іес, с'м'іех, л'іэто, гуот, паруôх, кл'уон*.

Адной з характэрных асаблівасцей кансанантызму паўднёва-заходніх гаворак з'яўляецца абмежаванае ўжыванне мяккіх губных зычных. Яны ўжываюцца толькі перад галоснымі [е], [ê] закрытае, [і]. Перад галоснымі [а], [о] мае месца спалучэнне пэўнага цвёрдага губнога зычнага з гукам [й]: *пйац', мйáсо, ры́бйачы*.

Не характэрна для адзначаных гаворак падаўжэнне зычных. У спалучэнні з [й] выступаюць у адпаведных умовах не толькі губныя зычныя і [р], але і іншыя зычныя гукі: *карéн'йе, гал'йе́, но́чйу, замóжйе*. У некаторых гаворках гук [й] можа адсутнічаць: *гал'е́, св'ін'á, плáц'е*.

У давальна-месным склоне назоўнікаў жаночага роду і месным склоне назоўнікаў мужчынскага роду ў гаворках на месцы [г], [к], [х] вымаўляюцца [з'], [ц], [с']: *на наз'э, дароз'э, руцэ, шчацэ*.

Вельмі яркай і паказальнай асаблівасцю кансанантызму паўднёва-заходніх гаворак з'яўляецца саканне – цвёрдасць зычнага гука [с] у зваротным афіксе дзеясловаў: *мыўса, прыбрáласа, забы́лас, збы́лос*.

Назоўнікі ў назоўным склоне множнага ліку маюць розныя канчаткі ў залежнасці ад граматычнага роду. Назоўнікі жаночага роду маюць канчатак **-ы/-і**, мужчынскага – **-е** пад націскам, **-ы/-і** не пад націскам і назоўнікі ніякага роду – **-а**: *хаты, стал'э, унук'і, вókна*. З націскным канчаткам **-е (-ê)** у назоўным склоне множнага ліку могуць выступаць і некаторыя назоўнікі жаночага роду: *дз'аўк'э, бабэ, каравé*.

Назоўнікі жаночага роду маюць тут у давальным склоне канчатак **-ам** і ў месным **-ах**, а назоўнікі мужчынскага роду – адпаведна **-ом** і **-ох**: *нагáм, на нагáх, дубóм, у дубóх*.

Адушаўлёныя назоўнікі ў вінавальным склоне множнага ліку маюць канчатак назоўнага склону: *гаду́йу дз'эц'і, надз'эйус'а на дóчк'і*.

Назоўнікі ў паўднёва-заходніх гаворках маюць у адзіночным ліку асобны клічны склон: *сýн'е, кúм'е, сýнку, жóнко*.

Рэшткі формаў парнага ліку маюць назоўнікі жаночага і ніякага роду, калі яны спалучаюцца з лічэбнікамі *два, тры, чатыры, абодва*: *дз'в'е наз'э, тры з'ім'э*.

З канчаткамі мінулага парнага ліку **-іма/-ыма** выступаюць некаторыя назоўнікі ў творным склоне множнага ліку: *пл'ачы́ма, вушы́ма, грудз'і́ма*.

У назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікі і азначальныя займеннікі выступаюць тут заўсёды з канчаткам **-ы/-і**: *малады́, сух'і́, ко́жны, г'эты*. Названыя словы ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду маюць двухскладовы канчатак **-оe**: *ад маладо́йе, да старо́йе, у майé*.

Дзеясловам з асновай на губныя з канчаткамі першага спражэння ўласцівы ў адзначаных гаворках усе асабовыя формы з мяккім зычным [л'] пасля губнога зычнага асновы: *драмл'у́, шчыпл'у́, дрéмл'аш, шчы́пл'аш, дрéмл'е, шчы́пл'е*.

У першай асобе множнага ліку дзеясловы маюць канчаткі з галосным [о] ў канцавым становішчы: **-емо, -імо, -амо, -ымо**: *сп'і́мо, крычы́мо, с'ачéмо*.

Для дзеясловаў з асновай на зычны з асабовымі канчаткамі першага спражэння выступаюць формы першай асобы множнага ліку, пры якой паслядоўна ўжываецца канчатак **-ом (-ам** не пад націскам): *ідóм, с'акóм, будáм, станáм*.

У другой асобе множнага ліку дзеясловы характарызуюцца наяўнасцю ў першым спражэнні асабовага канчатка **-аце**, а ў другім спражэнні – канчатка **-іце**: *ідз'ац'э, н'ас'ац'э, кáжаце, гл'адз'іц'э, хódз'іц'э, рóб'іц'э*.

Гаворкі паўднёва-заходняй дыялектнай разнавіднасці падзяляюцца на два тыпы: слуцка-мазырскія і гродзенска-баранавіцкія.

Паўночна-ўсходнія гаворкі з'яўляюцца другой дыялектнай разнавіднасцю асноўнага беларускага дыялектнага віду.

Дадзеным гаворкам уласціва аканне. Але ў адрозненне ад паўднёва-заходняга недысімілятыўнага тут назіраецца дысімілятыўнае аканне. Калі пад націскам знаходзіцца любы галосны гук, за выключэннем [а], тады ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [а]: *вадóй, дарóга, жал'эза*. Калі ж пад націскам знаходзіцца галосны [а], тады ў адзначаных умовах выступае галосны [ы] або [ь]: *трыва́, вьда́, шчыка́*.

Асаблівасцю гэтага акання з'яўляецца тое, што гукі [ь] або [ы], калі перад імі або пасля іх мае месца губны зычны або калі яны знаходзяцца паміж губнымі, рэалізуецца як галосны [у]: *лупáта, кувáл', гувар'íл'і, тунцува́ц'*.

Дысімілятыўнае яканне з аналагічнымі асаблівасцямі гукаў характэрна ў становішчы пасля мяккіх зычных. Дысімілятыўнае яканне рэалізуецца тут у двух відах. Першы – гэта яканне, аналагічнае дысімілятыўнаму аканню пасля цвёрдых зычных. Пры яго рэалізацыі ў становішчы пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі [о], [е] выступае гук [а], калі пад націскам любы галосны, акрамя [а]. Калі ж пад націскам [а], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [і] або [ь]: *б'іда́, м'ітла́, н'іха́й*. Другі – гук [ь] або [і] мае месца, калі пад націскам выступае не толькі галосны [а], але і галосны [е]: *м'ітла́, в'існ'э́, м'ін'э́, б'іда́*.

Таксама, як і пасля цвёрдых зычных, у становішчы пасля мяккага губнога зычнага, перад ім і паміж губнымі ў адпаведнасці з [ь], [і] рэалізуецца іншы раз больш або менш выразны гук [у]: *мул'ува́ц', м'удун'і́ца, з'в'укува́л'і*.

Характарызуецца дыялектны націскны вакалізм таксама рэалізацыяй у дзеясловах з асновай на зычны [ч] у інфінітыве галоснага [е] пад націскам пасля гэтага зычнага: *п'ішчэ́ц', стучэ́ц', маўчэ́ц'*.

Характэрная асаблівасць націскавага вакалізму – гэта галосны [о] ў формах некаторых дзеясловаў: *плóц'іш, sóдз'іш, дóр'іш, лóм'іш*.

Найбольш істотнай асаблівасцю ў галіне кансанантызму з'яўляецца падаўжэнне мяккіх зычных, за выключэннем губных і [р]: *ружжó, калóсс'а, в'э́цц'а*.

Для паўночна-ўсходняга дыялекту характэрны пратэтычны гук [в]: *вог'нішча, вól'ха, во́чым, во́ддых*.

Назоўнікі жаночага роду адзіночнага ліку ў творным склоне маюць аднаскладовы канчатак: *вадо́й, з'амл'о́й, с'ц'ано́й*.

Гаворкам уласцівы адзін канчатак **-ы/-і** ў назоўніках у назоўным склоне множнага ліку: *ха́ты, гады́, сады́, бровы́*.

У назоўным склоне прыметнікі і неасабовыя займеннікі мужчынскага роду маюць **-й** у канчатку: *жывы́й, пусты́й, тей, чей*.

Дзеясловы з асновай на зычны маюць суфікс **-ць**: *м'ес'ц', н'ес'ц', грыз'ц'*.

Дзеясловых ж з асновай на заднеязычныя [к], [г] маюць звычайна форму інфінітыва з суфіксам **-ч**: *п'еч, с'еч, можч, тоўч, стрыжч*.

У трэцяй асобе адзіночнага ліку ўсе дзеясловы ў паўночна-ўсходніх гаворках выступаюць з уніфікаваным канчаткам з мяккім **-ць**: *ходз'іц', н'ас'эц', п'айэц', чытаіц'*.

Пры націску на аснове дзеясловы I і II спражэння ў трэцяй асобе множнага ліку маюць толькі канчатак **-уць**: *кажуц', л'агуц', ходз'уц', ко́с'уц', л'уб'уц'*.

У другой асобе множнага ліку I і II спражэння ўжываецца ўніфікаваны канчатак **-іцё**: *ідз'іц'о, н'іс'іц'о, м'іц'іц'о*.

Формы загаднага ладу другой асобы множнага ліку маюць канчатак **-іца/-ыца** з націскным галосным [і (ы)]: *ган'іц'а, прас'іц'а, хадз'іц'а*.

Гаворкі рэалізуюцца ў двух унутрыдыялектных тыпах: віцебска-магілёўскім і полацка-мінскім.

Сярэднебеларускія гаворкі – гэта гаворкі, якія характарызуюцца тым ці іншым спалучэннем асаблівасцей і сродкаў адной і другой дыялектнай разнавіднасці. Разам з тым яны вылучаюцца і адрозніваюцца комплексам уласных асаблівасцей і сродкаў.

Адна з істотных асаблівасцей – гэта недысімілятыўнае аканне. Сярэднебеларускія гаворкі характарызуюцца неадрозніваннем галосных [а], [о], [е], што выступаюць пад націскам, ва ўсіх ненаціскных складах, у тым ліку і ў канцавым адкрытым складзе: *вада́, галава́, даро́га, с'эна*.

Падобным з'яўляецца і недысімілятыўнае яканне: *в'ас'эл'л'а, пól'а, гул'áйа*. Відаць, з поўным аканнем і яканнем звязана наяўнасць у назоўніках у месным склоне адзіночнага ліку гука [а] ў ненаціскным становішчы ў канчатку: *у ха́ц'а, на л'і́па, у ша́пца, на даро́з'а*.

Характэрнай фанетычнай асаблівасцю гаворак з'яўляецца вымаўленне гука [о] пад націскам у становішчы перад [ў] у адпаведнасці з галосным [а]: *забро́ў, уз'оў, про́ўда*.

Сярод некалькіх марфалагічных асаблівасцей сярэднебеларускіх гаворак паказальнай з'яўляецца ўжыванне асабовых формаў дзеясловаў у

трэцяй асобе адзіночнага ліку першага і другога спражэння з канцавым зычным [ц'] пры націску на канчатку і без канцавога [ц'] пры націску на аснове: *гул'айа́, п'іша, нос'а, п'ачэц', ідз'эц', с'адз'іц'*.

Назвы маладых істот у назоўным склоне адзіночнага ліку, як і іншыя назоўнікі ніякага роду, маюць канчатак *-ё*: *ц'ал'о́, парас'о́, птушан'о́*.

У складзе беларускай мовы **заходнепалескія** гаворкі з'яўляюцца структурнай агульнасцю па шэрагу сваіх асаблівасцей і сродкаў. Разам з тым па многіх сваіх асаблівасцях яны характарызуюцца значнай неаднастайнасцю. Адметнасцю заходнепалескіх гаворак з'яўляецца стракатасць іх узаемнага тэрытарыяльнага размяшчэння.

Расчлянёнасць, дробнасць іх тэрытарыяльных частак і іх цераспалосіца з'явіліся прычынай таго, што неабхода было правесці спецыяльнае лінгвагеаграфічнае даследаванне заходнепалескіх гаворак. Грунтоўнае вывучэнне і групоўка гаворак па найбольш яркіх фанетычных асаблівасцях была праведзена ў 60–70-я гг. ХХ ст. Ф.Д. Клімчуком.

Адной з найбольш значных прыкмет заходнепалескіх гаворак з'яўляецца захаванне галоснага [о] ў ненаціскным становішчы, ці оканне: *голова́, вода́, го́род*.

У некаторых гаворках гэтага віду ў адпаведнасці з націскным [о] ў складах перад націскам вымаўляецца галосны [у], ці уканне: *нуга́, гулува́, муро́з, суло́ма*.

На месцы *h ў ненаціскным становішчы тут вымаўляецца [ы]/[і]: *высна́, нымá, дын'о́к, мыжа́, б'іда́*.

Адметнай фанетычнай рысай з'яўляецца ікавізм. Гэта вымаўленне [і]/[ы] пад націскам у адпаведнасці з *h, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць галосныя [о], [е]: *л'іс, хл'іб, в'із, хв'іст, к'ін', выз, кын'*.

Вельмі яркая, выразная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта толькі цвёрдыя зычныя перад галоснымі [е], [ы]: *дэрыво, нысэ́, сырыда́, лыпа, сьы́ный, зыма́, тыхо*.

Прыметнікі ў заходнепалескіх гаворках у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду маюць, як і ў давальным склоне, толькі канчатак *-ому*: *у но́вomu, на молодóму*.

Своеасаблівым у гэтых гаворках з'яўляецца ўтварэнне асабовых формаў дзеясловаў з асновай на губныя зычныя. Тут характэрны формы з мяккім [л'] пасля губнога зычнага асновы перад канчаткам не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў трэцяй асобе множнага ліку: *робл'у́, ломл'у́, рóбл'ат', купл'ат'*.

Групоўка заходнепалескіх гаворак праведзена Ф.Д. Клімчуком у асноўным паводле іх фанетычных адрозненняў. Традыцыйна да заходнепалескіх гаворак адносіцца ўвесь абшар окаючых гаворак.

Названыя гаворкі дзеляцца на **паўночнабрэсцкія**, **сярэднебрэсцкія** і **загародскія** (заходнепалескія).

З фанетычных асаблівасцей **паўночнабрэсцкіх** гаворак найперш вылучаецца еканне, ці вымаўленне пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [р], [ц] гука [e] ў ненаціскным становішчы на месцы націскных [e], [o], [a]: *з'емл'á, кл'енóвы, ж'енáты, погл'едз'éў*.

Пашыранай асаблівасцю з'яўляецца вымаўленне пасля губных зычных галоснага [a] ў адпаведнасці з націскным [e]: *васнá, вадрó, машóк, бада́*.

У націскным становішчы ў адпаведнасці з *h мае месца пераважна галосны гук [ê] закрытае: *л'éс, с'в'êт, с'éно, на ноз'é*.

У закрытых складах у адпаведнасці з галосным [o] ў адкрытых складах выступае галосны [ô] закрытае, а ў асобных гаворках [ê] закрытае: *кóнь, вóл, парóг, кéн', вéл*.

Паслядоўнымі асаблівасцямі гэтых гаворак з'яўляецца дзеканне і цеканне: *ц'ep'ёр, дз'áдз'ко, ц'óтка*; ужыванне мяккіх і цвёрдых зычных перад [i]/[ы]: *з'ímá, с'íло, с'ýты, дым*; наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц]: *жа́ба, ка́ша, ча́сто*; саканне: *найéўса, почалóсо*; зычны [ў] у пэўных умовах: *стаў, праўда, воўк*.

Сярэднебрэсцкія гаворкі дзеляцца на:

Сярэднепагарынскія (Столін і бліжэйшыя вёскі Струга, Малыя Вікаравічы і Рэчыца) – вымаўленне *м'і, в'і, б'ік, м'іло*.

Беражноўскія (в. Беражная) – усходнепалеская фанетыка, але адсутнасць дзекання і цекання.

Лунінецкая (вёскі на захад ад Лунінца) – аслабленае дзеканне і цеканне, вымаўленне *сн'іг, л'іс, кын', выл*.

Бобрыцкая (в. Бобрык і суседнія на паўночны ўсход ад Пінска) – аканне пры адсутнасці дзекання і цекання.

Паўночналагішынскія (на поўначы Пінскага раёна і на сумежжы з ім у Івацэвіцкім) – вымаўленне *ход'ít'і, с'ін, м'і, в'і*.

Паўднёвацеляханскія (на паўднёвым захадзе ад Целяхан, у Івацэвіцкім, Пінскім і Бярозаўскім раёнах) – вымаўленне *кень, вез, стел*.

Малецкія (Малецкі і Сігневіцкі сельсаветы Бярозаўскага раёна) – вымаўленне *л'іес, д'іед, куонь, стуол*.

Верхнясельдскія (у цэнтры і на ўсходзе Бярозаўскага і Пружанскага раёнаў) – вымаўленне *л'іес, с'іено, куонь, муой*, дзеканне і цеканне.

Загародскія гаворкі складаюцца з чатырох разнавіднасцей.

Сярэднезагародскія гаворкі вызначаюцца наяўнасцю гука [i] на месцы *h: *л'íто, с'м'іх, ц'ін, тоб'í*. Галосны [i] вымаўляецца тут і на месцы галоснага [o] ў адкрытых складах: *ст'іл, в'із, к'ін', ж'інка*. Але больш

пашыраным у падобных умовах з'яўляецца галосны [у]: *кут, буб, вуз*. Гук [і] вымаўляецца і на месцы галоснага [е] пад націскам і галоснага [і] з *h: *t'ínér, n'íxáŷ, s'n'ížók, n'ísók, nóz'íro*.

Кансанантызм сярэднезагародскіх гаворак вылучаецца пашырэннем мяккіх зычных. Мяккія зычныя паслядоўна выступаюць перад націскным [і] ў адпаведнасці з мінулым *h: *об'ід, с'в'ім, д'ід, л'іто*.

Мяккія губныя, заднеязычныя, [ж], [ш], [ч], [р], [ц] маюць месца перад націскным [і], які адпавядае *o: *в'іл, тв'ій, тх'ір, ж'інка, пч'ілка*.

Мяккія [ж], [ш], [ч], [р] вымаўляюцца перад галосным [а] пад націскам: *ж'ába, ш'áпка, кр'ічаты, ч'ás*.

У становішчы перад націскным і ненаціскным [а] выступаюць цвёрдыя губныя [б], [п], [в] у спалучэнні з наступным [й], а [м] – з наступным мяккім [н]: *пйáтка, свйáто, ж'ір'ібйá, сымн'á, зымн'á*.

У гаворках пашырана ўжыванне мяккага гука [ц']: *ц'ац'ók, рукав'іц'у, хл'óпыц'*.

Паўночназагародскія гаворкі характарызуюцца вымаўленнем [і] ў адпаведнасці з *h: *хл'іб, д'ід, л'іто*.

На месцы націскага *o ў адкрытых складах вымаўляецца [у]: *стул, кут, нуч, сул'*. Факультатыўна можа вымаўляцца дыфтонг [уо]: *куон, куот*.

У галіне кансанантызму вылучаецца наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц]: *жáба, рýзаты, нуж, кажү*.

Тараканскія гаворкі ў галіне націскага вакалізму характарызуюцца наяўнасцю гука [і] на месцы *h: *л'іс, ц'ін, на руц'і*.

Адной з найбольш адметных асаблівасцяў з'яўляецца вымаўленне ў становішчы пад націскам галоснага гука [е], у тых умовах, у якіх у іншых загародскіх гаворках выступае галосны [і]/[ы]: *сэн, бэк (бык), хэтрый, ходэв, рэба, жэто, робэтэ, вэтэ*.

Спецыфічнай асаблівасцю з'яўляецца і рэалізацыя галоснага [а] ў адпаведнасці з [е] ў іншых гаворках: *мад, бáрог, вáчур, пáршы, нáбо*.

Да ліку характэрных адносіцца і вымаўленне гука [е] ў адпаведнасці з галосным [а] пасля мяккіх зычных у іншых загародскіх гаворках: *ж'эба, ш'эпка, вз'ев, з'ет', мн'эсо*.

Для **паўднёвазагародскіх** гаворак характэрны гук [е] пад націскам пасля мяккіх зычных: *т'эжко, пйет', ж'эба*.

Гук [і] вымаўляецца на месцы націскага *h, а таксама на месцы *o ў закрытых складах: *л'іс, хл'іб, к'ін', в'ін*.

Характэрны мяккі гук [ц']: *рукав'іця, пáлиць, цяцька*. Але шумныя і [р] тут цвёрдыя: *часы, прадэ, нáша, шум, чóботы*.

Такімі з'яўляюцца комплексы асаблівасцей, якія характарызуюць агульны структурны выгляд галоўных дыялектных відаў беларускай мовы.

Паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты беларускай мовы характарызуюцца спецыфічнымі моўнымі рысамі (фанетычнымі, граматычнымі, сінтаксічнымі, лексічнымі), якія адрозніваюць адзін дыялект ад другога. Улічваючы, што дыялектныя адрозненні тэрытарыяльна супрацьпастаўляюцца (на аснове чаго вылучаюцца дыялекты і групы гаворак), іх можна запісаць у выглядзе табліцы, з якой відаць істотныя моўныя рысы кожнага з дыялектаў (табліца).

Табліца – Супрацьпастаўленьня адрозненні і параўнальная характарыстыка дыялектаў беларускай мовы (складзена Я.Р. Самуйлікам)

Паўночна-ўсходні дыялект	Паўднёва-заходні дыялект
<p>1. Дысімілятыўнае аканне і яканне: калі пад націскам знаходзіцца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [а], тады ў першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], [е] вымаўляецца гук [а]: <i>траво□й, вадо□й, даро□га, стар'е□йшы, у вадз'е□, траву□, вадуду□, травы□, вадуды□, стар'і□к, шчак'і□</i>; калі ж пад націскам знаходзіцца галосны [а], тады ў адзначаных умовах выступае не гук [а], а рэдукаваны галосны невыразнай, няпэўнай якасці, які абазначаецца ў транскрыпцыі знакам ь або больш-менш пэўным галосным [ы]: <i>тръва□, вьда□, твьйа□, стъра□ўс', дьбра□ўс', шчъка□, шъга□ў, пчьла□</i> або: <i>трыва□, выда□, твййа□</i>; ва ўсіх іншых пераднаціскных і паслянаціскных складах у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], [е], за выключэннем канцавога адкрытага складу, незалежна ад таго, які галосны знаходзіцца пад націскам, таксама паслядоўна вымаўляецца гук [ь] або</p>	<p>1. Недысімілятыўнае аканне і яканне: у словах і словаформах у адпаведнасці з галоснымі [а], [о] ў становішчы пад націскам і ў ненаціскным становішчы ў падобных словах і іх формах замест гэтых двух галосных мае месца галосны [а], незалежна ад таго, які галосны выступае ў слове або форме пад націскам <i>трава□, трав'е□, травы□, траво□йу, траву□</i> (як і <i>тра□вы</i>), <i>вада□, у вадз'е□, вадуду□, вадоду□йу, вадуду□</i> (але: <i>во□ды</i>), таксама: <i>саро□ка, галава□, саракавы□, пасаладз'і□ц', дарагава□ты, го□рат, зо□лата, вы□гадавац'</i>; галосны [а] выступае не пад націскам у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], а таксама [е], [ê] пад націскам у становішчы пасля зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц], якія ў паўднёва-заходніх гаворках толькі цвёрдыя: <i>жаўто□к, жал'е□за, жалуды□, шас'ц'о□ра, пшан'і□ца, шапта□ц', часно□к, чаро□т, чаму□, чалав'е□к,</i></p>

[ы]: бьрѣда□,

в'е□чар, цапы□, рачны□, ко□ран',
цана□.

Працяг табліцы

гьльва□, сьб'ару□ц', пь бьрадз'е□,
нь гьлав'е□, го□рѣд, го□льс,
ко□львьрѣт або: гылыва□,
бырыда□, рысыва□ц; гукі [ъ], [ы],
калі перад імі або пасля іх мае
месца губны зычны або калі яны
знаходзяцца паміж губнымі,
рэалізуюцца нярэдка як выразны
гук [у]: лупа□та, кува□л', гулува□,
сукува□ты, пулума□л'і, пубра□л'і,
пувал'і□, пуна□ўс'а; рэалізацыя
іншым разам гука [у] замест [ъ], [ы]
ў ненаціскным складзе, які
знаходзіцца перад або пасля складу
з галосным [у] (узаемаўпадабненне,
гармонія галосных гукаў):
жулуды□, гурбузы□,
чудукава□ты, гусука□; у
адпаведнасці з націскнымі
галоснымі [а], [о], [е] ў канцавым
адкрытым складзе адзначаецца
таксама, як правіла, гук [а]:
во□з'іра, л'е□та, ма□сла,
нал'е□ва, но□вьга, н'ічо□га,
с'е□на, со□нца, іржы□шча.

Дысімілятыўнае яканне: першы від
якання (беларускі) аналагічны па
свайму характару дысімілятыўнаму
аканню пасля цвёрдых зычных,
пры яго рэалізацыі ў становішчы
пасля мяккіх зычных у першым
складзе перад націскам у
адпаведнасці з галоснымі [а], [о],
[е] выступае гук [а], калі пад
націскам маюць месца галосныя
[о], [е], [ы(і)], [у], акрамя [а], калі
пад націскам знаходзіцца галосны

Недысімілятыўнае яканне:

галосны [а] выступае тут у
адпаведнасці з галоснымі [а], [о],
[е], [ê] пад націскам пасля мяккіх
зычных: з'амл'а□, з'амл'у□, па
з'амл'і□ (але: з'е□мл'і), йал'і□на,
во□с'ам, у с'ал'е□, с'арада□,
с'ц'аражы□, п'ац'дз'дз'ас'а□т,
па□мйац', за□йац; якасная
“схільнасць” ненаціскага
галоснага [а] ў бок [а] або ў бок
[е], у транскрыпцыі яго перадаюць
як e^a , або, наадварот, a^e (гэта не
азначае гук [а] з “прыгукам” [е] і
наадварот, а ўказвае на характар
гука ў цэлым): з'а e^a мл'а□, с'а e^a ло□,
с'ц'а e^a ражы□, па□мйа e^a ц' або:
з'е a^a мл'а□, с'е a^a ло□; найбольш
паслядоўна выступае звычайна
гук [а] пасля мяккіх зычных у
першым складзе перад націскам, у
той час як у другім і наступным
складах можа мець месца гук, які
ў той ці іншай ступені нагадвае
галосны [е]: з'амл'а□, с'ало□,
ц'ап'е□р, але: с'ц'е a^a ражы□,
с'е a^a рада□, с'е a^a рабро□,
ц'е a^a жкава□ты; звычайна гэта
назіраецца і ў складах пасля
націску і выкарыстанне выразных
галосных [а], [е] або гукаў [а e^a], [е a^a]
ў дадзеным становішчы звязана
нярэдка з рознымі граматычнымі
ўмовамі: м'е□с'е a^a ц, па□л'а e^a ц,
дз'е□с'а e^a ц', в'е□с'е a^a па,
вы□ц'е a^a цц'і, але: хо□дз'ац',
про□с'ац', ко□н'ам, гра□бл'ам'і,

[а], тады ў першым складзе перад націскам выступае або рэдукаваны галосны няпоўнага ўтварэння [ь], або больш-менш выразны гук [і] ці яго варыянты, набліжаныя ў той ці

Працяг табліцы

іншай ступені па пад'ёму да галоснага [е]: з'амл'е□, с'адз'е□ў, ц'ап'е□р, н'адз'е□л'а, з'амл'о□й, с'ало□, з'амл'у□, п'аку□, з'амл'і□, ц'агн'і□, дз'ады□, в'асны□; але: б'ьда□, л'ьц'а□ц', м'ьтла□, н'ьма□, с'ьча□с (або: б'іда□, л'іц'а□ц', м'ітла□ ці: б'ьда□, л'ьц'а□ц', м'ьтла□); пры другой разнавіднасці якання ў адрозненне ад папярэдняй галосны гук [а] рэалізуецца тады, калі пад націскам выступаюць толькі галосныя [о], [ы(і)], [у], гук [ь] або [і] мае месца пры такім дысімілятыўным аканні (віцебскім), калі пад націскам выступае не толькі галосны [а], але і галосны [е]: з'амл'о□й, с'ало□, с'ажу□, дз'ажу□рны, з'амл'і□, ц'агн'і□, дз'ады□, п'ачы□, але: з'ьмл'а□, ц'ьга□ц', в'ьсна□ і таксама: з'ьмл'е□, с'ьдз'е□ц', ц'ьп'е□р, м'ьц'е□л'іца, м'ін'е□, ц'іб'е□, с'іб'е□; пры дысімілятыўным яканні, як і пры аналагічным аканні, мае месца падобная па характару рэалізацыя рэдукаванага галоснага няпэўнага ўтварэння [ь] або галоснага [і] ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [а], [о], [е] ў другім і наступных складах перад націскам, а таксама ў складах пасля націску ц'ьмнѣта□, дз'ьр'ьв'а□нный, л'ьхкѣ-ва□йа, п'ьр'ьста□н',

а ў іншых умовах – м'е□л'еш, с'а□дз'ем, з' дз'і□ц'ем, ко□н'ей; у становішчы пасля мяккіх зычных не па націскам у гаворкай

гэтай разнавіднасці ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [а], [о], [е], [ô], [ê] можа паслядоўна рэалізоўвацца гук [е] (еканне, асаблівы варыянт недысімілятыўнага якання): з'емл'а□, с'ело□, с'ц'ену□, ц'еп'е□р, с'ерада□, с'ерабро□, ц'ешкава□та, м'е□с'ац, па□л'ец, вы□ц'ехц'і, в'е□с'ело; с'е□но; няпоўнае недысімілятыўнае аканне (і яканне): тут, як і пад націскам, у адкрытым канцавым складзе вымаўляюцца галосныя [а], [о], [е]: мно□го, к'е□пско, ва□рто, шча□с'ц'е, мо□ро, по□л'е (або: по□л'о), но□ваго, на□шаго, но□вайе (або: но□вайо), гул'а□йе, ре□же, ма□мо, ідз'е□ц'е, та□то, ба□ц'ко, ку□м'е, Ма□н'е або: Ма□н'о.

<p>з'ъл'ьнкъва□тый, во□с'ьн', во□з'ьра, за□йьц, вы□н'ьс, во□з'м'ьш (або ц'імныта□, дз'ір'ів'а□нный); у канцавым адкрытым складзе пасля мяккіх зычных, як і пасля цвёрдых, у адпаведнасці з галоснымі [а], [о], [е] пад націскам адзначаецца больш-менш выразны гук [а]:</p>	
<p><i>Працяг табліцы</i></p>	
<p>по□л'а, вало□с'с'а, друго□йа, хо□дз'а; у становішча пасля мяккага губнога зычнага, перад ім і паміж імі ў адпаведнасці з [ь], [і] рэалізуецца іншы раз больш або менш выразны гук [у]: вуйува□ц', мул'ува□ц', м'уда□л', а таксама: м'удун'і□ца, з'в'укува□ла.</p>	
<p>2. У націскных закрытых складах галосны [е] на месцы гістарычнага <i>h</i> і галосны [о] на месцы этымалагічнага [о], ужыванне [е], [о] ў розных умовах: тут галосны [е] выступае ў звычайных для яго гістарычных умовах і таксама ў адпаведнасці з мінулым <i>h</i>: <i>н'е□сн'а, н'адз'е□л'а,</i> <i>дз'е□□ц'і, ц'апл'е□йшы,</i> <i>ц'амн'е□ц', гл'адз'е□ц', л'ес, хл'еб,</i> <i>с'в'ет, с'н'ег, л'е□та, в'е□ра,</i> <i>б'е□лы, у вадз'е□, на стал'е□, у</i> <i>рук'е□, мн'е, таб'е;</i> праўда, выступае галосны [е] ў адпаведнасці з <i>h</i> крыху не так, як [е] ў адпаведнасці з мінулым [е], галосны [е], які адпавядае гістарычнаму <i>h</i>, мае месца ў націскным становішчы заўсёды, незалежна ад таго, цвёрды ці мяккі наступны зычны, галосны ж [е] ў адпаведнасці з гістарычным <i>e</i> пасля</p>	<p>2. У націскных закрытых складах галосны [ê] на месцы гістарычнага <i>h</i> і галосны [ô] на месцы этымалагічнага [о], ужыванне [е], [ê], [о], [ô] ў розных умовах: галосны гук [ê] пад націскам на месцы гістарычнага <i>h</i>: <i>л'êс, хл'êб,</i> <i>дз'êт, с'в'êт, б'êдны, б'êлы,</i> <i>дз'êўка, сус'êт, дз'êц'і, чалав'êк,</i> <i>с'êно, м'êс'ац, рêзац', рêчка, цêлы,</i> <i>мн'ê, на наз'ê, хутчêйшы, майê</i> (дзеці), <i>дуб'ê, бурак'ê, н'ас'êц'е,</i> <i>б'арêц'е;</i> галосныя гукі [о], [е] маюць месца ў тых выпадках, калі склад з падобным галосным з'яўляецца адкрытым, інакш кажучы, калі яго завяршае не зычны, а гэтыя галосныя гукі: <i>паго□да, каро□ва, во□с'ам,</i> <i>н'е□чаны, в'е□чар, ц'е□м'ен',</i> <i>ко□ц'ік, н'ічо□го, бо□л'ай,</i> <i>прыро□да, с'о□мы, хво□йа,</i> <i>ц'о□тачка, акно□, зо□ры,</i></p>

мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [ц] выступае паслядоўна пад націскам толькі ў становішчы перад наступным мяккім зычным гукам, у становішчы перад наступным парным да мяккага цвёрдым зычным гукам пасля мяккіх і няпарных цвёрдых зычных у падобных умовах амаль паслядоўна адзначаецца галосны [o], а не [e]:

з'е□л'ен', пл'е□ц'ены, учо□ро, л'е□б'адз', даўно□, н'ас'е, ідз'е□; калі ж склад з'яўляецца закрытым, г.зн. завяршаецца зычным гукам, то пад націскам выступаюць [ô], [ê]: гôт, карôў, вôс, парôх, кôш, мйôт, крôсна, двôйка, нôч, тôй, нôс, йôй, у л'асôх, п'êч, цêлы, шêс' (шэсць), гл'êй, йачм'êн', п'êшк'і, чарêн', трêск'і, кам'êл'; у адпаведнасці з

Працяг табліцы

дз'е□с'іц', ц'е□м'ьн', л'ен', дз'ен', н'ес'ц', в'ез'ц', шес'ц', же□н'іцца, л'аче□н'на, це□рка, але: л'од, кл'он, м'о□рзлы, чац'в'о□рты, м'од, кл'о□пк'і, дал'о□ка, б'о□рда, в'о□дры, в'о□сны, с'о□мый, в'ас'о□лы, с'о□стры, ц'о□пль, йо□лка, ц'о□мный, кал'о□сы, с'о□пы, в'оз, н'ос, жо□рдка, ав'о□с, ідз'о□м, н'ас'о□м, чо□рствый, шо□стый, шчо□дрый, пачо□пка, пачо□стка, жо□нка, нажо□м, пл'ачо□м; тут таксама рэалізуецца галосны [e] ў адпаведнасці з гістарычным *h* і ў адпаведнасці з этымалагічным *e* як у адкрытых, так і ў закрытых складах пад націскам, пад націскам як у адкрытых, так і ў закрытых складах выступае тут таксама і адзін галосны гук [o]: год, кон', воз, паро□г, наро□д, дро□бны, ко□стка, кро□сны, стог, сноп, рог, л'од, ц'о□мный, хро□сний, н'ас'о□м, п'ачо□м, до□ждж (як і го□да, ко□н'і, во□з'іц', паро□г'і).

гістарычнымі рэдукаванымі галоснымі ь і ь ў адкрытым, а таксама звычайна закрытым складзе выступаюць “незакрытыя” галосныя [o], [e]: до□□ўгі, воўк, кроў, до□шка, до□шка, рот, вуго□р, лоп, п'ен', п'ац'со□т, дз'ен', ц'ес' (цесць), пас'ц'е□л', пл'ац'е□н', ув'ес', ав'е□чка, кан'е□ц, б'е□рдо, кл'е□пк'і, дз'е□рц'і; фіксуецца ў адзначаных умовах і становішчы не манафтангічныя (аднастайнагучныя) галосныя [ô], [ê], а дыфтонгі (двухгукі): л'іес, с'м'іех, л'іето, гуот, паруох, аўйуос, кл'уон, ц'уотка; пашырэнне ў некаторых лексікаграматычных умовах у націскным становішчы галоснага гука [e] (або [ê] ў закрытым складзе, які выступае найперш пасля мяккіх зычных, а таксама пасля цвёрдых [ж], [ш], [ч], [р], [ц] у становішчы перад наступным цвёрдым зычным (не заўсёды): б'е□рдо, кл'е□пк'і, м'ед, дал'е□ко, ав'е□с, в'е□ска, в'ес, н'ес, уп'е□рет, в'едз'е□рце, ц'е□мны, чац'в'е□рты, же□ртка,

	<p>шче□дры, в'ере□ўка, п'е□ра, ув'е□сну, а таксама: кан'е□м, йаце□м, карче□м, дупце□м, ідз'е□м, н'ас'е□м, п'ече□м; галосны [е] таксама мае месца ў націскным становішчы пасля адзначаных зычных у канцавым адкрытым складзе: дупл'е□, йайце□, ружйе□, пл'аче□, кас'йе□, майе□, твайе□, усе□ (поле), свайе□, чыйе□ (дзіця), ідз'ац'е□, н'ас'ац'е□, п'ачац'е□, йас'ц'е□, йе або: йес' (форма дзеяслова быць), йашче□.</p>
--	---

Працяг табліцы

<p>3. Падаўжэнне мяккіх зычных на месцы спалучэння “мяккі зычны + Ъ” у інтэрвакальным становішчы: сва□ц'ц'а, куц'ц'а□, тка□л'л'а, с'в'ін'н'а□, в'е□ц'ц'а, кало□с'с'а, вало□с'с'а, сту□л'л'а, кам'е□н'н'а, жыц'ц'о□, судз'дз'а□, су□чча, ружжо□, сушишо□, гул'таййо□, гра□з'з'у, жано□ччы, ч'лав'е□ччы, но□ччу, ав'е□ччы, за□йччы, ц'іл'а□ччы, м'адз'в'е□жжы, тре□ц'ц'і, у ваччу□, у вушшу□, іл'л'е□ц', Іл'л'а□, К'с'с'а□н, Н'та□л'л'а.</p>	<p>3. Спалучэнне мяккага ці зацвярдзелага зычнага з наступным [j] у інтэрвакальным становішчы: судз'йа□, с'м'е□ц'йе□, (-йо), каре□н'йо (-йо), гал'йо□, в'ас'е□л'йе (-йо), кало□с'йе (-йо), зап'е□чйе (-йо), заму□жйе (-йо), но□чйу, во□с'ен'йу, с'в'ін'йа□, л'йе або вымаўленне на месцы гэтага спалучэння непадоўжанага зычнага гука, які ўзнік у выніку сцяжэння падоўжанага: пла□ц'о, каре□н'о, в'ас'е□л'о або: судз'а□, гал'е□, с'в'ін'а□, пла□ц'е, каре□н'е.</p>
<p>4. У адзіночным ліку назоўнікі жаночага роду, асабовыя і неасабовыя займеннікі, прыметнікі ў творным склоне маюць аднаскладовыя канчаткі: с'ц'ано□й, руко□й, вадо□й, ха□т'й, з'амл'о□й, табо□й, сабо□й, мной, з'йой, той, майо□й, ус'о□й, м'ладо□й, но□в'й, с'в'е□ж'й, с'і□н'йй.</p>	<p>4. У адзіночным ліку назоўнікі жаночага роду, прыметнікі, пэўныя займеннікі ў творным склоне характарызуюцца двухскладовымі канчаткамі -ойу або -ейу ў залежнасці ад зычнага асновы (-айу не пад націскам): галаво□йу, руко□йу, пчало□йу, гаро□йу, з'амл'е□йу, с'амйе□йу, душе□йу, шаше□йу, м'аже□йу, ха□тайу, з</p>

<p>Аднаскладовыя канчаткі маюць прыметнікі і неасабовыя займеннікі пераважна і ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду: <i>сыро□й паго□ды, харо□шый паго□ды, с'і□н'ій л'е□нты, с той даро□г'і, майо□й дачк'і□, ус'о□й, тако□й</i> і г.д.</p>	<p><i>ба□байу, за тшан'і□цайу; з маладо□йу, з друго□йу, с тако□йу, за то□йу, з'іе□йу, з ус'е□йу, з майе□йу, твайе□йу, свайе□йу, чыйе□йу, са с'в'е□жайу, за но□вайу, пад с'і□н'айу, ге□тайу, на□шайу, з'н'е□йчайу.</i></p> <p>Двухскладовыя канчаткі -ойе (-ейе, фанетычна -ойі, -айе, -айі, -ейі) маюць прыметнікі і займеннікі і ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду: <i>ад маладо□йе, ад чужо□йе, да старо□йе, тако□йе, друго□йе</i> (у <i>молодо□йі, тако□йі</i> і г.д.), у <i>то□йе, у тайе□, у тайе□йі, ус'айе□, ус'е□йі, у майе□, у твайе□, свайе□, у чыйе□</i> (у <i>майе□йі</i> і г.д.), з <i>но□вайе,</i></p>
---	--

Працяг табліцы

	<p><i>са с'в'эжайе, гóркайе, ко□жнайе, ус'а□кайе</i> (з <i>но□вайі, с'в'эжайі</i> і г.д.).</p>
<p>5. Назоўнікам жаночага, мужчынскага і ніякага роду множнага ліку назоўнага склону ўласцівы адзін канчатак -ы (-і): <i>ха□ты, с'е□мйі, ру□к'і, гады□, браты□, сады□, нажы□, пал'цы, ко□н'і, во□кны, аз'о□ры, с'о□лы, бро□вы, пл'е□чы, пал'і□.</i></p>	<p>5. Назоўнікам жаночага роду множнага ліку назоўнага склону ўласцівы канчатак -ы (-і), назоўнікам мужчынскага роду – канчатак -е (або: -ê) пад націскам, а не пад націскам -ы (-і) і назоўнікам ніякага роду – канчатак -а: <i>ха□ты, ку□ры, п'е□чы, жн'е□йі; дубê, братê, сталê, ваўк'ê, кл'учê, кавал'ê, рубл'ê, але: уну□к'і, ко□н'і, ро□г'і, ву□сы, м'е□с'ацы, п'е□ўн'і</i> (і <i>п'аўн'ê</i>); <i>во□кна, аз'о□ра, с'о□ла, ко□ла, кро□сна, п'е□ра, пал'а□, балата□, парас'а□та, куран'а□та, го□л'я; з націскным канчаткам -е (-ê) ў назоўным</i></p>

	склоне множнага ліку могуць выступаць і некаторыя назоўнікі жаночага роду: <i>дз'аўк'ё, жанк'ё, баб'ё, карав'ё, ав'ачк'ё, качк'ё, хатё</i> (або: <i>дз'аўк'е, жанк'е</i> і г.д.)
6. Назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў давальным і месным склонах множнага ліку ў становішчы пад націскам маюць тут адпаведна канчаткі -а і -а : <i>дама, кас'ц'а, гр'іба, гарада, дуба, брата, сына, вала, нажа, дн'ам, пн'ам</i> і ў <i>дама, у гр'іба, на дуба, на сына, на вала, на дн'ах</i> і г.д.; але ў становішчы пасля мяккіх зычных выступаюць і канчаткі -о і -о : <i>л'удз'о, на сан'о, у грудз'о, у кас'ц'о</i> і інш.	6. Назоўнікі жаночага і ніякага роду, а таксама назоўнікі мужчынскага роду з асновай на мяккія зычныя ў множным ліку маюць тут у давальным склоне канчатак -ам і ў месным -ах , а назоўнікі мужчынскага роду – адпаведна -ом і -ох : <i>нага, нага, рука, на рука; во, на во, ко, на ко, ц'ал'а, на ц'ал'а, балата, на балата, пал'а, на пал'а</i> (але таксама і ў <i>пал'а</i>); <i>гас'ц'а, гас'ц'а, дн'ам, на дн'ах, в'ераб'я, на в'ераб'я</i> , але: <i>дубом, у дубох,</i>

Працяг табліцы

	<i>братом, пры братох, сыном, на сынох</i> (але, зразумела, у сувязі з аканнем <i>унукам</i> і <i>на ўнуках, нальцам</i> і <i>на нальцах</i> і г.д.).
7. У назоўным склоне адзіночнага ліку прыметнікі і несабовыя займеннікі ў мужчынскім родзе маюць звычайна канчатак з больш-менш выразным фінальным [й], у становішчы пад націскам пашыраны канчатак -ы і -ы (-і і -ы) і таксама -е і -е з цвёрдым папярэднім зычным асновы або мяккім, падобна як і перад	7. У назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікі і звязаныя з імі граматычна займеннікі ў залежнасці ад зычнага асновы як пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы выступаюць тут заўсёды з канчаткам -і (-ы): <i>малады, стары, круты, сух'і, так'і, йак'і, друг'і, б'ёлы, с'в'ёжы, л'ошк'і,</i>

<p>канчаткам -ы □ ѝ (-і □ ѝ): мѣлады □ ѝ, жывы □ ѝ, пусты □ ѝ, так'і □ ѝ, дараг'і □ ѝ, чый, но □ вый, ста □ рый, ско □ рый, чо □ рный; мѣладе □ ѝ, живе □ ѝ, пуста □ ѝ, так'е □ ѝ, дѣраг'ей, тей, чей.</p>	<p>с'і □ н'і, ге □ ты, ко □ жны, ус'а □ к'і, але: чый, той, мой, твой, свой, ув'е □ с' (ус'е □ ѝ).</p>
<p>8. У жаночым і ніякім родзе прыметнікі і несабовыя займеннікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць тут толькі двухскладовыя “поўныя” канчаткі адпаведна -а □ ѝа і -о □ ѝа (не па націскам -ѣа або -ѣа): мѣлда □ ѝа, сыра □ ѝа, пуста □ ѝа, та □ ѝа, тѣка □ ѝа, друга □ ѝа, но □ вѣа, с'в'е □ жѣа, с'і □ н'ѣа, ѣе □ тѣа, ѣе □ ѝнѣа, ѣі □ хнѣа (ѣі □ хѣа); маладо □ ѝа, сыро □ ѝа, пусто □ ѝа, то □ ѝа, ѣако □ ѝа, дѣраго □ ѝа, но □ вѣа, с'в'ежѣа, с'ін'ѣа, ѣе □ тѣа, ѣе □ ѝнѣа, ѣі □ хнѣа (ѣі □ хѣа).</p>	<p>8. У жаночым і ніякім родзе прыметнікі і адзначаныя займеннікі выступаюць або з поўным двухскладовым канчаткам, або з так званым сцягнутым аднаскладовым канчаткам, гэта -а □ ѝа або -а ў жаночым родзе і -о □ ѝе (-е □ ѝе, фанетычна не пад націскам -аѣе) або -е ў ніякім родзе, двухскладовы поўны канчатак характэрны тут пад націскам: малада □ ѝа, стара □ ѝа, крута □ ѝа, суха □ ѝа, та □ ѝа, ѣако □ ѝа, друга □ ѝа, та □ ѝа, маѣа □, тваѣа □, сваѣа □, чыѣа □, ус'аѣа □ і ус'а □; маладо □ ѝе, старо □ ѝе, круто □ ѝе, сухо □ ѝе, тако □ ѝе, ѣако □ ѝе, друго □ ѝе, то □ ѝе, маѣе □, тваѣе □, сваѣе □, чыѣе □, ус'аѣе □ і ус'е □ (і старе □ ѝе, сухе □ ѝе, так'е □ ѝе, те □ ѝе і г.д.); б'ѣла, с'в'ѣжа, л'о □ хка, с'і □ н'а, ге □ та, на □ ша,</p>

Працяг табліцы

	<p>ко □ жна, ва □ ша, ус'а □ ка; б'ѣле, с'в'ѣже, л'о □ хк'е, с'і □ н'е, ге □ те, ко □ жне, на □ ше, ус'а □ к'е (не заўсёды дастаткова выразнае і паслядоўнае).</p>
<p>9. Прыметнікі і несабовыя займеннікі характарызуюцца тут пераважна канчаткам -ым (-ім) у месным склоне адзіночнага ліку (асабліва сць не да канца</p>	<p>9. Прыметнікі і ўказаныя займеннікі характарызуюцца тут канчаткамі -ѣм (фанетычна не пад націскам -ам, -ум, а таксама -ем) у месным склоне адзіночнага</p>

<p>паслядоўная ў некаторых з гэтых гаворак): <i>пъ малады</i>□м, <i>у сыры</i>□м, <i>у пусты</i>□м, <i>нъ так'і</i>□□м, <i>у майі</i>□м, <i>на тым, на чым, аб к'ім, па йім</i>.</p>	<p>ліку мужчынскага роду: <i>у маладѡм, на старѡм, на крутѡм, у сухѡм, на такѡм, у другѡм, у тѡм</i>, а таксама: <i>на йѡм, у чѡм, у майѡм, у чыйѡм, у твайѡм, у свайѡм, на ус'ѡм, у б'е</i>□лум (-ам), <i>с'в'е</i>□жум (-ам), <i>л'о</i>□хкум, <i>с'і</i>□н'ум (-ам), <i>ге</i>□тум (-ам), <i>ка</i>□жнум, <i>ус'а</i>□кум, <i>у на</i>□шум, <i>ва</i>□шум.</p>
<p>10. Уніфікаваны канчатак у трэцяй асобе адзіночнага ліку ва ўсіх дзеясловах, які мае мяккі зычны [ц] у фінале як у другім, так і ў першым спражэнні: <i>стайі</i>□ц', <i>кр'ічы</i>□ц', <i>хо</i>□дз'іц', <i>ро</i>□б'іц', <i>бу</i>□дз'іц', <i>ста</i>□в'іц', <i>во</i>□з'іц', <i>про</i>□с'іц' і <i>в'аз'е</i>□ц', <i>н'ас'е</i>□ц', <i>п'айе</i>□ц', <i>п'аче</i>□ц', <i>тр'ас'е</i>□ц', <i>пйец'</i>, <i>ка</i>□жыц', <i>с'ц'е</i>□л'іц', <i>гул'а</i>□йіц', <i>чыта</i>□йіц', <i>м'е</i>□л'іц', <i>шчы</i>□п'іц' і г.д.; у трэцяй асобе множнага ліку дзеясловы ў першым і другім спражэнні адрозніваюцца канчаткам толькі тады, калі ён знаходзіцца пад націскам, у першым спражэнні тады выступае пад націскам канчатак -уц' (<i>б'ару</i>□ц', <i>н'асу</i>□ц'), а ў другім – -ац' (<i>с'ѡдз'а</i>□ц', <i>сп'ац'</i>), пры націску ж на аснове дзеясловы ў трэцяй асобе множнага ліку</p>	<p>10. Канчатак -е (-ѣ, -е^а, -а не пад націскам) без фінальнага зычнага ў трэцяй асобе адзіночнага ліку і канчатак -уц' у трэцяй асобе множнага ліку ў першым спражэнні дзеясловаў і адпаведна канчаткі -ыц' (-іц') з фінальным зычным [ц'] і -ац' у другім спражэнні: <i>ідз'е</i>□, <i>с'аче</i>□, <i>граб'е</i>□, <i>куйе</i>□, <i>в'аз'е</i>□, <i>м'е</i>□л'е (-а), <i>гул'а</i>□йе (-а), <i>шы</i>□йе (-а), <i>чарн'е</i>□йе (-а), <i>ка</i>□же (-а) і <i>с'п'іц'</i>, <i>крычы</i>□ц', <i>гл'адз'і</i>□ц', <i>хо</i>□дз'іц', <i>ро</i>□б'іц', <i>ста</i>□в'іц'; <i>іду</i>□ц', <i>с'аку</i>□ц', <i>грабу</i>□ц', <i>куйу</i>□ц', <i>в'азу</i>□ц', <i>ка</i>□жуц', <i>м'е</i>□л'уц', <i>гул'а</i>□йуц', <i>шы</i>□йуц', <i>чарн'е</i>□йуц' і <i>с'п'ац'</i>, <i>крыча</i>□ц', <i>хо</i>□дз'ац', <i>гл'адз'а</i>□ц', <i>ро</i>□б'ац', <i>ста</i>□в'ац'.</p>
<p><i>Працяг табліцы</i></p>	
<p>маюць толькі канчатак -уц': <i>ка</i>□жуц', <i>с'ц'е</i>□л'уц', <i>л'а</i>□гуц', <i>гр'е</i>□йуц', <i>гул'а</i>□йуц', <i>хо</i>□дз'уц', <i>ро</i>□б'уц', <i>ста</i>□в'уц', <i>ко</i>□с'уц', <i>во</i>□з'уц', <i>л'у</i>□б'уц'.</p>	
<p>11. У першай асобе множнага ліку дзеясловы першага спражэння маюць толькі канчатак -ом (-ѡм, -ѡм не пад націскам), а канчатак -ім</p>	<p>11. У першай асобе множнага ліку дзеясловы маюць канчаткі з галосным [о] ў канцавым становішчы -емо (-амо), -імо</p>

<p>(-ым) ужываецца ў другім спражэнні ў адпаведных формах: <i>в'аз'о□□м, н'ас'о□м, н'айо□м, н'ачо□м, пйом, ка□жъм, с'ц'е□л'ъм (с'ц'е□л'ім), гул'а□йъм, чыта□йім, м'е□л'ъм, шчы□п'ім, маўчы□м, б'ажы□м, ро□б'ім, ста□в'ім, хо□дз'ім, ку□п'ім, йадз'і□м (йадз'о□м), с'адз'і□м (с'адз'о□м), гл'адз'і□м (гл'адз'о□м)</i> і інш.</p>	<p>(-ымо): <i>с'п'імо□, крычымо□, стайімо□, с'адз'імо□, ро□б'імо, ста□в'імо, про□с'імо, ідз'е□мо, с'аче□мо, граб'е□мо, в'аз'е□мо, гул'а□йемо, м'е□л'амо, шы□□йамо, ка□жамо;</i> націск на канцавых галосных у гэтых формах тыповы для дзеясловаў з націскнымі асабовымі канчаткамі другога спражэння: <i>спл'у, с'п'іш, с'п'імо□, крычу□, крычы□ш, крычымо□, але: в'азу□, в'аз'е□ш, в'аз'е□мо</i> і г.д.; у канчатках дзеясловаў у першай асобе множнага ліку першага спражэння характэрна наяўнасць пад націскам гука [е]: <i>ідз'е□мо, н'ас'е□мо, с'аче□мо, граб'е□мо, жыв'е□мо;</i> б) у частцы гаворак для дзеясловаў з асновай на зычны з асабовымі канчаткамі першага спражэння выступаюць формы першай асобы множнага ліку з асновай формы першай асобы адзіночнага ліку, пры якой паслядоўна ўжываецца канчатак -ом (-ам не пад націскам): <i>ідом, с'аком, грабом, в'азом, жывом, бу□дам, ста□нам.</i></p>
<p>12. Гэтыя ж асабовыя формы абвеснага ладу выступаюць і ў першай асобе множнага ліку загаднага ладу (глядзі п. 11).</p>	<p>12. Канчаткі з фінальным галосным [о] характэрны і для дзеясловаў у першай асобе загаднага ладу: <i>с'п'імо□, крычымо□, стайімо□, б'арымо□, ро□б'імо,</i></p>
<p><i>Працяг табліцы</i></p>	<p><i>ста□в'імо, про□с'імо, ідз'е□мо, с'аче□мо, сачымо□, граб'е□мо, граб'амо□, в'аз'е□мо, ка□жемо, уц'ака□ймо, к'і□н'мо, йе□дз'мо, бу□дз'мо</i> і г.д.</p>

<p>13. У другой асобе множнага ліку дзеясловы першага і другога спражэння характарызуюцца ўніфікаваным канчаткам -іц'о (фанетычна -ыц'о, -іц'а, -ыц'а): <i>ідз'іц'о</i>, <i>н'іс'іц'о</i>, <i>м'іц'іц'о</i>, <i>пйіц'о</i>, <i>п'ічыц'о</i>, <i>гл'ідз'іц'о</i>, <i>с'ідз'іц'о</i>, <i>хо</i>□<i>дз'іц'а</i>, <i>ло</i>□<i>жыц'а</i>. Пры гэтым у канцавым становішчы пад націскам у падобных асабовых формах дзеясловаў мае месца заўсёды галосны гук [o].</p>	<p>13. У другой асобе множнага ліку дзеясловы характарызуюцца наяўнасцю ў першым спражэнні асабовага канчатка -ац'е, а ў другім спражэнні – канчатка -іц'е (-ыц'е): <i>ідз'ац'е</i>, <i>н'ас'ац'е</i>, <i>с'ачац'е</i>, <i>граб'ац'е</i>, <i>куйац'е</i>, <i>в'аз'ац'е</i>, <i>ка</i>□<i>жац'е</i>, <i>м'е</i>□<i>л'ац'е</i>, <i>гул'а</i>□<i>йац'е</i>, <i>шы</i>□<i>йац'е</i>, <i>чарн'е</i>□<i>йац'е</i> і <i>с'n'іц'е</i>, <i>крычыц'е</i>, <i>гл'адз'іц'е</i>, <i>хо</i>□<i>дз'іц'е</i>, <i>ро</i>□<i>б'іц'е</i>, <i>ста</i>□<i>в'іц'е</i>. Пад націскам у канцавым становішчы ў гэтых формах заўсёды выступае галосны гук [e].</p>
<p>14. Формы загаднага ладу другой асобы множнага ліку, вытворныя ад формаў адзіночнага ліку з канчаткам -і (-ы), маюць таксама канчатак -і□ца (-ыца) з націскным галосным [i (ы)]: <i>ган'і</i>□<i>ца</i>, <i>прас'і</i>□<i>ца</i>, <i>хадз'і</i>□<i>ца</i>, <i>с'адз'і</i>□<i>ца</i>, <i>ідз'і</i>□<i>ца</i>, <i>н'ас'і</i>□<i>ца</i>, <i>п'і</i>□<i>ца</i>, <i>п'ачы</i>□<i>ца</i>, <i>п'ішы</i>□<i>ца</i>.</p>	<p>14. У другой асобе множнага ліку загаднага ладу ў становішчы пад націскам у першым спражэнні тут выступае канчатак -ёц'е, а ў другім – -іц'е (-ыц'е): <i>ідз'ёц'е</i>, <i>б'арёц'е</i>, <i>н'ас'ёц'е</i>, <i>с'ачёц'е</i>, <i>в'аз'ёц'е</i>, <i>кажэц'е</i> і <i>с'n'і</i>□<i>ца</i>, <i>крычы</i>□<i>ца</i>, <i>гл'адз'і</i>□<i>ца</i>, <i>хадз'і</i>□<i>ца</i>, <i>раб'і</i>□<i>ца</i>.</p>
<p>15. Дзеясловы <i>йес'ц'</i>, <i>дац'</i> маюць у першай асобе множнага ліку формы <i>йадз'і</i>□<i>м</i>, <i>дадз'і</i>□<i>м</i>, але ў трэцяй асобе множнага ліку гэтыя дзеясловы выступаюць з канчаткам дзеясловаў першага спражэння (<i>йаду</i>□<i>ц'</i>, <i>даду</i>□<i>ц'</i>).</p>	<p>15. Дзеясловы <i>йе</i>□<i>с'ц'і</i>, <i>дац'</i> маюць у першай асобе множнага ліку формы <i>йамо</i>□, <i>дамо</i>□, а дзеяслоў <i>йе</i>□<i>с'ц'і</i> – у трэцяй асобе множнага ліку (<i>йаны</i>□<i>йадз'а</i>□<i>ц'</i>).</p>
<p>16. Ужыванне формаў <i>йос'ц'</i> (<i>йос'</i>, <i>йо</i>□<i>с'ц'іка</i>, <i>йо</i>□<i>с'іка</i>) або <i>йо</i> дзеяслова <i>быц'</i> з галосным [o] ў корані ў становішчы пад націскам.</p>	<p>16. Ужыванне формаў <i>йес'</i> (<i>йес'ц'</i>, <i>йе</i>□<i>с'ц'ака</i>), <i>йе</i>, <i>йест</i> дзеяслова <i>быц'</i> з каранёвым галосным [e] ў становішчы пад націскам.</p>

Заканчэнне табліцы

<p>17. Агульныя лексічныя асаблівасці (паводле ЛАБНГ): <i>клык</i>, <i>са</i>□<i>нкі</i> – шчэлепы (жабры), <i>ву</i>□<i>тка</i> – качка і <i>селязе</i>□<i>нь</i> – ка□□<i>чар</i>, <i>кураса</i>□<i>дня</i>,</p>	<p>17. Агульныя лексічныя асаблівасці (паводле ЛАБНГ): <i>ка</i>□<i>чка</i> і <i>ка</i>□<i>чар</i>, <i>се</i>□<i>дало</i> – <i>курасадня</i>, <i>мы</i>□<i>са</i> (<i>мы</i>□<i>за</i>) –</p>
--	---

<p><i>бруха</i> і <i>брухаты</i>, <i>самка</i> (аддаецца перавага суфіксу <i>-ка</i> і пры ўтварэнні назоўнікаў жаночага роду як назваў звяроў, птушак і інш.): <i>лапка</i>, <i>белка</i>, <i>галка</i>, <i>пліска</i>, хаця <i>лісіца</i>, <i>мядзве́дзіца</i>, <i>ваўчыца</i>, <i>нарыца</i>, <i>сініца</i>, <i>курыца</i> або <i>курыца</i>, а таксама і <i>ласіца</i>, <i>плісіца</i> і г.д.), <i>стада</i> (пераважна незалежна ад таго, якія жывёлы), <i>сасна</i> і <i>сасоннік</i>, <i>ветка</i> – галінка, <i>цяпло</i> – касцёр, <i>жавіны</i> (<i>ажавіны</i>) – ажыны, <i>васілёк</i> – валошка, <i>кмін</i> – тмін, <i>шчамель</i> – чмель, <i>вужака</i> – змяя, <i>мятлушка</i> або <i>мятлік</i> – матылёк, <i>клоп</i> – блашчыца, <i>сход</i> – апошняя квадра месяца (месяц на сходзе – рэгіянальнае паўночна-ўсходняе <i>вятох</i>), <i>сцюдзёна</i> – холадна, <i>іржа</i>, <i>іржавіне</i> – іржа на вадзе, <i>груда</i> – прамерзлая ў камяках зямля, <i>баразна</i> – разора, <i>зніцець</i> – сцякнуць (пра расліну), <i>ёўня</i> або <i>асець</i> – сушыльня ў гумне, <i>тапор</i> – сякера і інш.</p>	<p>морда ў каровы, <i>пашчэ́нкі</i> і <i>скі́віцы</i>, <i>ікол</i> (<i>ікло</i>) – клык, <i>чэ́раво</i> (і адпаведна <i>чарава́ты</i>), <i>чарада</i>, <i>рахма́ны</i>, <i>хво́я</i>, <i>галі́на</i>, <i>ажы́ны</i>, <i>вало́шка</i>, <i>цмен</i>, <i>чмель</i>, <i>маты́ль</i> (<i>матылё́к</i>), <i>блашчы́ца</i> і <i>плю́сква</i> – клоп, <i>здрок</i> (<i>строк</i>), <i>самі́ца</i> – самка, <i>кні́га</i> – кнігаўка, <i>пярэ́сты</i> – рабы, <i>жу́йка</i> – жвачка, <i>жы́рны</i> – пражэрлівы, <i>зве́ргнуць</i> – ацяліцца дачасна, <i>кру́чаны</i> – шалёны, <i>сляпа́к</i> – сляпень, <i>хра́па</i> – замёрзлыя камякі зямлі на дарозе, <i>сяке́ра</i>, <i>разо́ра</i>, <i>няго́да</i> – дрэннае надвор’е, <i>стары́к</i> – месяц на сходзе, <i>руда</i> – іржа на вадзе, <i>сцякну́ць</i> – зрабіцца слабой (пра расліну) і інш.</p>
---	--

МАРФАЛАГІЧНЫЯ ДЫЯЛЕКТНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

Назоўнік. У гаворках, як і ў літаратурнай мове, кожны назоўнік належыць да аднаго з трох граматычных родаў: мужчынскага, жаночага і ніякага.

Асобныя словы, якія ў літаратурнай мове належаць да мужчынскага роду, у гаворках могуць выступаць у мужчынскім або жаночым родзе: *ф’ікус* – *во ц’ваток*, *ету цв’этку*; *два ах’он’кі*, *дз’в’е ах’он’кі*. Несупадзенне роду абумоўлена ў большасці выпадкаў складаным працэсам пераходу ад старажытных тыпаў скланення па асновах да сучасных па родах.

Пэўная колькасць варыянтных пар прыпадае на запазычаныя словы: *табак, табака; матацыкл, матацыкла*. Выклікана гэта тым, што дыялектнай мове спалучэнні зычных [тр], [нт], [нк], [рф], [гр] не ўласцівы, таму за імі ўзнікае галосны поўнага ўтварэння.

У дыялектнай мове назіраецца імкненне пазбегнуць марфалагічных варыянтаў слова: замацаваныя ў адной гаворцы дублеты, як правіла, звязваюцца з пэўнымі семантычнымі або стылістычнымі адценнямі: *торф* ‘паліва’, *тарфа* ‘тарфакрошка, што ідзе на ўгнаенне’.

Назоўнікі з чыстай асновай тыпу *боль, жаль, цень, пуць, пыл* у гаворках маюць форму мужчынскага і жаночага роду: *бол’ н’ас’ц’э’рпны, бол’ с’м’арц’эл’найа*. Тлумачыцца гэта гісторыяй развіцця слоў. У старажытнасці яны належалі да скланення асноў на *і*, якое аб’ядноўвала словы мужчынскага і жаночага роду.

У агульнаўсходнеславянскай мове было тры лікі: адзіночны, парны, множны.

Рэшткі парнага ліку захаваліся толькі ў гаворках. Формы парнага ліку захоўваюць назоўнікі жаночага і ніякага роду ў злучэнні з лічэбнікамі *два, дз’в’е, абодва, аб’едз’в’е*, а таксама *тры, чатыры*: *палучыл’і дз’в’е н’іс’м’е, за тры з’ім’е*. Даволі ўстойлівыя гэтыя формы ў паўднёва-заходнім дыялекце.

Назоўнікі *вока, вуха, кал’ена, пл’ачо* і інш., якія абазначаюць парныя прадметы, ва ўсіх гаворках і літаратурнай мове ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку маюць форму былога парнага ліку: *вóчы, вўшы*.

Ад былой формы парнага ліку давальна-творнага склону паходзіць сучасная форма творнага склону множнага ліку: *вачьíма, пл’ачьíма, дз’в’арьíма*.

Былая форма родна-меснага склону парнага ліку захоўваецца ў форме меснага склону множнага ліку: *у вушíу, у ваччú* (паўднёва-заходнія гаворкі).

Беларуская мова захоўвае форму клічнага склону. Яна ёсць у паўднёва-заходнім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках. Назоўнікі мужчынскага роду маюць клічную форму на *-е (-э, -а), -у, -о*: *брац’е, вóўче, вóўча, сынку, Эдз’о*; жаночага роду – на *-о, -е*: *мамо, Ман’о*. У асобных паўднёвых гаворках, а таксама на ўсходзе і паўночным усходзе Беларусі назіраецца так званая скарочаная клічная форма: *мáтэр, мам, Ван’*.

Давальны склон назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ва ўсіх беларускіх гаворках мае канчатак *-у*: *хлопцу, сыну*, толькі ў частцы гаворак Брэсцкай вобласці ўжываецца канчатак *-овí, -евí*: *хлопцов’í, котев’í, сынов’í*.

У паўночна-ўсходнім дыялекце неадусаўлёныя назоўнікі маюць форму вінавальнага склону, агульную з формай назоўнага: *палажы́ла ка́мушок, прыв’э́зла пада́рачак*.

У месным склоне названья назоўнікі маюць канчаткі *-e, -i, -ы, -у, -ові*. Пераважае канчатак *-e*. У паўднёвых гаворках паўднёва-заходняга дыялекту ўжываюцца націскныя канчаткі *-i (*h), -ы, -іе (-ые)*: *на стол'і, на пн'іе, в л'ісы*.

У некаторых гаворках поўдня Беларусі назоўнікі з мяккай і зацвярдзелай асновай у месным склоне маюць паралельныя канчаткі *-e, -i (-ы)*: *у кашэ, у кашы, на корчэ, на пн'і*.

У паўночна-ўсходнім дыялекце ўжываюцца формы з качаткам *-у* назоўнікаў з цвёрдай асновай: *на палу, на быку, на кату*. Паралельна можа ўжывацца канчатак *-e*: *на вазу – на ваз'э, у хл'аву – у хл'ав'э*.

Не пад націскам назоўнікі з цвёрдай асновай у месным склоне могуць мець канчатак *-і*: *у клас'і, у л'эс'і*. Такі канчатак пераважае ў паўночна-ўсходнім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках.

У гаворках з поўным аканнем ужываецца канчатак *-а*: *у л'эс'а, у роц'а, у гóдз'а*.

У гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці назоўнікі ў месным склоне ўжываюцца з канчаткам *-ові (-еві)*: *пры царэв'і, в роковы, на дожджов'і*.

Назоўнікі жаночага роду з канчаткам *-а (-я)* ў родным склоне маюць націскны канчатак *-ы (-і)*: *травы, лошк'і*, а ў частцы паўднёвых гаворак Гомельшчыны пасля губных зычных – канчатак *-у*: *нарвала траву*.

У гаворках асобных населеных пунктаў Брэсцкай і Гродзенскай абласцей існуе форма роднага склону на *-e*: *была ў с'астрэ*. Гэта рэшткі мяккай разнавіднасці старажытнага скланення асноў на *-а* (з'емл'э).

У давальным і месным склонах назоўнікі жаночага роду з цвёрдай асновай пад націскам маюць канчатак *-e*: *рас'э, трав'э*. У гаворках паўднёвых раёнаў Беларусі выступаюць націскныя канчаткі *-іе (-ые), -і*: *вод'іе, ноз'і*.

Канчатак *-e* маюць і назоўнікі з асновай на заднеязычны: *рук'э, наг'э, малак'э*. У паўночна-ўсходніх гаворках і спарадычна на тэрыторыі паўднёва-заходніх гаворак канчатак *-e* ўжываецца таксама ў назоўніках з мяккай і зацвярдзелай асновай: *у п'эсн'е, м'ажэ, дз'ажэ*.

У асобных гаворках паўночных раёнаў Віцебскай вобласці ў давальным і месным склонах побач з канчаткам *-e* ўжываецца канчатак *-ы*: *к мамы, па травы, на расы*.

У ненаціскным становішчы названья назоўнікі ў давальным і месным склонах маюць канчаткі *-e, -э, -а, -і*. Канчатак *-e (-э)* ўжываецца ў заходняй частцы сярэднебеларускіх гаворак і на тэрыторыі суседняга паўднёва-заходняга дыялекту: *жóнцэ, лаўцэ, лямпе, кнішцэ*. Канчатак *-а* ўжываецца ў гаворках з поўным недысімілятыўным аканнем і яканнем:

даро́з'а, ха́ц'а, у кн'ішца. Канчатак **-і** ўжываецца ў паўночна-ўсходнім дыялекце і ўсходняй частцы паўднёва-заходняга.

Назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у творным склоне побач з канчаткам **-у** маюць канчаткі **-ай, -ою, -ею**: *но́ччу, зло́с'ц'у, гу́с'ай, мы́шайу, гра́з'ейу*.

Рознаскланяльныя назоўнікі. Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, у гаворках Магілёўскай, Віцебскай і ўсходніх раёнаў Гомельскай абласцей прынялі ў адзіночным ліку суфікс **-онак-**: *цыпл'о́нак, дз'іц'о́нак*. Скланяюцца яны як назоўнікі мужчынскага роду.

Асобныя гаворкі Мінскай вобласці маюць форму роднага склону без устаўкі **-яц-** і з канчаткам **-а**: *н'іма парас'а, дз'іц'а*, і форму давальна-меснага склону з **-у**: *парас'у, ц'ал'у, йагн'у*. У гаворках заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці гэтыя назоўнікі ў формах давальнага і меснага склонаў захоўваюць устаўку і маюць канчатак **-ові**: *порос'а́тов'і, гусен'а́тов'і*.

Назоўнікі множнага ліку ў назоўным склоне пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных маюць канчатак **-ы**, а пасля мяккіх зычных і асновы на [г], [к], [х] – **-і**: *сыны́, с'енажа́ц'і, ка́чк'і*.

У гаворках Гродзенскай вобласці, паўднёвых раёнаў Мінскай і ў асобных гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Гомельскай вобласці назоўнікі мужчынскага роду пад націскам маюць канчатак **-е** (**-е, -іе, -ые**): *нажэ́, братэ́, ковал'і́е, ножы́е*, не пад націскам – **-і** (**-ы**): *арэ́х'і, хло́пцы*. Націскны канчатак **-е** ўласцівы і назоўнікам жаночага роду: *караве́, хустк'е́, сарачк'е́*. Сустракаецца ён у гаворках Гродзенскай, зрэдку Брэсцкай абласцей.

На паўднёвы захад ад Мінска назоўнікі ніякага роду захоўваюць у назоўным склоне множнага ліку старажытны канчатак **-а**: *с'о́ла, гў́мна, парас'а́та*.

У пазднёва-заходнім дыялекце, некаторых сярэднебеларускіх гаворках назоўнікі мужчынскага роду ў давальным склоне множнага ліку, апроча канчатка **-ам**, маюць канчатак **-ом**: *брато́м, пастухо́м, като́м*.

У паўднёва-заходнім дыялекце вінавальны склон супадае з назоўным не толькі ў неадусаўлёных, але і ў адушаўлёных назоўніках: *напас'е́ каро́вы, лов'і́ц'і му́х'і*.

У творным склоне назоўнікі множнага ліку маюць канчатак **-амі**, архаічны канчатак **-мі**, а таксама **-мы** (сярэднебеларускія гаворкі): *дуба́м'і, во́кнам'і, людз'м'і, во́чм'і, рука́мы, вазáмы*.

У месным склоне ў паўднёва-заходнім дыялекце захоўваецца архаічны канчатак **-ох**: *у л'асо́х, у грыбо́х*. Гаворкі паўднёвай часткі Брэсцкай вобласці захоўваюць архаічны канчатак **-ех**: *у кустэ́х, на сад'э́х*.

Займеннік. Дыялектныя адрозненні ў скланенні асабовых займеннікаў і зваротнага *сябе* нязначныя і абумоўлены характарам ненаціскага вакалізму гаворак.

У частцы гаворак Брэсцкай вобласці асабовыя займеннікі і зваротны *сябе* маюць варыянты з цвёрдым зычным перад [e]: *менé, тебé, себé*. У гаворках Віцебскай вобласці, якім характэрна дысімілятыўнае яканне, займеннікі маюць формы *м'ін'é, ц'іб'é, с'іб'é*.

Займеннікі *ты* і *сябе* могуць мець энклітычныя формы *ц'е, с'е* ў вінавальным склоне.

Скланавыя формы множнага ліку ва ўсіх гаворках аднолькавыя. У паўднёвых могуць быць формы *му, ву* або *м'і, в'і*. У некаторых гаворках Брэсцкай вобласці займеннік *вы* мае форму *в'іте*.

Асабова-ўказальныя займеннікі ў гаворках Брэсцкай і паўднёвых раёнаў Гомельскай абласцей у назоўным склоне маюць пачатковы [в]: *вонó, вон, воньі*.

У дыялектнай мове побач з указальнымі займеннікамі *той, гэты, так'і, стóл'к'і*, ёсць займеннікі *тэй, тый, гэтой, йэты, гэны, йэны, ватэты, одэты, вац'эты* (вот гэты).

Неазначальныя займеннікі ў дыялектнай мове могуць утварацца пры дапамозе часціц *та, была*: *хто-та, чый-та, была-што, была-йак'і* (заходнія гаворкі).

Прыметнік. Якасныя і адносныя прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць, акрамя канчатка *-і (-ы)*, і канчатак *-ый (-ій)*: *мал'ый, бл'эдный, йак'ій, п'ёрвый*. Ён характэрны гаворкам Віцебскай, Магілёўскай і Брэсцкай абласцей. У гэтых гаворках сустракаецца і канчатак *-ей (-эй)*: *храмéй, старéй, так'éй, друг'éй*.

Якасныя і адносныя прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку ніякага роду маюць канчаткі *-ое, -ае, -оа (-ая), -оё (-аё, -яё), -ее*. У гаворках з поўным аканнем і яканнем выступае канчатак *-оа (-ая)*: *худóйа, маладóйа*. У асобных гаворках ужываецца канчатак *-оё (-аё, -яё)*: *сухóйо, гэтайо, п'атайо*. У гаворках паўднёвых раёнаў Брэсцкай вобласці выступае канчатак *-ее*: *в'ел'ік'ейе, нóвейе, малéйе*.

У гаворках Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і часткова Гомельскай абласцей ужываецца сцягнутая форма прыметнікаў жаночага роду назоўнага склону: *разбáлована, харóша*.

У давальным склоне побач з літаратурнымі канчаткамі прыметнікі жаночага роду маюць пад націскам канчатак *-ей (-эй)* у паўночна-ўсходніх гаворках і гаворках Брэсцкай вобласці: *чужéй, густéй*.

У творным склоне ў некаторых паўднёвых гаворках прыметнікі мужчынскага і ніякага роду з асновай на губны зычны маюць канчатак **-ум**: *жыву́м, с'і́вум*.

Прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-ым (-ім), -ом, -ум, -ому, -ему (-эму)**.

Амаль ва ўсіх гаворках Брэсцкай, на значнай тэрыторыі Гомельскай, у асобных гаворках Гродзенскай і паўднёвай часткі Мінскай абласцей захоўваецца форма меснага склону на **-ом** пад націскам і не пад націскам: *у с'в'э́жом, у но́вом, на сухо́м*. У гаворках Полаччыны, паўднёва-ўсходняй Магілёўшчыны ўжываецца канчатак **-ум**: *у про́шлум, на до́брум, у с'ін'ум*. У гаворках Брэсцкай вобласці сустаракаецца канчатак **-ему**: *сух'э́му, л'э́тн'эму*.

Прыметнікі жаночага роду маюць канчаткі **-ой, -ай, -уй, -оі**. У асобных гаворках Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і Магілёўскай абласцей выступае канчатак **-уй**: *у кре́маву́й, у ва́шу́й*. У гаворках паўднёвага захаду адзначана архаічная форма на **-оі**: *чужо́йі*.

У множным ліку на Брэстчыне і Піншчыне захоўваецца архаічная форма назоўнага склону множнага ліку прыметнікаў мужчынскага роду на **-ыі, -іі**: *мо́цныі, полотн'а́ныі*. Назіраецца ў гэтых гаворках і сцягнутая форма: *хоро́шы, зелéны, стары́*.

Ступені параўнання прыметнікаў. У гаворках Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей формы вышэйшай ступені прыметнікаў утвараюцца пры дапамозе суфікса **-ей-, -эй-, -ай-**: *смачн'эй аржанéй хл'еп за пшан'і́чныі*. Граматычна залежны назоўнік можа мець прыназоўнік *за* і *ад*: *йон маладз'эй ад м'ан'э*.

У паўднёва-заходніх гаворках паралельна з суфіксам **-ейш-** у прыметніках сустракаецца суфікс **-ш-** і яго фанетычны варыянт **-ч-**: *шы́рышы, ву́шышы, то́нчыі, ду́жчыі*.

Лічэбнік. У гаворках Брэсцкай, Гомельскай, паўднёвых раёнаў Гродзенскай і Мінскай абласцей лічэбнік *дз'в'е* можа спалучацца з назоўнікамі не толькі жаночага, а і ніякага роду: *дз'в'е п'іс'м'э, дз'в'е в'адрэ*.

У родным, давальным і месных склонах у гаворках Брэсцкай, Гомельскай, Гродзенскай і паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей бытуюць формы *двох, двом, пры двух і дз'в'ох, дз'в'ом, пры дз'в'ох*.

У творным склоне ў гаворках Віцебскай і Магілёўскай абласцей ужываюцца формы на **-мя**: *дз'в'ум'а*. У гаворках Гомельскай, Магілёўскай, Мінскай абласцей сустракаецца творны з канчаткам **-мі (-мы)**: *дво́м'і, дво́мы, дву́мы*, а таксама на **-амі**: *двама́м'і*.

Дыялектныя адрозненні ў канчатках лічэбнікаў *тры, чатыры* наглядаюцца толькі ў творным склоне. Часцей ужываецца канчатак **-ма**. У паўночна-ўсходняй частцы гаворак Беларусі адзначаецца форма на **-мя**. Ва

ўсходняй частцы гаворак Гомельскай і Магілёўскай абласцей – на *-мі*: *трóm'і, чатырóm'і*. У гаворках асобных населеных пунктаў адзначаны *-мамi* (*-мамы*): *трымám'і, чатырмáмы*.

Лічэбнікі 5, 6, 9–20, 30 маюць у творным склоне канчатак *-мі* (*-мы*): *п'ац'м'і, дваццац'ім'і*, магчымы канчатак *-ма*: *шас'ма, дваццац'іма*.

Дзеяслоў. У гаворках Брэсцкай вобласці, заходняй часткі Гродзенскай пры аснове на галосны інфінітыў заканчваецца суфіксам *-ці* (*-ты*): *брац'і, жац'і, косыты, складаты*. У гаворках Гомельскай і ўсходняй часткі Брэсцкай абласцей інфінітыў з асновай на заднеязычны [г], [к] мае суфікс *-ці*: *стрыц'і, намаг'і*. Гаворкам усходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абласцей уласцівы формы тыпу *п'еч, тоўч, л'еч, стрыч*.

Зваротныя дзеясловы. Часціца *-ся* (*-са*) мае ў гаворках некалькі разнавіднасцей *-ся, -сё, -се, -сі, -сь, -са, -со, -сэ*. Часціца *-со, -сё* сустракаецца ў паўднёва-заходніх гаворках: *байўсо, найёласо*. Часціца *-сэ, -се* ўжываецца ў гаворках поўдня Брэстчыны і Гомельшчыны: *бойўсе, купайўсе, кац'іл'іс'е, купал'іс'е*. Зрэдку ў паўночна-ўсходніх гаворках у мове старэйшага пакалення сустракаецца часціца *-су*: *дз'іў'л'усу, байўсу*.

У гаворках паўночнага ўсходу зваротную форму набылі незваротныя дзеясловы руху тыпу *йёхац', б'эгчы: зайэхал'іс'а йаны*.

Дзеясловы з асновай на заднеязычны звычайна ведаюць чаргаванне заднеязычных з шыпячымі (другая і трэцяя асоба адзіночнага ліку і першая, другая асобы множнага ліку). Чаргаванне не ўласціва гаворкам усходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абласцей: *с'ак'эш, б'аг'іц', б'аг'ім, б'аг'іц'о, б'агуц'*.

У дзеясловах I спражэння з асновай на зубныя зычныя ў гаворках Гомельскай і паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей цвёрды зычны асновы вымаўляецца не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў першай асобе множнага ліку: *н'асóm, ідóm, бўдам*.

У гаворках поўдня Беларусі асновы дзеясловаў канчаюцца на губны + л ва ўсіх асабовых формах (на ўзор першай асобы адзіночнага ліку): *л'убл'еш, л'убл'ет, л'убл'емо, л'убл'ете, л'убл'ат'*.

У паўднёвых гаворках сустракаюцца асабовыя формы дзеясловаў II спражэння з чаргаваннем у асновах губных [б], [п], [в], [м] з губны + j: *лов'ат, ловйў, сьп'ат, сьпйў*. У асобных гаворках Брэсцкай вобласці пасля губнога [м] асновы вымаўляецца [н]: *кормн'ў, кóрмн'ат*.

На поўнач ад лініі Смаргонь – Маладзечна – Барысаў – Клічаў – Добруш дзеясловы I спражэння трэцяй асобы адзіночнага ліку заканчваюцца на *-ць*: *жыв'эц', пас'эц', м'эл'іц'*.

У сярэднебеларускіх гаворках дзеясловы II спражэння з націскам на аснове ў трэцяй асобе адзіночнага ліку ўжываюцца без *-ць*: *хвац'а, гамон'а, прós'а, рób'а*.

Дзеясловы I спражэння ў першай асобе множнага ліку ў большасці гаворак маюць націскны канчатак **-ом**: *б'аром, жыв'ом, ідз'ом*. У гаворках заходніх раёнаў Гродзенскай вобласці, паўднёва-заходняй часткі Брэсцкай ужываецца націскны канчатак **-ем**: *жн'ем, граб'эм, несэм*. Ёсць тут формы на **-мо**: *ідз'эмо, кладэмо*.

У асобных гаворках паўночнай часткі Мінскай і Віцебскай абласцей дзеясловы II спражэння маюць канчатак **-ом**: *с'адз'ом, л'ажом*.

Ненаціскны канчатак першай асобы множнага ліку дзеясловаў I спражэння выступае ў розных фанетычных варыянтах: **-ім** (*кол'ім, м'эл'ім*), **-ам** (*м'эл'ам, пол'ам*), **-ем, -емо** (*кол'ем, м'эл'емо*), **-ым** (*колым, мёлым*).

Дзеясловы I і II спражэння ў другой асобе множнага ліку маюць у паўночна-ўсходнім дыялекце форму з націскным канцавым **-о**: *жн'іц'о, с'ак'іц'о*. У асобных гаворках Гродзенскай, заходняй часткі Брэсцкай абласцей ужываецца форма з націскам на тэматычны галосны **-е**: *н'ас'эц'е, б'арэц'е*.

У паўночна-ўсходніх гаворках ужыванне канчаткаў дзеясловаў II спражэння 3-й асобы залежыць ад націску: пад націскам – **-аць**, не пад націскам – **-уць**: *с'адз'аць, л'ечуць*.

Будучы складаны час у жывой мове мае дзве формы: складаную, аналітычную, у склад якой уваходзяць асабовыя формы дапаможнага дзеяслова *быць* і інфінітыва (*буду гаварыць*) і злітную, сінтэтычную, утвораную шляхам зрастання былога дапаможнага дзеяслова *імаць* (*имати*) з інфінітывам: *хвал'іцьму, гул'ацьм'ец'е*. У асобных гаворках Гродзенскай, Брэсцкай і заходніх раёнаў Мінскай абласцей ужываюцца канструкцыі з дапаможным дзеясловам *мець*, *мецца*: *майу ваз'іць, майцеца пазычыць*.

У адных гаворках злітная форма будучага часу ўтвараецца ад інфінітыва на **-ць**: *ваз'іцьму*, а ў другіх – на **-ці** (**-ты**): *казацьім'е, сыдытым'е*.

У асобных паўночна-ўсходніх гаворках да форм другой асобы адзіночнага ліку далучаюцца часціцы **-ка, -тка**: *гл'ан'ка, ваз'м'ітка*.

Формы другой асобы множнага ліку ўтвараюцца пры дапамозе канчаткаў **-іце, -ыце, -еце, -це**: *бярыце, бярэце, ідзеця*. У паўднёва-заходніх гаворках другая асоба множнага ліку загаднага ладу дзеясловаў I і II спражэнняў заканчваецца на **-еце** (**-еця**): *ідзеце, нясеце, намажэце, пішэця, зачынеця*. Брэсцкім гаворкам уласцівы канчатак **-ітэ**: *бырітэ, косітэ*. У некаторых гаворках дзеясловы, аснова якіх заканчваецца на шыпячы, маюць формы на **-чы** (**-ча**): *в'іп'ішча, л'ішчы*.

Дзеепрыметнік. У гаворках ужываюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу, якія ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфіксаў **-н-, -ен-, -ан-, -он-, -т-**: *н'эк'і парж'аўл'ены, нас'іла н'амытуйу*,

завáныйя гoс'ц'і. Дыялектныя адрозненні наглядаюцца ва ўжыванні суфіксаў *-н-* і *-т-*. Дзеепрыметнікі, якія ў літаратурнай мове ўжываюцца з суфіксам *-т-*, у асобных гаворках ужываюцца з суфіксам *-н-*, *-ен-*, *-он-*, *-ан-*: *зжáны ав'ос', апрáн'ены*.

Дзеепрыслоўе. У паўночна-ўсходніх гаворках ужываюцца дзеепрыслоўі з суфіксам *-ічы-*: *с'эдз'ечы, нoс'ічы, прoс'ічы*; у паўднёва-заходніх – з суфіксам *-ечы-*: *гoвoрeчы, кoс'ечы, прoс'ечы*. У гаворках усходняй часткі Магілёўскай і паўднёвай часткі Віцебскай абласцей дзеепрыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў II спражэння з націскам на аснове, ужываюцца з суфіксам *-учы-*: *гaвoрyчы, кoс'yчы, нoс'yчы, бáчyчы*. Паўночна-ўсходнія гаворкі, а таксама асобныя гаворкі Прыпяцкага Палесся захавалі старажытную форму дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на *-а*: *кoс'іц' стoйa, чытáйіц' л'эжa, ідз'á нa дарoз'a*. У паўночна-ўсходніх і некаторых сярэднебеларускіх гаворках замест формаў дзеясловаў прoшлaгa чaсy ўжываюцца дзеепрыслоўі: *сoнцa ўжo зaйшoўшы, тaм y нac бyў aстáўшыc'і хл'ep і кapтoшкa, вы аднi прыйéхaўшы?*

Прыслоўе. Дыялектныя прыслоўі ўжываюцца на абмежаванай тэрыторыі і не ўласцівы літаратурнай мове. Яны адрозніваюцца ад літаратурных прыслоўяў словаўтваральнымі сродкамі: *напpастi* (напpасткi), *с'ілом* (сілай), *тyтaкa* (тут) і тым, што ўтвараюцца ад каранёў, невядомых літаратурнай мове: *х'іжo* (хутка), *лáсно* (выгадна), *pакaмá* (заўтра).

МОВА БРЭСЦКА-ПІНСКАГА ПАЛЕССЯ

Заходняе (Брэсцка-Пінскае) Палессе займае басейн верхняй Прыпяці і яе прытокаў Пі□ны і Ясельды, на захадзе ўключае правабярэжжа Заходняга Буга. На поўнач па вярхоўях Нарава і Ясельды мяжуе з Панямоннем, на ўсходзе на поўнач ад Целяхан і Лунінца□ і далей па міжрэччы Гарыні і Сцвігі – з Усходнім Палессем. Мяжа з Панямоннем суадносіцца з мясцовымі этнонімамі (этніконамі): жыхары Панямоння называлі сваіх суседзяў (што жылі на поўдзень ад згаданай мяжы) палешукамі ці багнавікамі, а тыя іх са свайго боку – літвінамі (ліцвінамі). Прыкладна на той жа занальнай паласе пазначаліся аўтарамі XVIII–XIX стст. межы паміж Палессем і Чорнай Руссю.

З'яўляючыся зонай старажытнага славянскага рассялення, Палессе доўгі час захоўвала архаічныя рысы ў культуры і народным побыце, што заўсёды прыцягвала да яго пільную ўвагу даследчыкаў славянскага этнагенезу. Разглядаючы пытанне аб славянскай прарадзіме, даследчыкі

неаднаразова звярталі ўвагу на мноства агульных у славянскіх мовах слоў, якія звязаны з ляснымі ды балоцістымі ландшафтамі палескага тыпу (*лес, бор, багна, балота, гай, дуброва, мох* і інш.).

Пасля нашэсця ў VI ст. у Прыкарпацце авараў (обраў), якія абрушылі свой удар на анці (дулебскі) саюз плямёнаў, апошнія, на думку Л. Нідэрле, у значнай колькасці мігрыравалі на поўнач і аселі ў Заходнім Палессі. Насельніцтва Заходняга Палесся этнагенетычна склалася на славянскай аснове (валыняне, бужане, дрыгавічы, драўляне) з удзелам асіміляваных яцвягаў, асобных груп мазаўшан і інш. У XII–XIII стст. рэгіён быў зонай уплыву і спрэчак з боку галіцка-валынскіх і літоўска-рускіх князёў, некалькі пазней – польскіх феадалаў. У гэтыя спрэчкі былі ўцягнуты і яцвягі. Яцвягі займалі басейны левых прытокаў Нёмана – Шчары, Моўчадзі, Зэльвы, Росі і Свіслачы, у той час як славянскае насельніцтва пражывала ў басейне Прыпяці і Заходняга Буга, а на поўначы, у правабярэжнай частцы Нёмана, пачыналіся так званыя “старалітоўскія” пасяленні. У няроўнай безупыннай барацьбе з галіцка-валынскімі, польскімі князямі і Лівонскім ордэнам яцвягі не змаглі адстаяць сваю незалежнасць і пасля некалькіх паражэнняў адступілі і змяшаліся са славянскім насельніцтвам. Іх асіміляцыя не была бяспрыкладнай і расцягнулася на некалькі стагоддзяў.

У складзе Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага заходнепалескі рэгіён утвараў Берасцейскую зямлю, якая захоўвала абласную аўтаномію і мела свае прадстаўнічыя органы, у прыватнасці мясцовы сойм. Брэст першым з беларускіх гарадоў атрымаў самакіраванне паводле магдэбурскага права (1390 г.). Складаная этнаканфесійная сітуацыя і палітычная барацьба прывялі ў 1596 г. да Брэсцкай царкоўнай уніі, вынікі якой мелі істотнае значэнне для лёсаў народаў Беларусі і Украіны і на працягу наступнага перыяду накладвалі свой адбітак на грамадска-сацыяльнае жыццё і этнасацыяльныя адносіны. Пасля двух раздзелаў Рэчы Паспалітай Заходняе Палессе ўвайшло ў склад Расійскай імперыі (1793 г., 1795 г.) і знаходзілася ва ўтвораных Мінскай і Гродзенскай губернях. У 1921–1939 гг. уваходзіла ў склад Польшчы, дзе ўтварала асобны ўсходні крэс – Палескае ваяводства.

Першы ўсерасійскі перапіс 1897 г. адзначаў да 40 мясцовых гаворак (“наречий”) у Гродзенскай губерні, прычым гэтая пярэстасць гаворак была найбольш уласціва рэгіёну Заходняга Палесся. Самабытны лад жыцця, адаптаванага да мясцовых умоў, вернасць традыцыям і заповітам сваіх продкаў, адносная ізаляванасць і натуральны рытм жыццядзейнасці сельскіх акруг-пагостаў умацнялі культурна-бытавую і фальклорна-лінгвістычную разнастайнасць у рэгіёне. Па выніках перапісу, зыходзячы з

роднай мовы, тут у канцы XIX ст. пражывала 46,7 % беларусаў, 29,9 % – украінцаў, 16,8 % – яўрэяў, 3,8 % – рускіх, 2,4 % – палякаў.

На матэрыяльную і духоўную культуру мясцовых жыхароў наклалі адбітак прыродна-кліматычныя ўмовы (балоты, шматлікія, рэкі, мяккі клімат), геаграфічнае суседства і даўнія культурна-эканамічныя сувязі з Украінай і Польшчай. Прыродныя і культурныя ландшафты Заходняга Палесся неаднародныя. Найбольш населенымі часткамі рэгіёна здаўна былі Загароддзе (міжрэчча Піны і Ясельды), Пабужжа (Падляшша) і Пагарынне. Пінскае Палессе і левабярэжжа Ясельды мелі рэдкія пасяленні, раскіданыя сярод балот. Самабытны кут Пінскага Палесся – Зарэчча, дзе шматлікія рэкі (Стыр, Піна, Ясельда, Бобрык і інш.) упадаюць у Прыпяць на невялікай адлегласці, утвараючы мноства рукавоў, пратокаў, гнілых рэчышчаў.

Як гісторыка-этнаграфічны рэгіён Заходняе Палессе ў асноўным супадае з арэалам заходнепалескіх (брэсцка-пінскіх) гаворак, што, паводле даследчыка В.С. Цітова, утвараюць асобны дыялект на сумежжы беларускага і ўкраінскага лінгвістычнага масіваў.

Як мы ўжо адзначылі, заходнепалескія гаворкі (брэсцка-пінскія, загародскія) лакалізуюцца ў Заходнім (Брэсцка-Пінскім) Палессі. Арэал іх пашырэння на поўначы і ўсходзе абмяжоўваецца лініяй: на поўдзень ад Шарашова, Пружанаў, Бярозы, на поўнач ад Белаазёрска, на поўдзень ад Целяхан, на паўночны ўсход ад Лагішына і Пагоста Загародскага, на паўднёвы захад ад Лунінца, на ўсход ад Ду□бая, на паўночны ўсход ад Століна і Стругі.

Комплекс асаблівасцей, якімі характарызуецца ў цэлым **беларускі заходнепалескі структурны тып**, або від, гаворак з’яўляецца адзінствам досыць адметных і, як правіла, істотных адрозненняў або супрацьпастаўленняў адзначаным характэрным асаблівасцям асноўнага беларускага віду гаворак. Таму заходнепалескі від гаворак, як асобны тып, ці, дакладней, іх дыялектная структурная агульнасць, вызначаецца выразнай адметнасцю. Гэты від гаворак прыкметна вылучаецца па комплексе сваіх асаблівасцей у складзе беларускай мовы, што прыводзіць іншы раз да спроб іх лінгвістычнай інтэрпрэтацыі або як “мікрамовы” ці нават асобнай палескай мовы, або як іншамоўнай часткі. Але значная спецыфічная асаблівасць заходнепалескага віду гаворак ніяк не можа з’яўляцца падставай да падобных заключэнняў. Гэтыя гаворкі знаходзяцца зараз у складзе беларускай мовы і, з’яўляючыся адным са структурных дыялектных відаў нацыянальнай беларускай мовы, выступаюць у цеснай узаемасувязі і ва ўзаемадзеянні з іншымі яе структурнымі дыялектнымі разнавіднасцямі і літаратурнай мовай у працэсе нацыянальнай

моватворчасці. Адметныя фанетычныя і граматычныя асаблівасці заходнепалескіх гаворак апісаны Ф.Д. Клімчуком і Я.Р. Самуйлікам.

Адной з найбольш значных і адрозных фанетычных прыкмет заходнепалескага віду гаворак з'яўляецца вымаўленне галосных гукаў [o], [a] не толькі пад націскам, але і паслядоўна ва ўсіх складах не пад націскам пасля цвёрдых зычных. Захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы ў тых жа ўмовах, што і пад націскам, называецца оканнем: *вода*□, *голова*□, *боло*□*то*, *ма*□*ло* і г.д. У некаторых гаворках гэтага віду ў адпаведнасці з галосным [o] пад націскам у складах не пад націскам, у прыватнасці ў пераднаціскных, мае месца гук [y]: *вуда*□, *нуга*□, *гулува*□, *муро*□*з*, *суло*□*ма*, *куро*□*ва*, *сулуди*□*ти* і г.д. Называюць такое вымаўленне адпаведна уканнем.

У адпаведнасці з галосным [e] і яго рознымі мясцовымі дыялектнымі варыянтамі пад націскам, а таксама націскным галосным на месцы гістарычнага h ў гэтых гаворках не пад націскам адзначаецца звычайна галосны гук верхняга пад'ёму [и] (або блізкі да яго) пры цвёрдым вымаўленні папярэдняга зычнага і гук [і] – пры мяккім вымаўленні: *висна*□, *нима*□, *мила*□, *тipe*□*ро* (*типа*□*ро*), *мидо*□*к*, *бида*□ (*і б'іда*□), *лисо*□*к* (*і л'ісо*□*к*), *мижа*□, *стина*□, *били*□*ти* (*і б'іли*□*ти*). Але рэалізуецца гэта асаблівасць у розных заходнепалескіх гаворках неаднолькава.

Адрозніваюцца заходнепалескія гаворкі і своеасаблівым характарам галоснага верхняга пад'ёму [и] ў націскным і ненаціскным становішчы. Ён прыкметна больш пярэдні за галосны [ы] ў гаворках асноўнага беларускага віду, больш блізкі да яго варыянта [і] пасля мяккіх зычных. У заходнепалескіх гаворках пазіцыйнае супрацьпастаўленне варыянтаў галоснага [и] з'яўляецца вельмі абмежаваным і невыразным пасля мяккіх і цвёрдых зычных. Пераважная большасць зычных перад гэтым галосным, як ужо адзначалася, амаль заўсёды з'яўляецца цвёрдымі: *ми*, *ви*, *дим*, *хати*□, *син*, *вози*□, *жи*□*то*, *ши*□*ти*, *крини*□*ца*, як і *миж*, *вид* (твар), *ди*□*кий*, *ти*□*хо*, *си*□*ний*, *кури*□*в*.

Адметнай фанетычнай асаблівасцю заходнепалескіх гаворак з'яўляецца таксама і так званы ікавізм. Гэта рэалізацыя галоснага верхняга пад'ёму [і (и)] пад націскам у адпаведнасці з мінулым h, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць звычайна галосныя [o], [e]: *л'іс*, *хл'іб*, *б'і*□*лий*, *д'ід*, *йі*□*сти*, *на руц'і*□, *в'із*, *хв'іст*, *к'ін'*, *р'іг*, *ж'і*□*нка*, *т'і*□*тка*, *п'іч*, *с'ім* і інш. Але магчымы ў гэтых умовах у некаторых заходнепалескіх гаворках і цвёрдыя зычныя: *лис*, *хлеб*, *би*□*лий*, *дид* і г.д. У асобных гаворках у закрытых складах пад націскам у адпаведнасці з галосным [o] ў адкрытых складах выступаюць галосныя верхняга пад'ёму, якія з'яўляюцца ў той ці іншай ступені лабіялізаванымі,

падобнымі да галоснага [у] пярэдняга або задняга раду ў залежнасці ад мяккасці або цвёрдасці папярэдняга зычнага: *б'ур, т'у□тка, ж'у□нка, к'ун', в'уз, с'ул', в'ун, б'уб, дуб'у□в, конц'у□в або бур, жу□нка, кун', вуз, сул'* і г.д.

Выразная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта толькі цвёрдыя зычныя перад галоснымі сярэдняга і верхняга пад'ёму [е], [и] і іх рознымі пазіцыйнымі адпаведнікамі: *не□ршій, де□рыво, те□плий, не□бо, се□рце, нисе□, зиле□ний* (або *па□ршій, да□рыво, та□плий* і г.д.), *сирίδα□, ли□па, лист, си□ний, зима□, ти□хо, ми□ло, ходи□ти* і г.д. Мяккія ж і цвёрдыя зычныя ў гаворках гэтага віду маюць месца перад [а] і яго пазіцыйнымі варыянтамі, перад [о] і [у] і ў канцавым становішчы. Пераважна мяккія зычныя характэрны перад галоснымі, якія адпавядаюць *h* ў націскных складах, хаця і тут магчымы цвёрдыя зычныя: *об'і□д, б'і□лий, л'і□то, р'і□чка* (і *оби□д, би□лий, ли□то, ри□чка*). Адметнай рысай гэтых гаворак з'яўляецца і тое, што ў большасці з іх маюць месца як цвёрдыя зычныя [р], [ц], [ж], [ч], [ш], так і парныя да іх мяккія зычныя [р'], [ц'], [ж'], [ч'], [ш']: *прами□й, града□, пра□ца, кол'у□жа, па□ша, оде□жа, ча□сто* і *пр'а□мо, гр'а□дка, прац'ува□ти, ц'а□ц'ка, ж'а□ба, ш'а□пка, ч'а□сто* і г.д.

Нарэшце, мяккія зычныя [д'], [т'] у заходнепалескіх гаворках не маюць свісцячага прыгуку (няма дзекання і цекання), што з'яўляецца таксама вельмі істотным іх адрозненнем: *д'і□ти, нид'і□л'а, т'і□тка, д'а□д'ко, т'а□жко, мид'в'і□д', п'а□т'* і г.д.

Своеасаблівымі ў заходнепалескіх гаворках з'яўляюцца зычныя [h], [h']. Па месцы ўтварэння гэта не заднеязычныя зычныя, як у гаворках асноўнага беларускага тыпу, а фарынгальныя (глотачныя) зычныя гукі (у транскрыпцыі [h], [h']): *хо□лос, хора□ти, h'і□ркий, похо□да* і інш.

Такім жа своеасаблівым з'яўляецца тут і зычны [в]. Пра гэта сведчыць тое, што зычны [в] выступае не толькі перад галоснымі, як і ў іншых гаворках беларускай мовы, але і пасля галоснага гука перад зычным і ў канцавым становішчы, дзе ў гаворках асноўнага беларускага віду мае месца гук [ў]: *був, ховори□в, ста□вив, ми□вс'а, ба□чивс'а* і інш. Тыповы ён і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *вз'а□ти, вме□рти, вда□ча, впра□во, вниз, в йохо□, в шко□л'і, в нас, в ха□ту*. Відавочна, зычны [в] мае ў заходнепалескіх гаворках іншы характар у параўнанні з гаворкамі асноўнага беларускага віду па месцы ўтварэння.

Прыкметная фанетычная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта адсутнасць пазіцыйнага аглушэння звонкіх зычных: у сярэдзіне слова перад глухімі і ў канцавым становішчы звонкія зычныя вымаўляюцца даволі выразна: *сад, моро□з, н'іж, ба□бка, пра□зко, пр'а□дка* і інш.

У граматыцы заходнепалескія гаворкі характарызуюцца асаблівымі канчаткамі назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку. Гэтыя назоўнікі маюць тут у большасці гаворак канчаткі **-ови, -еви**: *брато□ви, кумо□ви, д'а□д'кови, хло□пцови, ко□н'еви, ду□бови, сило□ви, боло□тови*, а таксама *по бра□тови, у л'і□сови, на ду□бови* і г.д.

Адметнасцю заходнепалескіх гаворак з'яўляецца пашырэнне канчатка **-ей** у родным склоне множнага ліку назоўнікаў жаночага і ніякага роду: *хате□й, бабе□й, корове□й, ли□ней, клу□ней, с'оле□й, болоте□й, оз'о□рей* і г.д. Пануючае становішча гэты канчатак не мае. Пашыранымі з'яўляюцца тут формы без канчатка. Але гэта ўсё ж сведчанне аб наяўнасці ў дадзеных гаворках тэндэнцыі да нівеліравання адзначаных формаў указаных назоўнікаў у напрамку пашырэння канчатка **-ей**.

Назоўнікі са значэннем дзіцянят жывых істот у заходнепалескіх гаворках у адрозненне ад іншых беларускіх гаворак выступаюць пераважна ў форме мужчынскага рода з суфіксам **-ук**: *тил'у□к, хус'у□к, порос'у□к, шчин'у□к* і г.д. Пашыраны тут таксама і назоўнікі ніякага роду тыпу *тил'а□, порос'а□, хусин'а□*. Але яны істотна адрозніваюцца ад падобных назоўнікаў у гаворках асноўнага беларускага віду сваім формаўтварэннем: *тил'а□, порос'а□; тил'а□ти, порос'а□ти; тил'а□тим, порос'а□тим* і г.д.

Прыметнікі ў заходнепалескіх гаворках у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду маюць, як у давальным склоне, толькі канчатак **-ому**: *у но□вому, на молодо□му, по хоро□шому* і г.д. Гэта вынік збліжэння давальнага і меснага склонаў назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду.

Вельмі характэрная асаблівасць прыметнікаў разглядаемых гаворак – гэта “сцягнутыя” аднаскладовыя канчаткі: канчатак **-а** ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага роду, канчатак **-е** ў гэтым жа склоне і ліку ніякага роду і канчатак **-у** ў вінавальным склоне адзіночнага ліку жаночага роду. Назіраецца гэта “сцяжэнне” канчаткаў звычайна тады, калі націск мае месца на аснове формы прыметніка: *но□ва, хоро□ша, си□н'а; но□ве, хоро□ше, си□н'е; но□ву, хоро□шу, си□н'у*. Пад націскам у падобных умовах канчаткі прыметнікаў маюць двухскладовую форму: *молода□йа, чужа□йа; молодо□йе, чужо□йе; молоду□йу, чужу□йу*.

Прыметнікам у гэтых гаворках уласцівы таксама канчатак **-ий** з выразным канцавым [й] у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду, што назіраецца як пры націску на канчатку, так і тады, калі канчатак з'яўляецца ненаціскным: *молоди□й, чужи□й, но□вий, хоро□ший*.

Найбольш значная адметная асаблівасць дзеясловаў заходнепалескіх гаворак – гэта форма ў інфінітыве. Дзеясловы як з асновай на зычныя, так і з асновай на галосныя маюць тут у інфінітыве канцавы суфікс **-ти**:

йі□сти, ни□сти, роби□ти, бра□ти, жи□ти, купа□тис'а, ми□тис'а і г.д.

Характарызуюцца заходнепалескія гаворкі асаблівымі формамі будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання. Для іх тыповыя формы, якія з'яўляюцца спалучэннем інфінітыва адпаведнага дзеяслова з асабовай формай дзеяслова *имети (мати)*: *robi□тиму, robi□тимеш, robi□тима, robi□тимем, robi□тимете, robi□тимут'*. Але пашыраны тут таксама і складаныя асабовыя формы будучага часу адзначаных дзеясловаў тыпу: *бу□ду robi□ти, бу□диш robi□ти, бу□де robi□ти* і г.д.

Гаворкі заходнепалескага віду адрозніваюцца і асаблівасцю асабовых формаў дзеясловаў з асновай на [г], [к] або [ч] у інфінітыве. Гэтыя дзеясловы ва ўсіх асабовых формах, у тым ліку і ў форме першай асобы адзіночнага ліку і трэцяй асобы множнага ліку, маюць у аснове перад канчаткам зычны [ж], [ч]: *мо□жу, пичу□; мо□жеш, пиче□ш; мо□же, пиче□; мо□жут', пичу□т'*.

Своеасаблівым у гэтых гаворках з'яўляецца ўтварэнне асабовых формаў дзеясловаў з асновай на губныя зычныя. Тут характэрны формы з мяккім зычным [л'] пасля губнога зычнага асновы перад канчаткам не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў трэцяй асобе множнага ліку: *робл'у□, ломл'у□, купл'у□, ста□вл'у* і *ро□бл'ат', ло□мл'ат', ку□пл'ат', ста□вл'ат'*. У гэтым жа становішчы адзначаецца і зычны [й]: *робйу□, ломйу□, купйу□, ста□йу* і *ро□бйат', ло□мйат', ку□пйат', ста□йат'*.

Заходнепалескім гаворкам у адрозненне ад гаворак асноўнага беларускага віду ўласцівы ўказальны займеннік *ц'ой* або *с'ой* (у значэнні *гэты*), адносна-пытальны займеннік *шо* або *шчо*, а таксама шэраг адрозненняў у словаўтварэнні і слоўніку.

У складзе беларускай мовы заходнепалескія гаворкі з'яўляюцца структурнай агульнасцю па шэрагу сваіх асаблівасцей і сродкаў і адпаведна адносна невялікай і цэласнай тэрытарыяльнай групай. Разам з гэтым па многіх сваіх асаблівасцях яны характарызуюцца значнай неаднастайнасцю. Выразнай адметнасцю тэрытарыяльнага пашырэння структурных разнавіднасцей заходнепалескіх гаворак з'яўляецца стракатасць іх узаемнага тэрытарыяльнага размяшчэння. Заходнепалескі дыялектны ландшафт з'яўляецца спалучэннем розных па канфігурацыі і велічыні тэрытарыяльных частак гаворак заходнепалескіх структурных разнавіднасцей.

Адзначаная расчлянёнасць заходнепалескіх разнавіднасцей гаворак у іх узаемным тэрытарыяльным пашырэнні, дробнасць іх тэрытарыяльных частак у складзе заходнепалескага дыялектнага ландшафту і іх цераспалосіца з'явіліся прычынай таго, што лінгвагеаграфічныя матэрыялы аб гэтых гаворках, сабраныя для ДАБМ па прынятай для ўсёй

Беларусі сетцы апорных населеных пунктаў, былі дастатковымі толькі для атрымання звестак аб іх агульных асаблівасцях і межах, а таксама аб стракатасці гэтых гаворак па мясцовых асаблівасцях і сродках. Для раскрыцця ж структурных разнавіднасцей заходнепалескіх гаворак і складанага малюнка іх тэрытарыяльнай групоўкі, узаемнага размяшчэння іх тэрытарыяльных частак і іх размежавання патрэбна было мець звесткі аб гаворках у межах заходнепалескай групы па больш густой сетцы апорных населеных пунктаў, інакш кажучы, неабходна было правесці спецыяльнае лінгвагеаграфічнае даследаванне.

Грунтоўнае вывучэнне іх адносін па найбольш яркіх асаблівасцях пераважна фанетыкі і групоўкі ў 60–70-я гг. ХХ ст. ажыццявіў Ф.Д. Клімчук. Ён улічыў таксама працы па гэтаму пытанню папярэднікаў (К.П. Міхальчука, Я.Ф. Карскага, МДК, Ю. Тарнацкага, Л. Асоўскага). Прапанаваная ім групоўка заходнепалескіх гаворак грунтуецца на звестках аб гэтых гаворках, сабраных для ДАБМ, на новых спецыяльных даследаваннях іх асобных частак і асаблівасцей, на ўласных назіраннях над гаворкамі ў больш чым 500 населеных пунктах у межах іх заходнепалескай групы. Групоўка заходнепалескіх гаворак праведзена Ф.Д. Клімчуком у асноўным паводле іх адносін па фанетычных адрозненнях. Гэта найбольш дэталёвае абагуленае адлюстраванне і раскрыццё асаблівасцей заходнепалескіх гаворак у цэлым і сістэмы іх структурных разнавіднасцей, а таксама складанага і стракатага тэрытарыяльнага пашырэння і ўзаемаразмяшчэння частак іх гаворак. Традыцыйна да заходнепалескіх гаворак, або, інакш, да гаворак брэсцка-пінскага (заходняга) Палесся, ці паўднёвага захаду Беларусі, адносілі звычайна ўвесь абшар окаючых гаворак гэтай яе часткі. Традыцыйным з’яўляецца таксама, як адзначае Ф.Д. Клімчук, “дзяленне гаворак брэсцка-пінскага Палесся на паўночныя і паўднёвыя”.

Паўночныя гаворкі ў складзе брэсцка-пінскіх (заходнепалескіх) у іх традыцыйным вылучэнні называюцца звычайна **паўночнабрэсцкімі гаворкамі**. З фанетычных асаблівасцей, якімі характарызуюць і адрозніваюць іх ад паўднёвых брэсцка-пінскіх гаворак, – гэта найперш эканне, ці вымаўленне пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [р], [ц] гука [e] ў ненаціскным становішчы ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [e], [ê], [o], [ô], [a] ($e < e, ь$): *в’есна*□, *з’емл’а*□, *кл’ено*□*вы*, *с’ереда*□, *погл’едз’еў*, *дз’е*□*с’еу*, *уре*□*мйе*, *па*□*л’еу*, *чеу*’*в’е*□*р*, *жэна*□*ты*, *кошел’і*□, *редз’е*□*йшы*, *це*□*на* і г.д. або вымаўленне гукаў [e], [o], [a]: *в’есна*□, *з’емл’а*□, *кл’о*□*новы*, *с’ереда*□, *погл’адз’е*□*ў*, *дз’е*□*с’ау*, *ур’е*□*мйа*, *па*□*л’еу*, *чеу*’*в’е*□*р*, *жэна*□*ты*, *кошел’і*□, *редз’е*□*йшы*, *цена*□.

Пашыранай асаблівасцю паўночнабрэсцкіх гаворак з’яўляецца вымаўленне ў складах перад націскам у становішчы пасля губных зычных

галоснага гука [a] ў адпаведнасці з націскным [e]. Губныя зычныя перад гэтым галосным з’яўляюцца цвёрдымі ($h > a$, $e (< e, ь) > a$): *васна*□, *вадро*□, *бада*□, *мадо*□*вы*, *парабра*□*ц’і*, *парайе*□*хаў* і інш.

У націскным становішчы ў гэтых гаворках у адрозненне ад брэска-пінскіх паўднёвых у адпаведнасці з гістарычным *h* мае месца пераважна галосны гук [ê] “закрыты”: *л’êс*, *с’в’êт*, *с’êно*, *поб’êг*, *на ноз’ê*.

У закрытых жа складах у адпаведнасці з галосным [o] ў адкрытых складах выступае галосны гук [ô], а ў асобных гаворках – [ê]: *кôн’*, *вôл*, *гôд*, *парôг*, *кôл’ко* або *кêн’*, *вêл*, *гêд* і г.д.

Паслядоўнымі асаблівасцямі гэтых гаворак з’яўляецца дзеканне і цеканне (*дз’ен’*, *ц’ен’е*□*р*, *дз’ес’а*□*ты*, *дз’а*□*дз’ко*, *ц’о*□*тка*), ужыванне мяккіх і цвёрдых зычных у розных умовах перад галосным [i(ы)] (*з’іма*□, *с’і*□*ла*, *дз’і*□*к’і*, *л’і*□*па*, *гн’ілы*□, *п’і*□*ц’і* і *сы*□*ты*, *дым*, *лы*□*ко*, *позы*□*чыла*), наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], а таксама цвёрдага [ц] у пэўных умовах (*жа*□*ба*, *ка*□*ша*, *ча*□*сто*, *рêчка*, *па*□*леу*, *цêўка*), наяўнасць у становішчы перад [e] мяккіх зычных, акрамя губных (*з’емл’а*□, *кл’е*□*нк’і*, *с’эстра*□, *ц’ена*□*р*, *дз’ес’а*□*ты*, *кон’е*□*ц*), саканне (*найе*□*ўса*, *зобра*□*ласа*, *почало*□*со*), зычны [ў] у пэўных умовах (*стаў*, *пра*□*ўда*, *прые*□*хаў*, *воўк*) і інш.

Паўночнабрэсцкія гаворкі, як гэта выразна відаць з адзначанага комплексу найбольш характэрных для іх асаблівасцей, па словах Ф.Д. Клімчука, “вельмі блізкія да гаворак заходнегомельскіх”, г.зн. да гаворак усходнепалескай часткі слуцка-мазырскай групы паўднёва-заходняга дыялекту. На думку П.М. Гапановіч, Ю.Ф. Мацкевіч, яны з’яўляюцца, безумоўна, адзінымі з гэтымі гаворкамі па сваёй дыялектнай аснове і выступаюць фактычна іх працягам, хоць і своеасаблівым па геаграфіі. Паўночнабрэсцкія гаворкі ўтвараюць адносна нешырокі пояс, які прымыкае да ізагласнай мяжы паміж заходнепалескімі гаворкамі і гаворкамі асноўнага масіву беларускай мовы. Інакш кажучы, яны адносяцца да гэтага масіву, а не да ўласна заходнепалескіх гаворак. Загадкавым і незвычайным з’яўляецца, безумоўна, гэты пояс усходнепалескіх гаворак па яго ўтварэнні і паходжанні. Аднак гэта загадка для гістарычнай дыялекталогіі.

На сумежжы паўночнабрэсцкіх з уласна заходнепалескімі Ф.Д. Клімчук адзначае існаванне “пераходных” гаворак. Ён вылучае восем відаў такіх гаворак (і адпаведна дзевяць іх тэрытарыяльных груп), якія аб’ядноўваюцца ім умоўна пад агульнай назвай **сярэднябрэсцкіх**.

Калі разглядаць іх па парадку з усходу на захад, гэта

1) **сярэднепагарынская** гаворка – г. Столін і навакольныя вёскі: на месцы націскага *h* вымаўляецца [ê] “закрывае” (Столін, Струга, Малыя Вікаравічы, Варані, Бухлічы) або [i] (Рэчыца, Церабяжоў): *б’êлы*, *с’êно*,

б'і□лы, с'і□но; на месцы націскаго [о] ў новых закрытых складах выступае [ô] “закрывае” (Столін, Струга, Малыя Вікаравічы, Варані, Бухлічы) або [у] (Рэчыца, Церабязжоў): *вôз, кôн', вуз, кун'*; націскны [ы] пасля губных перайшоў у [і], зычныя перад ім мяккія: *м'і, в'і, б'ік, м'і□ло*; перад [е] (< *е, ь*), а таксама ненаціскным [е] (< *h*) зычныя губныя, пярэдняязычныя, акрамя [л'], цвёрдыя: *беда□, тене□р, везе□, несе□, село□, пе□ршы, ден'*; дзеканне і цеканне адсутнічае, аднак як факультатыўны варыянт гукаў [д'], [т'] часам ужываюцца сярэднія гукі паміж [д'], [дз'], а таксама паміж [т'], [ц'] (Столін, Струга), апошнія (г.зн. гукі сярэднія паміж [д'], [дз'], паміж [т'], [ц']) пераважаюць у некаторых гаворках (Бухлічы, Варані): *ход'і□т'і, ход^{дз}'і□т^ц'і□* і інш.;

2) **беражнаўская** – вёска Беражное каля Століна (усходнепалеская фанетыка, але адсутнічае дзеканне і цеканне);

3) **лунінецкая (лунінская)** – у вёсках на захад ад Лунінца: на месцы націскаго *h* выступае [і]: *л'іс, сн'іг*; на месцы націскаго [о] ў новых закрытых складах пад націскам выступае пераважна [ы]: *выл, кын'*; перад [е] (< *е, ь*, ненаціскны *h*) вымаўляюцца мякка пярэдне- і заднеязычныя, перад [і] – губныя, пярэдне- і заднеязычныя: *с'ело□, д'ен'о□к, м'і□ска, з'іма□, но□г'і*, “аслабленае” дзеканне і цеканне (Вулька I) або яно (дзеканне і цеканне) адсутнічае (Лунін) (дарэчы, у маіх запісах у в. Лунін Лунінецкага раёна дзеканне і цеканне прысутнічае);

4) **бобрыцкая** – вёска Бобрык і суседнія на паўночны ўсход ад Пінска: аканне ў пераднаціскных складах: *даро□га, малако□*; дзеканне-цеканне адсутнічае; перад [е] вымаўляюцца мякка пярэдняязычныя, перад [і] – пярэдняязычныя, губныя і заднеязычныя: *с'ело□, з'емл'а□, з'іма□, м'і□ска, но□г'і*;

5) **паўночналагішынскія (валішчанска-аброўскія)** гаворкі – на поўначы Пінскага (вв. Хварасно, Валішча, Вулька Лаўская) раёна і на сумежжы з ім у Івацэвіцкім (вв. Аброва (раней належала да паўднёвацеляханскіх), Рэчкі, Рудня) (за аснову ўзята гаворка в. Рэчкі): на месцы націскаго *h* вымаўляецца [ê]: *б'êлы, с'êно*; на месцы націскаго [о] ў новых закрытых складах – [ô]: *вôз, бôл'ш, кôн'*; звужаецца гістарычны [ы]: *син, ри□□ба, воли□, дим*; перад галоснымі [і] (< *і, ы*), [е] (< *е, ь*, ненаціскны *h*) усе зычныя, акрамя [л'], цвёрдыя: *ми□ска, зима□, но□□ги, беда□, с'ело, до□вгейе* (перад заднеязычнымі непаслядоўна: *ти□х'ейе*); дзеканне-цеканне адсутнічае: *д'ед, т'ен', ходи□ти* і г.д.;

б) **паўднёвацеляханскія** – на паўднёвым захадзе ад Целяхан, у Івацэвіцкім (вв. Коланск, Амяльная, Глінная, Гошча, Турная, Краглевічы), Пінскім (вв. Азарычы, Клятная) і Бярозаўскім (в. Рэчыца) раёнах: на месцы націскаго *h* выступае пераважна [ê]: *л'êс, с'êно*; на месцы націскаго [о] ў новых закрытых складах выступае пераважна [е] або [ê] “закрывае”, у

асобных гаворках – [o] (Рэчыца): *вез, стел, вѣз, стѣл, воз, стол*; адзначана звужэнне этымалагічнага [ы] пасля губных зычных: *висо□□ко* і г.д.; губныя і пярэдняязычныя перад гістарычным [і] вымаўляюцца мякка: *м'і□ска, б'і□т'і, ход'і□т'і, з'іма□*; перад [е] (< е, ь) і ненаціскным [е] (< е, h) губныя, пярэдняязычныя, акрамя [л'], і задняязычныя вымаўляюцца цвёрда: *беда□, село□* (часам слабая велярызацыя), *до□вгейе*; дзеканне-цеканне адсутнічае, некаторыя носьбіты гаворак вв. Краглевічы і Турная мяккія [д'], [т'] вымаўляюць з прыгукам [дз'], [ц']: *ход'і□т'і, т'і□хо, д'ед, т'ен', ход^{дз}'і□□□т^ц'і, т^ц'і□хо, д^{дз}'ед, т^ц'ен'* або [дз'], [ц'] з прыгукам [д'] [т'] *ходз^д'і□ц^ц'і, ц^ц'і□хо, дз^д'ед, ц^ц'ен'* (в. Турная), адзначаны спецыфічныя асаблівасці гаворкі в. Клятная;

7) **малецкія** – Малецкі і Сігневіцкі сельсаветы Бярозаўскага раёна: на месцы націскага h выступае [іе], часам [ê]: *б'іелы, б'ѣлы, с'іено, с'ѣно*; на месцы націскага [o] ў новых закрытых складах выступае [yo], часам [ô]: *вуоз, буол'ш, куон', вѣз, бѣл'ш, кѣн'*; зычныя губныя, а таксама [д], [т], [з], [с], [н] перад этымалагічным [е] (< е, ь), рэфлексам [і], ненаціскным [е] (< h) цвёрдыя, зычны [л'] мяккі: *робы□□ты, ходы□□ты, косы□□ты, зыма□, возы□л'і, гоны□л'і, везе□, село□, ден', ал'е□*; дзеканне-цеканне адсутнічае: *д'іед, т'іело, несу□т'*;

8) **верхняясельдскія** гаворкі – у цэнтры і на поўначы Бярозаўскага, у цэнтры і на ўсходзе Пружанскага раёнаў, паводле ДАБМ, яны вызначаюцца вельмі выразна, як асобная дыялектная адзінка: на месцы націскага h вымаўляецца [іе], у некаторых гаворках – [ê] “закрытае”: *хл'іеб, с'іено, хл'ѣб, с'ѣно*; на месцы націскага [o] ў новых закрытых складах вымаўляецца [yo], у некаторых гаворках – [ô] “закрытае”: *вуон, муой, куон', вѣн, мѣй, кѣн'*; перад гістарычным [е] зычныя [б], [в], [м], [п], [д], [т], [з], [с], [н] цвёрдыя, [л'] мяккі: *бе□рог, змерз, пе□ршы, ден', те□плы, везе□, село□, нема□, ал'е□*; перад этымалагічным [і] зычныя губныя, задняязычныя, [дз'], [ц'], [з'], [с'], [н'], [л'] мяккія: *с'і□н'і, з'іма□, ходз'і□ц'і, л'і□хо, б'і□ц'і, гурк'і□*; мяккія [д'], [т'] пераходзяць у [дз'], [ц']: *ходз'і□ц'і, несу□ц'*

Зразумела, што сярэднябрэсцкія гаворкі – гэта звычайныя гаворкі сумежжа розных дыялектных відаў, у прыватнасці гаворкі месца праходжання межавога пучка ізаглас адрозненняў гаворак асноўнага масіву і заходнепалескіх гаворак. Сярэднябрэсцкія гаворкі з'яўляюцца агульнай прыналежнасцю абодвух беларускіх дыялектных абшараў і рэальнай мяжой кожнага з іх.

Заходнепалескія гаворкі як асобны структурны від гаворак у складзе беларускай мовы па пэўнаму агульнаму для іх комплексу асаблівасцей і як асобная тэрытарыяльная група – гэта, як лічыцца, паўднёвы абшар (частка, група) гаворак брэсцка-пінскага (заходняга) Палесся. Ф.Д. Клімчук,

зыходзячы з мясцовай назвы *Загароддзе* ў адносінах да тэрыторыі пашырэння гэтых гаворак (і адпаведнай назвы мясцовага насельніцтва), называе іх загародскімі.

Заходнепалескія, або *загародскія*, *гаворкі*, паводле групоўкі Ф.Д. Клімчука, складаюць чатыры досыць адрозныя структурныя разнавіднасці (адна з іх “пераходная”): сярэднезагародскія, паўночназагародскія, паўднёвазагародскія і тараканскія. Гэта істотная і паказальная асаблівасць загародскіх гаворак, вельмі важная пры разглядзе іх паходжання на тэрыторыі Заходняга Палесся.

Найбольш характэрнай і пашыранай разнавіднасцю загародскіх гаворак з’яўляюцца *сярэднезагародскія гаворкі*. Паводле Ф.Д. Клімчука, з боку фанетыкі яны характарызуюцца наступнымі асаблівасцямі.

Націскны вакалізм сярэднезагародскіх гаворак вызначаецца наяўнасцю гука [i] ў адпаведнасці з мінулым h: *л’і□то*, *б’і□лій*, *hp’ix*, *см’ix*, *ц’in*, *тоб’i□*, *ййi□*, *с тойi□*.

Галосны [и (і)] выступае тут у закрытых складах пад націскам, як правіла, у адпаведнасці з галосным [о] ў падобных умовах у адкрытых складах: *стил*, *hi□рка*, *ходи□вл’а*, *в’із*, *м’іст*, *к’ін’*, *ж’інка*, *т’ітка*, *л’ih*, *конц’ів*, *брат’ів*. Але больш пашыраным у падобных умовах і становішчы пры мяккім або паўмяккім папярэднім зычным з’яўляецца галосны гук [у]: *к’ут*, *б’уб*, *в’уз*, *ж’у□нка*, *т’у□тка*.

Пад націскам у становішчы пасля мяккіх зычных у пэўных умовах выступае галосны гук [а]: *д’а□кувати*, *з’ат’*, *йа□ма*, *hl’а□ну*, *hp’а□дка*, *ж’а□ба*, *душ’а□*, *ч’ас*, *ц’а□ц’ка*.

Не пад націскам пасля цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч] мае месца ў пэўных умовах галосны гук [о]: *жолу□д*, *пчола□*, *чолов’і□к*, *чоты□р’і*.

Мае месца не пад націскам галосны гук [о] ў пэўных умовах і пасля мяккіх зычных: *св’окру□ха*, *йоho□*, *л’і□тн’оho*, *в’і□т’ор*, *д’овба□ти* і інш.

У сярэднезагародскіх гаворках у адпаведнасці з галосным [е] пад націскам і галосным [і] з h, як і ў адпаведнасці з націскным [и (і)], не пад націскам рэалізуецца гук [и(і)]: *тiпe□р*, *нiхa□й*, *нiмa□□*, *снiжo□к*, *чiрiвi□к*, *зiлiнувa□тiй*, *пiсo□к*, *в iйi□*, *ho□зiрo*, *пa□лцiв* (як і *сiн’i□*, *лiсa□*, *дiвi□тiс’а* і інш.).

У канцавым адкрытым складзе не пад націскам галосныя [е] і [и (і)], у тым ліку і ў адпаведнасці з мінулым h, ужываюцца ў тых жа ўмовах, што і пад націскам: *пo□лe*, *сo□нцe*, *бy□дe*, *нo□вe*, *хoдi□тe*, але ў *йa□мi*, *дo тaк’e□йi*, *y хa□тi*, *y шa□пцi*, *з нa□шiйi*, *з б’i□лoйi*.

Націскному галоснаму [а] пасля мяккіх зычных у дадзеных гаворках у ненаціскным становішчы заўсёды адпавядае таксама гук [а]: *т’аhну□*, *йaлi□нa*, *чaсi□*, *пo□йaсa*, *м’i□с’aц’*, *вi□жaв*, *клy□н’a*.

Кансанантизм сярэднезагародскіх гаворак у параўнанні з іншымі гаворкамі адрозніваецца галоўным чынам пашырэннем і ўжываннем мяккіх зычных.

Мяккія зычныя ў гэтых гаворках паслядоўна выступаюць перад націскным галосным [і] ў адпаведнасці з мінулым h: *б'ілий, об'ід, св'ит, м'іс'ац, д'ід, л'іто, тоб'і, на ноз'і, на муж'і, у конц'і, на хор'і*.

Мяккія губныя зычныя [б'], [п'], [в'], [м'], заднепаднябенныя [h'], [x'], [к'], мяккія [ж'], [ш'], [ч'], [р'], [ц'] маюць месца перад націскным галосным [і] ў закрытым складзе, які адпавядае галоснаму [о] ў адкрытым складзе: *б'іб, в'іл, п'ізно, м'ій, тв'ій, св'ій, h'ірко, конц'ів, к'ін, тх'ір, ж'інка, пч'ілка, кош'ів, р'іh, в'ін*. Іншыя зычныя ў гэтых умовах з'яўляюцца звычайна цвёрдымі, але могуць быць таксама і мяккімі: *стил і ст'іл, тий і т'іл, зирка і з'ірка, ніж і н'іж*.

Перад галосным [а] ў складзе пад націскам маюць месца ў пэўных умовах мяккія зычныя, у тым ліку і [ж'], [ш'], [ч'], [р']. У становішчы ж перад націскным [а] магчымы толькі цвёрдыя адпаведнікі гэтых зычных: *ж'аба, ш'апка, ч'ас, крич'ати, hr'адка, але жабин'а, шапок, кочани, кол'ужа, ту'ча, hрада*.

У становішчы перад націскным і ненаціскным [а] ў падобных умовах выступаюць цвёрдыя губныя [б], [п], [в] у спалучэнні з наступным [й], а [м] – у спалучэнні з наступным мяккім [н']: *пйатка, свйато, мн'ахкий, мн'асо, звйазати, пйата, журибйа, пл'емн'а* (відаць, па аналогіі: *симн'а – сям'я, зимн'а – зямля*).

У сярэднезагародскіх гаворках пашырана ўжыванне мяккага зычнага [ц'] не толькі перад галоснымі [і] і [а], але і перад [о], [у], перад зычнымі і ў канцавым становішчы: *ц'ац'ка – цацка, ц'ац'ок, рукавиц'у, у столиц'у, хло'пц', коне'ц'*.

Сярэднезагародскія гаворкі ўтвараюць некалькі тэрытарыяльных “масіваў”. Прыкметныя тэрытарыяльныя абшары гэтых гаворак маюць месца ў Іванаўскім раёне і на сумежжы з ім на захадзе Пінскага раёна. Невялікімі астравамі выступаюць мясцовыя гаворкі гэтай разнавіднасці ў многіх іншых месцах Загароддзя (асобныя вёскі або некалькі суседніх вёсак).

Другая па значнасці структурная разнавіднасць загародскіх гаворак – **паўночна-ўсходняя, або паўночназагародскія, гаворкі**.

У паўночназагародскіх гаворках у адпаведнасці з мінулым h пад націскам мае месца галосны [і(и)]: *л'іс, хл'іб, д'ід, л'іто, поб'іh, ризати, цилий, на ми'жи*.

Адрознівае гэтыя гаворкі рэалізацыя пад націскам у закрытых складах гука [у] ў адпаведнасці з галосным [о] ў адкрытых складах. Пры гэтым папярэдні зычны перад галосным [у] застаецца такім жа цвёрдым

або мяккім, як і перад галосным [o] ў адкрытым складзе: *кун'* – конь, *вун* – ён, *стул* – стол, *кут* – кот, *пору*□*h*, *нуч*, *сул'*, *руй*, *ху*□*ркий*, *жу*□□*нка*, *кл'ун*, *т'у*□*тка*, *по йуй*.

Факультатыўна ў падобных умовах і становішчы ў некаторых паўночназагародскіх гаворках выступае як бы дыфтонг [yo] або вельмі закрыты гук [ô] {*куон'*, *куот*, або *кôn'*, *кôt*). У гэтых мясцовых гаворках у адпаведнасці з [i(и)] з h магчымы таксама дыфтонг [ie] або [ê] (*рвезати*, *д'ед* або *рэзати*, *д'éd*).

Пасля мяккіх зычных у пэўных умовах тут, як і ў сярэднезагародскіх гаворках, мае месца галосны гук [a] як у становішчы пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы: *д'а*□*д'ко*, *подн'а*□*ти*, *л'а*□*жу* – лягу, *йа*□*чний*, *кон'а*□, *мн'а*□*та*, *вйа*□*н'е*, *пйата*□, *д'ад'ки*□, *м'і*□*с'ац*, *хо*□*д'ат*, *клу*□*н'а*, *коре*□*н'н'а*.

У гэтых гаворках у адпаведнасці з галосным [e], а таксама [i(и)] з h ў становішчы пад націскам мае месца ў ненаціскным становішчы гук [и]: *сниги*□, *тйе*□*р*, *стриха*□, *бйжимо*□, *йййи*□, *бида*□, *риза*□*к*, *цина*□, *ка*□*жимо*. Але ў закрытых паслянаціскных складах у падобных умовах мае месца, як правіла, гук [e]: *ко*□*рен'*, *о*□*сем*, *па*□*лец*, *о*□*сен'*, *ти*□*шеи*, *бу*□*деш*.

Галосны [e] ў адпаведнасці з націскным галосным [e] мае месца не пад націскам у канцавым адкрытым складзе: *по*□*ле*, *св'і*□*же* (молочка□), *бу*□*де*. У адпаведнасці ж з [и(i)] з h выступае гук [и(i)]: *у ха*□*ти*, *на моро*□*зи*, *на поро*□*з'і*, *у ша*□*тци*, *но*□*войі*, *у молодо*□*йі*.

Найбольш характэрным і прыкметным адрозненнем паўночназагародскіх гаворак у галіне кансанантызму з'яўляецца наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р] і [ц]: *ри*□*зати*, *ци*□*лий*, *ца*□*цка*, *жа*□*ба*, *ча*□*сто*, *биро*□*за*, *жо*□*втий*, *куру*□, *кажу*□, *молоди*□*ца*, *са*□*жа*, *нуж*, *нуч*, *косе*□*ц*.

Большая тэрытарыяльная група гэтай разнавіднасці загародскіх гаворак, або, паводле Ф.Д. Клімчука, “масіў гаворак”, пашырана на паўночны ўсход і захад ад Пінска. Невялікія “масівы” гэтых гаворак маюць месца на паўночны захад ад Століна, на поўдні Бярозаўскага, на поўначы і захадзе Драгічынскага раёна, на паўднёвым захадзе Пружанскага і Камянецкага раёнаў, на ўсходзе Маларыцкага раёна. Астраўкамі гэтыя гаворкі, як і сярэднезагародскія, адзначаны ў розных іншых месцах.

Менш пашыранай, але вельмі своеасаблівай з'яўляецца трэцяя структурная разнавіднасць загародскіх гаворак, якія названы Ф.Д. Клімчуком *тараканскімі* (паводле былой назвы Таракань вёскі Імянін Драгічынскага раёна, адной з вёсак “масіву” падобных гаворак у раёне). Адрозныя асаблівасці тараканскіх гаворак, у прыватнасці фанетычныя, вызначаюцца значнай арыгінальнасцю і адметнасцю.

У галіне націскаго вакалізму характэрнай асаблівасцю тараканскіх гаворак з'яўляецца паслядоўная рэалізацыя ў адпаведнасці з мінулым *h* галоснага гука [i] ў спалучэнні з мяккім папярэднім зычным: *л'іс, хл'іб, р'і□дко, ц'ін, ц'і□лій, мн'і, на руц'і□, у вод'і□*.

Падобны гук [i] (або [и]) ў сувязі з наяўнасцю мяккага або цвёрдага зычнага мае месца таксама ў закрытых складах у адпаведнасці з галосным [o] ў аналагічных умовах у адкрытых складах: *ниж, сил', стил, зи□рка, к'іт, пор'і□h, h'і□ри, биз чоб'і□т, пч'і□лка, ж'і□нка, шч'і□тка, прив'і□з, прин'і□с, т'і□тка, ш'іс'т'*.

Адной з найбольш адметных якасцей націскаго вакалізму тараканскіх гаворак з'яўляецца вымаўленне ў становішчы пад націскам галоснага гука [e] ў тых умовах, у якіх у іншых загародскіх гаворках выступае галосны [и] (або [і] пасля мяккіх зычных): *сен – сын, бек – бык, хе□трий, ходе□в, дите□на, косе□в, ре□ба, же□то, ле□па, те□х'ій, се□ний, пей, мей, шей, рабе□й, старе□й, дубе□, столе□, соме□, з воде□, биз руке□, з на□ме, рука□ме, робе□те, те – ты, ме(мо) – мы, ве□те – вы, воне□ – яны*.

Праўда, галосны [e] ў гэтых умовах і становішчы мае выразны характар не заўсёды. Нярэдка яго ўспрымаюць як вузкі гук [e], “сярэдні” паміж гукамі [e] і [и]. Ён як бы не зусім устойлівы ў гэтых гаворках па якасці, схільны да адвольных якасных ваганняў у межах ад гука [e] да вузкага [ê], блізкага да [и].

Таксама спецыфічнай і яркай асаблівасцю націскаго вакалізму тараканскіх гаворак з'яўляецца і рэалізацыя галоснага гука [a] ў адпаведнасці з [e] ў іншых загародскіх гаворках: *мад – мёд, ба□роh – бераг, ва□чур – вечар, ода□жа, па□рышы – першы, читва□р, да□риво, да□вит', да□сит', на□бо, та□шча, віча□□ра, вра□мн'е, тас'т', са□рце, дан', кона□ц, варх, ова□чка, мижа□йу, шарс'т', кон'а□м – канём, ножа□м – нажом і г.д. Гук [a] ў гэтых умовах выступае досыць паслядоўна і выразна.*

Нарэшце, да ліку характэрных прымет націскаго вакалізму тараканскіх гаворак адносіцца і рэалізацыя гука [e] ў адпаведнасці з галосным [a] пасля мяккіх зычных у іншых загародскіх гаворках: *ж'е□ба – жаба, ш'е□пка – шапка, йе□ма, вз'ев, д'е□д'ко, з'ет', йе□чний, пйе□тка, пйе□тий, мн'е□со, пол'е□к – паляк, тил'е□ – цяля, миж'е□ – мяжа і інш.*

З гэтымі асаблівасцямі націскаго вакалізму тараканскіх гаворак звязаны і некаторыя іх асаблівасці ў вымаўленні галосных не пад націскам. Мае месца, у прыватнасці, рэалізацыя гука [a] ў адпаведнасці з [e], характэрная ў становішчы пад націскам, а таксама нярэдка і тады, калі падобны галосны выступае не пад націскам (*ва□чур* і *ваче□□ра*, тое ж

мадо□к, бароге□ – берагі, машо□□к, пасо□к, зала□ний, тапа□р – цяпер, мана□ – мяне, таба□, саба□, на брав, на ба□чив), заўсёды вымаўляецца гук [а] ў канцавым становішчы ў дзеясловах у другой асобе множнага ліку абвеснага і загаднага ладу (хо□дита, но□сита, ста□нита, ке□нита – кіняце і ходе□та, носе□та, ста□н'та, ке□н'та – кіньце, пе□йтa), таксама, як і пад націскам, рэалізуецца гук [е] ў ненаціскным становішчы ў адпаведнасці з галосным [и] ў канцавым становішчы (ле□пе – ліпы, зе□ме – зімы, не□тке, ха□те, ко□не, д'і□те, ходе□те – хадзіць, пе□те – піць, ле□те – ліць, носе□те – насіць). Аднак пасля мяккіх зычных не пад націскам тут мае месца гук [а], у той час як пад націскам у адпаведных умовах выступае, як адзначалася, гук [е] (вз'ала□, але вз'ев, йачма□н', пйат'і□рка, л'аж'е□те – ляжаць, те□с'ача, ко□с'ат, п'і□сн'а).

Адрозненні ёсць таксама і ў галіне кансанантызму дадзеных гаворак. Але гэта толькі некаторыя асаблівасці ва ўжыванні цвёрдых і мяккіх зычных, і яны не з'яўляюцца такімі значнымі, як асаблівасці вакалізму.

Тараканскія гаворкі выступаюць асобнымі астравамі ў многіх месцах Загароддзя. Гэта, як адзначае Ф.Д. Клімчук, гаворкі некалькіх вёсак у Маларыцкім раёне, значны “масіў” такіх гаворак у Драгічынскім раёне. Невялікія астраўкі (адна-дзве вёскі) падобных гаворак ёсць у Кобрынскім, Іванаўскім, Пінскім і, магчыма, у іншых раёнах Загароддзя.

Чацвёртую, *паўднёвазагародскую* структурную разнавіднасць загародскіх гаворак Ф.Д. Клімчук лічыць “пераходнай” паміж сярэднезагародскімі і тараканскімі гаворкамі. Так, для паўднёвазагародскіх гаворак характэрны гук [е] пад націскам у тых жа ўмовах, што і ў тараканскіх гаворках, пасля мяккіх зычных (*свйе□то, т'е□жко, пйет', йе□ма, ж'е□ба, мор'е□м'і*, хоць і непаслядоўна, але мае месца тут у становішчы пад націскам адначасова з [и] таксама і гук [е] (*син і сен, бик і бек, ходи□в і ходе□в, ри□ба і ре□ба, ми□ти і ме□ти*), у націскным становішчы выступае ў гэтых гаворках галосны [е], а іншы раз і гук [а] ў адпаведнасці з ім (*мед і мад, ве□чур і ва□чур, пе□ршій і па□ршій, ове□чка і ова□чка*).

Разам з тым тут, як і ў сярэднезагародскіх гаворках, рэалізуецца пад націскам гук [і] ў адпаведнасці з мінулым h (*л'іс, хл'іб, сн'іh, ц'і□лій*), гук [і] (або [и]) у адпаведнасці з [о] ў закрытых складах (*в'із, м'і□цно, к'ін', в'ін, ж'і□нка*). Але магчымы ў падобных умовах у некаторых з гэтых гаворак і гук [і], які нагадвае [у]. Гэта як бы губны галосны [у] пярэдняга рада (*в'уз, м'у□цно, к'ун', ж'у□нка*). У закрытых складах пасля націску ў адпаведнасці з [е], [а] мае месца гук [и] (*хло□пиц', камин', де□сит'*). Характэрны мяккі зычны [ц'] (*рукови□ц'а, па□лиц', ц'а□ц'ка, коц'уба□, па□л'ц'ув, за□йц', коне□ц'*). Але шумныя і [р] тут у становішчы перад галосным [а] не пад націскам з'яўляюцца толькі цвёрдымі (*часи□,*

жарту [йе, праде], на [ша). Толькі цвёрдымі яны выступаюць і перад галоснымі [о], [у], перад зычнымі і ў канцавым становішчы (*шум, чу* [йу, скажу], *жо* [втий, чо] [боты, жона] [тий, ру] [чка, п'іч, іде] [ш, куру], *зи* [рка, зв'ір, типе] [р, ніж).

Мяжой загародскіх, або заходнепалескіх, гаворак на поўначы і ўсходзе з'яўляюцца, як адзначалася, сярэднябрэсцкія гаворкі, дзе мае месца пучок ізаглас адрозных асаблівасцей заходнепалескіх гаворак і гаворак асноўнага беларускага віду. Але, як зазначае Ф.Д. Клімчук, “галоўнымі фанетычнымі рысамі, якія выразна акрэсліваюць загародскія гаворкі з поўначы, усходу і паўночнага захаду, з'яўляюцца адсутнасць дзекання і цекання, цвёрдасць губных і пярэднеязычных перад галоснымі [е], [и], гук [и] не пад націскам у адпаведнасці з [е], [а] пад націскам, а таксама гук [і] ў адпаведнасці з h і [і] (або [и]), а ў асобных гаворках сярэдні паміж [і] і [у] ў закрытых складах у адпаведнасці з [о] ў адкрытых”. Кіруючыся гэтым, Ф.Д. Клімчук умоўную паўночную і ўсходнюю мяжу загародскіх гаворак праводзіць па поўначы Камянецкага раёна, па паўднёвым захадзе Пружанскага і далей па яго мяжы з Кобрынскім, праз Бярозаўскі раён, па мяжы Іванаўскага з Івацэвіцкім, па поўначы Пінскага, па паўднёвым захадзе Лунінецкага і па захадзе Столінскага раёна.

Размяжоўваецца гэта заходнепалеская група гаворак беларускай мовы, па заключэнню Ф.Д. Клімчука, выразным пучком ізаглас і на поўдні з валынскімі, або заходнепалескімі, гаворкамі ў складзе ўкраінскай мовы. Адпаведны пучок складаюць ізагласы такіх асаблівасцей, як оканне ў загародскіх гаворках і уканне ў заходнепалескіх украінскіх, галосны [о] пасля мяккіх зычных у пэўных умовах у загародскіх у адрозненне ад [е] ў суседніх украінскіх (*с'о* [стри, зил'о] [ний у адрозненне ад *се* [стри, зеле] [ний), гук [и] пасля цвёрдых зычных у ненаціскных складах у загародскіх у параўнанні з [е] ва ўкраінскіх (*типло* [и, висна] [и, сило] [и, до мине] [и і тепло] [и, весна] [и, село] [и, ду мене] [и), суфікс *-са* ў зваротных дзеясловах у загародскіх у адрозненне ад украінскіх з *-с'а*, а таксама адпаведна гук [о] ў пэўных умовах не пад націскам у супрацьлегласць гуку [і] або [и] ў суседніх украінскіх (*св'о* [кор, тоб'і] [и, топ'і] [ро, подскочи] [ти і св'і] [кор, тиб'і] [и, тин'і] [ро, н'ідскочи] [ти), мяккі зычны [т'] у адрозненне ад [к'] ва ўкраінскіх (*т'ітра* [д', т'і] [тка, т'і] [л'ки і к'ітра] [д', к'і] [тка, к'і] [л'ки), пратэтычны [h] у параўнанні з [в] (*хо* [стров, हु] [лиц'а), падоўжаныя зычныя ў пэўных умовах (*нас'і* [н'н'е, кло] [ч'ч'е, вис'і] [л'л'е) і інш.

У граматыцы – гэтыя формы *бабе* [й, в'орсте] [й, хате] [й у родным склоне множнага ліку ў загародскіх гаворках і *бав'і* [в, версто] [в, хато] [в у заходнепалескіх украінскіх, адпаведна *зил'о* [ний, дубо] [вий у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду і *зеле* [ни, дубо] [ви (зеле] [ні,

дубо́ві), займеннік *ге́той* у адрозненне ад заходнепалескага ўкраінскага *отсе́й*, мяккі зычны [й], [л'] ва ўмовах тыпу *жири́б'я*, *дри́мл'у* і адпаведна зычны [н'] у адзначаных украінскіх у такіх умовах – *жере́бн'а*, *дремн'у*, пачатковы галосны [о] – *осл'о́п*, *о́но́н'*, *хо́р'і́х* і зычны [в] – *вслеп*, *в'он'*, *вр'іх*, значная колькасць выяўленых Ф.Д. Клімчуком іншых фанетычных, марфалагічных, а таксама лексічных адрозненняў. Структурную дыялектную сістэму гаворак беларускай мовы ўтвараюць два іх галоўныя тыпы – гаворкі, што можна назваць гаворкамі асноўнага беларускага тыпу, і гаворкі беларускага заходнепалескага тыпу.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАНЯТКІ

Тэма: Асноўныя паняцці дыялекталогіі

Тэарэтычныя пытанні:

1. Дыялекталогія, гаворка, групы гаворак, дыялект.
2. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, іх сучасны стан на Беларусі.
3. Асноўныя дыялектныя адрозненні.
4. Паняцце дыялектнай зоны.
5. Асноўныя крыніцы вывучэння дыялекталогіі.

Практычныя заданні:

1. Прачытаць тэкст (Дадатак: тэксты для моўнага аналізу № 1–14), выявіць рысы, якія адрозніваюць гаворку ад літаратурнай мовы. Вызначыць, да якога дыялекту належыць гаворка.

2. Прааналізаваць прыклады, запісаныя ў розных гаворках Беларусі, і вызначыць супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні. Выпісаць іх па групам: фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя.

Бóцян (Слуцкі р-н), доў, проўда, сказоў (Слоніўскі р-н), ідзэ, пяе, вядзэ (Капыльскі р-н), па лясóх, у грыбóх (Клецкі р-н), нагá, вадá, багáты (Мінскі р-н), ногá, водá, богáты (Столінскі р-н), ідзэць, пяець, вядзэць (Аршанскі р-н), даў, праўда, сказаў (Рэчыцкі р-н), бусел (Мінскі р-н).

3. Па тлумачальным слоўніку беларускай мовы вызначыць значэнне наступных слоў (словы ўзяты з “Беларуска-рускага слоўніка” (1962)). Звярнуць увагу на стылістычныя паметы, патлумачыць розніцу падачы.

Аслізлы разг.; відны обл.; вокнішча обл.; гарышча обл.; гламазда обл.; гожа обл.; дзядзінец обл.; духмень обл.; журбота разг.; заёрзаць обл.; забарсаць разг.; клікун обл.

Тэма: Лінгвістычная геаграфія

Тэарэтычныя пытанні:

1. Асноўныя паняцці лінгвагеаграфіі.
2. Лінгвагеаграфічныя працы беларускай мовы.
3. Апісанне беларускіх дыялектаў з дапамогай лінгвагеаграфічных карт.

Практычныя заданні:

1. Прачытаць параграфы з “Праграмы для збору асаблівасцей беларускіх гаворак” Я.Ф. Карскага. Адкажаць на пытанні: 1. Якія дыялектныя з’явы запісалі збіральнікі? 2. Ці адлюстраваны яны на “Этнаграфічнай карце беларускага племені” Я.Ф. Карскага (ДАБМ, карта VII)? 3. Якім дыялектам беларускай мовы ўласцівы гэтыя асаблівасці?

2. Скласці карту “Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі”. Супаставіць яе з картай “Дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе” 1914 г. (ДАБМ, карта VIII), вызначыць і патлумачыць адрозненні.

3. Якія два тыпы пытанняў прапануе праграма, на якой сабраны матэрыял для ДАБМ. Разгледзець карты № 228, 250, 336, 337 ДАБМ і адказаць, як падаецца матэрыял, сабраны на гэтых пытаннях.

“1. Як у вас называецца:

156. Як называецца столь у хаце: столь, паталок, пакот...

176. Як называецца пасуда для малака: кушын, збанок, гладыш, гарлач, стаўбун, кухлік...

2. Ці ўжываюцца ў вас словы і ў якім значэнні:

274. Мост – а) падлога; б) падмосткі, дзе спяць?

281. Ляда – а) высечаны ўчастак лесу, які раскарчоўваецца пад поле; б) сарнякі ў абмалочаным збожжы; в) набіліцы ў кроснах?”

Тэма: **Фанетычная транскрыпцыя**

Тэарэтычныя пытанні:

1. Асноўныя спосабы фанетычнай фіксацыі дыялектных матэрыялаў.

2. Фанетычны алфавіт.

3. Паняцце фанетычнай транскрыпцыі.

Практычныя заданні:

1. Прачытаць тэкст, запісаны арфаграфічным пісьмом, затранскрыбіраваць яго (Дадатак: тэкст № 5).

Тэма: **Вакалізм і кансанантызм**

Тэарэтычныя пытанні:

1. Націскны вакалізм і яго асноўныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі.

2. Ненаціскны вакалізм.

3. Аканне як тып ненацісканога вакалізму беларускіх народных гаворак.

4. Оканне ў беларускіх гаворках.

5. Еканне ў беларускіх гаворках.

6. Ікавізм беларускіх гаворак.

7. Уканне ў беларускіх гаворках.

8. Змены зычных у гаворках.

9. Асіміляцыя і яе віды. З’ява дысіміляцыі.

10. Падаўжэнне зычных у гаворках.

11. Эпентэза, метатэза, пратэза як від змен зычных гукаў.

Практычныя заданні:

1. З тэкстаў (Дадатак: тэксты № 1–6) выпісаць усе фанетычныя з’явы, класіфікаваць іх. Вызначыць, якому дыялекту яны характэрныя.

Тэма: Граматычныя асаблівасці назоўніка**Тэарэтычныя пытанні:**

1. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду.
2. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку.
3. Катэгорыя склону ў гаворках.
4. Асаблівасці першага скланення назоўнікаў.
5. Асаблівасці другога скланення назоўнікаў.
6. Асаблівасці трэцяга скланення назоўнікаў. Скланенне назоўнікаў множнага ліку.
7. Архаічныя канчаткі *-ох* (*-ôх*, *-уох*), *-ех* назоўнікаў меснага склону паўднёва-заходняга дыялекту.
8. Рознаскланяльныя назоўнікі.

Практычныя заданні:

1. Вызначыць, якія адрозненні ў катэгорыях роду, ліку і склону паказаны ў наступных словах. Назваць дыялектныя і агульнаўжывальныя рысы.

Ляжалі ў ровя, у вёсца, кацялок супу, была жызня, многа песняў, селі на вароцех, аб дзяўкох, кот половыў мышы, пры бацьковы, даць есці парасю, стаяла на дарозя, дзве градзе, паехаў за дравіма, чыстая бланка, літра малака, фіранкі на абедзве акне, выганяць у полё, бацько доў у пасагу, у дубох, нехта прадае куры.

Тэма: Граматычныя асаблівасці прыметніка і займенніка**Тэарэтычныя пытанні:**

1. Асаблівасці ўжывання поўнай і кароткай форм прыметніка.
2. Сцягнутая форма прыметніка.
3. Скланенне прыметнікаў.
4. Дыялектныя адрозненні займеннікаў у залежнасці ад фанетычнай сістэмы гаворкі.
5. Граматычныя формы асабовых і зваротнага займеннікаў, неазначальныя займеннікі і асаблівасці іх утварэння ў гаворках.
6. Указальныя займеннікі.

Практычныя заданні:

1. *Вызначыць, якія з форм займеннікаў дыялектныя. Чым яны адрозніваюцца ад адпаведных літаратурных форм (асновай, канчаткам, націскам)? На тэрыторыі якога дыялекту сустракаюцца?*

1. У гэтай бабы была свая дачка. 2. Узаром кагалам, пасеім штоль у калхоз. А хтоль і на сабе араў. 3. Іна была і цётка і цётка ейная была адна. 4. Сёго року шэ нэ было. 5. Вітэ намы ганьбуеце. 6. Саша, ты. Верна, знаіш што, чаму твой цяёнок такей харошый. 7. Ім же трэбо кождому хозыяйство.

2. *Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў. Вызначыць асаблівасці ўтварэння ступеней параўнання; формаў ліку, роду і склону; поўных і кароткіх формаў.*

1. А бярозаў грып і чорны – велька разніца. 2. І шапка смачнейша, ён многа салошчы і многа смачнейшы. 3. Бліны пяклі йішменныі, аўсянныі, грецкіі. 4. А выхадное было куплёне. 5. А балотна вада, дак яна ж гразна. 6. Наткуць юпак у клетачку: клетачка сінянька, клетачка зялёнянька, клетачка жоўцянька і фарсяць. 7. А цэп рабілі так: палка адна доўга, другая – карочайша. 8. У нас клуб вэлыкі. 9. У добрую пагоду едзіш у лес.

Тэма: Граматычныя асаблівасці лічэбніка**Тэарэтычныя пытанні:**

1. *Формы скланення колькасных лічэбнікаў адзін (адна, адно), два (дзве), тры, чатыры ў беларускіх гаворках.*

2. *Скланавыя формы колькасных лічэбнікаў ад пяці да дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць.*

3. *Скланенне зборных і дробавых лічэбнікаў.*

Практычныя заданні:

1. *Выявіць лічэбнікі. Растлумачыць, чым яны адрозніваюцца ад адпаведных форм літаратурнай мовы.*

1. Дзевіць гадоў мела, пашла службыць. 2. Пецяра дзяцей мая. 3. Троячка дзяцей мая й Маня мая. 4. У Мані тры комнаце, кухня чацвёрта. 5. Ужэ дзве сцяне вівалі. 6. У яе летась было дваццаць двоя. 7. Што я з вамы пяцерыма буду дзельць? 8. А Дунька ш чатыромы хлопцамы живе. 9. Еслі ў бацька тры сыны, йім же трэбо кождому хозыяйство. 10. На двох дзяўчат тры раткі даюць.

Тэма: Граматычныя асаблівасці дзеяслова

Тэарэтычныя пытанні:

1. Разнастайнасць канчаткаў дзеясловаў.
2. Граматычныя формы будучага часу.
3. Формы загаднага ладу ў гаворках.
4. Зваротныя формы.

Практычныя заданні:

1. *Выпісаць дзеяслоўныя формы. Якія з іх агульнапашыраныя, а якія дыялектныя?*

1. Скіняцца хуста, круцячыся, далоў, хоць хто падымя, тады кіняш танцаваць, возьмяш хусту ды на галаву. 2. Хазяечка, міленька, памажэця мне хоць адзецца! 3. Быў яшчэ кавалер, прынясець мне есці, у тварох накрышыўшы й хлеба, й бліноў. 4. Што ня робя – усё с песьнямы. 5. Даўней ні было такой яды, як цяпер ядзём. 6. Водзюцца белкі, заіц. 7. Рас мы купалісі, плыла, адна галава відаць. 8. Мо дзве хаце асталосо пасля вайны. 9. Зожнэм жіто, у снопочкы пов’яжемо. 10. Што ш табе шчэ расказаці? 11. Лапцей ні было каму плесць. 12. Воны кормляць курэй. 13. Трэба будэ напісаці ёму. 14. Тата ўжо быў перш памёршы.

2. *Выпісаць дыялектныя формы дзеясловаў (Дадатак: тэксты № 1–9). Ахарактарызаваць іх.*

Тэма: Граматычныя асаблівасці дзеепрыслоўя і прыслоўя

Тэарэтычныя пытанні:

1. Утварэнне і асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў цяперашняга і прошлага часу ў беларускіх гаворках.
2. Архаічныя формы дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на -а.
3. Формы ступеней параўнання прыслоўяў.

Практычныя заданні:

1. *Выпісаць прыслоўі, паказаць іх значэнне і ўтварэнне.*

Басанош ышла, хадзіць уваласах, хадзіць напяхату, дарога дрэнная, пакуль абуя, табе лацно, зранні ўстала, на стале няма, саўсім ніяк зроблена, як урэжу, урэжу наётлеў, обувала чобуты, була мэнча, йшлы надаўгат, нек вышлі, трэбо мусово йіхаты, зложы наопашкы, есць папоўніцы, цалюткі дзень, выпіў нагбом.

Тэма: Сінтаксіс у дыялектнай мове

Тэарэтычныя пытанні:

1. Складаназалежныя сказы ў дыялектнай мове. Віды складаназалежных сказаў.
2. Бяззлучнікавыя сказы.
3. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў дыялектнай мове.

Практычныя заданні:

1. *Вызначыць спосабы выражэння залежнага слова ў дзеяслоўных словазлучэннях.*

1. Пашукáй мяхá на травú (Валеўка Навагрудскага раёна).
2. Купілі зруп (Дземяшы Пастаўскага раёна).
3. Гусі заганю ў хлеў (Валеўка Навагрудскага раёна).
4. Сяджу сабе ды ўнукаў гадую (Зарачча Браслаўскага раёна).
5. Сыны пагадаваў (Трайчаны Любанскага раёна).
6. І забалелі яму ногі (Вараны Докшыцкага раёна).
7. У мяне так баліць галава (Карпавічы Вілейскага раёна).
8. Я тады на грыпу хварэла (Хоўхлава Маладзечанскага раёна).
9. У нас дачка балей зопам (Таль Любанскага раёна).

Тэма: Лексіка

Тэарэтычныя пытанні:

1. Фанетычныя, марфалагічныя і семантычныя варыянты дыялектнага слова.
2. Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў.
3. Супрацьстаўленыя двухчленныя і мнагачленныя лексічныя адрозненні. Уласналексічныя дыялектныя адрозненні (сінонімы).
4. Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.
5. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы.
6. Іншамоўныя запазычанні і спосабы іх засваення ў беларускіх гаворках.

Практычныя заданні:

1. *Вызначыць значэнне слоў.*

Дордзік, свесь, вугна́, пабабі́ца, трыб, барлёшы, змынюшчаты, галузува́то, цвічы́ць, віткадо́к, кондлушы́ты, атопак, галашчо́к, грэ́бкі, ко́кора, лоба́кі, прыпусці́ць, оберэ́ц, яру́жына.

Даведка: сястра жонкі, абутак з рызіны, пакрыцца бугаркамі, абрэзанья гумавыя боты, блін з бульбы, сырое халоднае надвор'е,

надакучлівы чалавек, лясная просека, даць мянушку, моцны мароз, жорстка біць, трымаць у строгай дысцыпліне, пайсці хутчэй, клінковы тварог, зношаны лапаць, вёслы на ўключынах, невялікі вадаём, частка каркаса лодкі, купка поля сярод лесу.

2. З дыялектнага слоўніка выпісаць: а) 5–7 слоў, якіх няма ў літаратурнай мове; б) 7–10 слоў, якія адрозніваюцца ад адпаведных літаратурных суфіксамі і прыстаўкамі; в) 3–4 словы, якія адрозніваюцца значэннем.

3. Выпісаць 2–3 слоўнікавыя артыкулы з “Дыялектнага слоўніка” Ф. Янкоўскага, прааналізаваць іх будову, параўнаць з будовай слоўнікавых артыкулаў “Глумачальнага слоўніка беларускай мовы”. Зрабіць вывад пра спецыфіку будовы слоўнікавага артыкула ў дыялектным слоўніку.

Тэма: **Фразеалогія**

Тэарэтычныя пытанні:

1. Агульнае азначэнне фразеалагізма і паняцце дыялектнага фразеалагізма.
2. Варыянтнасць і сінанімічнасць дыялектных фразеалагізмаў.
3. Многазначныя і аманімічныя ўстойлівыя словазлучэнні ў дыялектнай мове.
4. Антанімія ў дыялектнай фразеалогіі.
5. Нематываваныя і матываваныя фразеалагізмы ў беларускіх гаворках.

Практычныя заданні:

1. Выпісаць са слоўнікаў прыказак 10–15 устойлівых адзінак, у склад якіх уваходзяць дыялектызмы. Раскрыць значэнне дыялектных лексем на дыялектных слоўніках.

2. Патлумачыць значэнне фразеалагізмаў.

Мўху зловыты, на свойі колэса оглянўтысь, накрытыся хвостом, носок заглядэе ў пысок, рогы положыты, стрыгчы зубамы, тараторы розводыты, як шчылюбыны шчытають, бы дурному свій, вівэрнуць кожу́ха, жму́рэм пойці, капорэ вонэ, нёмір стоіць, пойці скрэдомарозрэзаць хлеб.

3. Карыстаючыся фразеалагічнымі слоўнікамі, выпісаць па тры прыклады на варыянтнасць, сінанімічнасць, многазначнасць, антанімічнасць і аманімічнасць у дыялектных фразеалагізмах.

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Дыялекталогія як навука. Асноўныя паняцці дыялекталогіі.
2. Паняцце пра тэрытарыяльныя дыялекты і іх паходжанне.
3. Сацыяльныя дыялекты (сацыялекты).
4. Народныя гаворкі і сучасная беларуская літаратурная мова.
5. Дыялекталогія і нормы беларускай літаратурнай мовы.
6. Народныя гаворкі і духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа.
7. Дыялекталогія і анамастыка.
8. Лінгвагеаграфія як раздзел мовазнаўства і яе асноўныя паняцці (тэрміны).
9. Лінгвістычная карта і спецыяльная сістэма ўмоўных знакаў.
10. Дыялектная зона і дыялект і іх дыферэнцыяцыя.
11. З гісторыі лінгвагеаграфіі і дыялекталогіі (Г. Венкер, Ж. Жыльерон).
12. Маскоўская дыялекталагічная камісія (МДК) і яе дзейнасць.
13. Навуковая дзейнасць П.А. Бузука.
14. Я.Ф. Карскі – заснавальнік беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі.
15. Польшкая славістыка і беларускія народныя гаворкі.
16. Дыялекталагічная праца на Беларусі ў пасляваенны час.
17. “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” і яго сутнасць.
18. “Лексічны атлас беларускіх народных гаворак” (ЛАБНГ) і яго сутнасць.
19. Беларуская дыялекталогія і міжнародныя праграмы па лінгвістычнай геаграфіі.
20. Сучасная навуковая кваліфікацыя лінгвістычных атласаў.
21. Супрацьстаўленыя фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя адрозненні гэтых дыялектаў.
22. Групоўка гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту.
23. Групоўка гаворак паўднёва-заходняга дыялекту.
24. Сярэднебеларускія гаворкі (асобны структурны міждыялектны тып) і іх пашырэнне.
25. Моўныя асаблівасці заходнепалескай групы беларускіх гаворак.
26. Націскны вакалізм.
27. Ненаціскны вакалізм.
28. Асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках.
29. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду, ліку, склону назоўніка.
30. Асаблівасці ўжывання і ўтварэння формаў прыметніка ў дыялектнай мове.
31. Формы скланення колькасных лічэбнікаў у беларускіх гаворках.

32. Дыялектныя асаблівасці ўжывання дзеясловаў. Асаблівасці ўтварэння лексіка-граматычных формаў.
33. Дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі.
34. Складаныя сказы ў дыялектнай мове.
35. Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў.
36. Прыметы дыялектных фразеалагізмаў. Выкарыстанне дыялектных фразеалагізмаў у літаратурнай мове.

КАРОТКІ ДАВЕДНІК

Аналітычная карта – карта, якая служыць для аналізу, разбору, разгляду састаўных частак моўнай з’явы.

Арэал – тэрыторыя, абмежаваная пучкамі ізаглас, на якой пашыраны тыя ці іншыя моўныя з’явы.

Астраўная дыялектная група – асобнай астраўной дыялектнай групай гаворак называецца тая ці іншая адасобленая частка гаворак пэўнага дыялекту ў складзе сумежных моў.

Беларускія гаворкі – беларускамоўны абшар у адрозненне ад абшараў гаворак суседніх моў (рускай, украінскай, польскай, літоўскай).

Гаворка – сукупнасць моўных сродкаў і асаблівасцей, якая выступае ў маўленні патомных жыхароў у адным ці некалькіх суседніх сельскіх паселішчах пры іх вусных моўных зносінах.

Гаворкі беларускай мовы – гаворкі ў складзе беларускай нацыянальнай мовы.

Дысімілятыўнае аканне – вымаўленне гука [а] пасля цвёрдых зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам з’яўляецца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [а]. Калі ж пад націскам знаходзіцца гук [а], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ъ] або [ы].

Дысімілятыўнае яканне – вымаўленне гука [а] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам з’яўляецца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [а]. Калі ж пад націскам знаходзіцца гук [а], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ь] або [і].

Дыялект – найбольш буйное адзінства беларускіх гаворак па агульных асаблівасцях і звычайна іх узаемнаму тэрытарыяльнаму размяшчэнні.

Дыялекталагічны атлас – сістэматызаваны набор лінгвістычных карт, на якім паказана пашырэнне дыялектных асаблівасцей пэўнай мовы на тэрыторыі, занятай яе носьбітамі.

Дыялектная мова (народна-дыялектная мова, народная мова, простая мова, жывая мова) – структура, якую ўтвараюць моўныя з’явы па асаблівасцях (агульнасці і адрозненнях) у сваёй рэалізацыі ў гаворках мовы.

Дыялектная зона – рэгіянальныя адасабленні гаворак не па іх дыялектных асаблівасцях, а па асаблівасцях маўлення, што склаліся ў выніку іх спецыфічнага культурна-гістарычнага развіцця і ўзаемадзеяння з іншымі мовамі.

Дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы, якія адрозніваюць гаворкі адну ад другой.

Еканне – рэалізацыя галоснага гука [e] ў ненаціскным становішчы пасля мяккіх зычных у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e], [ê], [ô].

Ізагласа – лінія на геаграфічнай карце, якая паказвае межы, тэрыторыю распаўсюджання пэўнай моўнай з’явы.

Ікавізм – рэалізацыя галоснага гука [i/ы] пад націскам у адпаведнасці з мінулым h, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць галосныя [o], [e].

Лакалізацыя – абмежаванне дзеяння той ці іншай з’явы пэўнай прасторай.

Лінгвагеаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з’яў, іх узаемаразмязчэнне адносна адна адной і заканамернасці ўзаемадзеяння паміж імі.

Недысімілятыўнае аканне – вымаўленне ў ненаціскным становішчы пасля мяккіх зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o], [e], [ê] пад націскам.

Недысімілятыўнае яканне – вымаўненне ў нанеціскным становішчы пасля цвёрдых зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o] пад націскам.

Несупрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы, якія не маюць раўназначных адпаведнікаў.

Няпоўнае дысімілятыўнае аканне – вымаўленне [a], [o], [э] ў канцавым адкрытым складзе, ва ўсіх астатніх складах галосныя няверхняга пад’ёму супадаюць у [a].

Пераходныя гаворкі – змешаныя або пераходныя гаворкі ўзнікаюць на мяжы дыялектаў у выніку іх сумязчэння і ўзаемадзеяння.

Перыферычныя гаворкі – гаворкі з менш захаванай, у той ці іншай ступені разбуранай, змененай і абноўленай структурай.

Поўнае недысімілятыўнае аканне – супадзенне галосных [a], [o], [e] ў гуку [a] ва ўсіх ненаціскных складах.

Поўнае недысімілятыўнае яканне – вымаўленне пасля мяккіх зычных гука [a] на месцы [a], [e] не толькі ў першым, але і ў другім і далейшым пераднаціскных складах, а таксама ва ўсіх паслянаціскных складах.

Оканне – захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы ў тых жа ўмовах, што і пад націскам (вода, голова, болото).

Пучок ізаглас – ізагласы, якія праходзяць у адным напрамку, блізка адна ад другой.

Саканне – вымаўленне цвёрдага варыянту постфікса *-ся* ў зваротных дзеясловах.

Сацыяльныя дыялекты – асаблівыя размоўныя прафесійныя адгалінаванні ў мове.

Сінтэтычная карта – карта, якая злучае ў адно цэлае асобныя элементы; абагульненая.

Супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы адных гаворак, якія маюць суадносныя варыянты ў другіх гаворках. Найбольш ярка выяўляюцца ў фанетыцы і марфалогіі.

Тэрытарыяльныя дыялекты – дыялекты, замацаваныя за пэўнай тэрыторыяй. У наш час новыя тэрытарыяльныя дыялекты не ўтвараюцца.

Уканне – вымаўленне гука [у] ў адпаведнасці з галосным [о] пад націскам у складах не пад націскам, у прыватнасці ў пераднаціскных.

Цоканне – неадрозненне гукаў [ц] і [ч].

ТЭКСТЫ ДЛЯ МОЎНАГА АНАЛІЗУ

Тэкст № 1

Неколі казлі, шоб діты не топталі жыта. А обычно дэты, і я знаю. Неколі, помню, в хованкі по жыте. Ну як хто-нэбудь побачыт, да накрычат, да кажут: “Вы знаётэ, че не? Там Русалкі жывут с працамі. Ну, такіе прачы булі. Ну, такіе неколі прачы булі. О тут неколі болото було за гэтымі хатамі. І вода, і жабы, жабы, жабы кругом крумкалі. Ручайнік був тут вот. І вот як наччут полотён зімою. А весною вжэ ростіталі вот так по водэ. Так і лежалі по водэ, отбэльваліся, а потым іх вымалі, ложылі на такі слон деревянны, і былі такіе праце. Тут дэржыш за ручкою. Хозяін іх усех посек на дрóва. Тут такее шыршее, а под нізом зубы-зубы-зубы такіе ўжэ. І вжэ высною бабы тымі працамі лупяць. Выбэльвалі, выбэльвалі так тые полотна. То неколі пужалі нас русалкамі: там русалкі с працамі – заб’э. Хто там боявсь тых русалок. Бэгалі, ныдэ нэ бачылі. Русалкі булі жэншчыны. А я ны знаю якіе. Ну я імела в віду неколі, шо вонь не такіе ўжэ і злые. А як чытала неколі про тую новогóднюю ноч. Хто ёго напісав про тых русалок. Як тая була паньчка, чы як еі, паннычка. То там наоборót. Такое во. А в нас это імелі в віду, шото такое, ну, злэе, страшнэе, раз заб’э. Значыть, ужэ плохее, раз заб’э. А тыпэр, тыпэр діты вжэ тако́го ны знають.

Шляжко В.І., 1922 г.н.,
уражэнка і жыхарка в. Рудня Ивацэвіцкага раёна, малапісьменная.

Тэкст № 2

На одніх буськах ужо дзівімся. А вот буська нема. Она адзінокая. Дзётóк вьгодовала, а то ж яйца наіграны. Той, мójэ з другімі наігровала. Буські так як людзі, он пропадзёт, то она за друго́го. У тья гóды прылетае, то б’юцца вонь, буські, а цяпера не. Я вьйду сама, той на гэтых бусек но і дзівліся. А оні ростут. Молóдзенькіх двóе. Это ж вона нечым кóрміць. Адзінокая. Прылятае па́ру раз яе провэдаць, то мо другій. Як у молодьх ёсця любóвнікі. Мójэ прапав, ці подóх, вот яка́я бэда.

А неколі пойдзі у лес, то пташачкі спываюць. Да во, у пташачкі голы́вка мале́нька і вуткі мале́нькі. А вона знае, колы адляцеці і колы прыляцеці. Да своё месце́чко найті, дзе вона была. Это подумаць. Як жа зіму онь адлятаюць пташачкі. А у мяне пташачка була, я курам ста́вила во́ду, а вонь мне пілі, оно кіт сядзеў коло мэне, а по́сле раз, як скóчыў і забраў аднэ, скóчыў і задушыў яе. А она тая пташачка. А ча́сто бачу, як я іду, а вона вьлеціць пэ́редо мно́ю да і поскáча тая пташачка. А то кіт

забраў, то була пліска, шо скáча з доўгім хвастом. Да кіт задушыў. Задушыў, а вона засталáса адна і вжэ трэці год як у тэі пташачкі нема пары. То гэ мне шкода яе. Гэнь во іду дажэ коло магазіна вона менé вострэтíть і абыдзе, вострэтíт на дарóзе. Я іду і вона пэрэдо мною побéгае крошкі, тоя пташэчка. Я на дашчэчку пасыплю да под яблоньку положу. І вжэ она мэнэ знае. Ужэ мо тры годы однэнька. Ніколі шоб з кім. А я думаю, бо я адна жыву, то вона зо мною.

Куратнік Г.А., 1922 г.н.,
уражэнка і жыхарка в. Святая Воля Івацэвіцкага раёна,
малапісьменная.

Тэкст № 3

Раньшэй як жэж було, раньшэ ны так як зара хódяць. Прыхódяць у сваты ныділь дьві до свáдьбы, договóряця і свáдьба. А свáдьба тая: збыраюця до невэсты невэстыны рódственнікі збыраюця, а до жыніхá жыніхóвы. І поснідають, покушають і невэста йыдэ до цэрквы, а жыніх собі йыдэ до цэрквы. Кóньмы, кóны позапрагають. Ны вméсте, ну, як з дрúгого сыла, то він йыдэ своімы кіньмы. І в жыніхá йыдуть одны мужыкы, мушчыны, а у дівкы вжэ йыдуть і свахы йыдуть усí. Ну й там пуд цэрквыю вжэ вострэцяця. Пovýнчяюця, тогды жыніх садовыть невэсту на свій виз. І пойыхалы до нівэсты. Там посыдыть, посыдыть і вжэ вэчёр, вжэ жыніх отправляеця додóму, одйижьджяе, бо нівэста надвóдыть його із сватамы. Шэ спывають, подáркы дае ля мáтэры і бáтьковы, ну, бíлы матерьял. На дрúгый дэнь знов позбыраеця родня, поснідае, прыйыжьджяе жыніх уже за нівэстою. Вэкупляють кóсу, о, потом вэкуплять, вжэ пйдуть по жыніхá на двір звáты, а нівэсту схавáють, посадыть старую бабу, мужыка за невэсту вузьмуць, от такы і посмыюця. Но і тоды вжэ як усé кончаеця прыхóдыть жыніх, вжэ невэста сыдыть і вжэ жыніхá обвóдыть. Невэста сыдыть за столóm, а жыніхá обвóдыть кругóm стола тры рáзы. І вжэ невэста нóгы ёму пэрэставляе. Ну, ты сыдыш за столóm і тако нóгі жыніхú пэрэставыть. Сэб він пэрэступыв, то бúдэ покíрный, а йíньшый то взьмé пудобье нóгы і всё. Ну і вжэ сыдыть, сядáють, там погуляють трóхы, погуляють, поділять коровай молодухын і всё, і тоды сядуть шчэ пойідяць трóхы і забырають молодуху. Забыруць тую молодуху, повэзúть, чырэз якую годыну чі пувторэ вжэ пэрэзвы йідуть, вся родына йыдэ молодушына і там ужэ сніданне бэруць, то зара нымá тако́го шо гэто, а колы як молодуха йдэ так трэба ручныкэ вышывáты, штук п'ять – шість, настыльныкы. Ну і вжэ як пэрэд сніданнем тым, быруць знымáють з пэршого стола, всё скыдають і вжэ вона там настыльныкы стэлэ усí, кíко там вона мае, всí на одён стыл і кладэ сніданне, ну і на дрúгый стыл кладэ,

а ручныкэ вжэ розвішуют на óкнах, на р'ямкы, порозвішуют усюды і в'ышыты ручныкэ. І вжэ потом гэтого, сніданне пойд'ять і забыраюця й'хаты. Пырэзвэ пойд'уть, а коровай д'лять вжэ на трэ́тій дэнь у кавалэра. А як молодухі д'лять коровай, то там, ну тоже булы, ну то р'аньшэ булы, шо там подаркы ма́ло хто клав, там як полóжат тры рублі, п'ять рублів. А вжэ як тако блысько дэ із сыла́ своёго, то вжэ на трэ́тій дэнь збыраеця шчэ роды́на гэта, й'йдуть там снідаты до молодухы, а молодуха тоды вжэ пырыд'ваюця в цыгані і, шчо там ны робылы. І докторі, узьму́ть у грёлку набыру́ть вóдки і даю́ть, і вкóлы даю́ть з горі́лки, і з тэі, і промывку рóблять. І всячыну робылы. Ну як вжэ далэ́ко, то тако. А як твуй па́па жыны́вся, то тоже вже на дрúгый, не на трэ́тій дэнь уже попрыхóдылы. Уже тыі стовпы́вськы попрыхóдылы. Той Ва́ся с Пугачёвкы. Д'ятько Ва́ся, то той, вже одра́зу, із са́мого рання́. Мні там, ка́же, ны нара́выця, мні тут ліпш нара́выця. Потóм усі попрый'ждж'ялы. Молодúху вызу́ть із собо́ю сюды́ вже, о. Прыставля́лыся такó.

Галавейка В.М., 1926 г.н.,
уражэнка і жыхарка в. Агароднікі Жабінкаўскага раёна,
малапісьменная.

Тэкст № 4

Ну ішла́ неvéста за́муж. В субóту собіра́лы, гэтых, подру́жок, выно́чкі плылы́, молодúй прывязувалы до кóсэй. А потом в'шалы лэ́нты на той выно́чок. Молода́я з лэ́нтамы такі́мы була́, нівéста.

Хвату́ шылы, пэ́сні спыва́лы, корова́я пыклы́, мысы́лы. Кулака́мы ны мысы́лы, бо потому шо б́удэ жыні́х нівéсту бы́ты, як кулака́мы. А так, па́льцaмы, потом на столі́ обва́лювалы, потом палы́лы пэ́чку. У нас такі́ большы́і ста́вылы вéткі, обыва́лы ті́стом такі́м, тройча́ткі называ́лыся, двойча́ткі. В пэ́чке обпі́калы і́х, ма́залы й'йцэм. І вжэ як поса́дять корова́я на лопату́ такую́ большúю, гэтого, поса́дять у пі́ч тогó корова́я, потом мы́ють рúкі, выно́сят на двур і спыва́юць пі́сьню, пі́сню вжэ пою́ть. Як гэто вжэ пою́ть, тую́ пі́сню.

Коровайны́чкі рúкі мбы́лы
Пуд в'шынькú вóду лы́лы,
Коб вышынькы́ плоды́лыся,
Молоды́і любы́лыся.

І гэтак тры́ ра́зы, гэтого, спыва́юць. Потóм выйма́юць тогó корова́я. Собыра́юць родню́ і вжэ прыхóдыть жыні́х до нівéсты по хусткы́, называ́лысь, у нас называ́юць. І вжэ кві́ткі тогды́ вшчы́пляюць. Дру́жкі ля жыні́ха і ля свідэ́теля. Свідэ́теля тогды́ ны бу́ло, называ́всья ча́шнык.

Ча́шныковы даю́ть платка́ в карма́н. Тыпэ́р ужэ ны даю́ть. Платка́ в карма́н кладу́ть молодóму. І цві́ты бра́лы гэто вжэ ті́па нівéсту купля́юць.

Ну, а на другі дэнь вжэ ідуць у цэркву вынча́тысь. Тыпэр то вжэ в субо́ту. Чы як ро́бляць. Тогды́ то в ныді́лю була́ сва́дьба.

А в поныді́лок прыда́ны. Вжэ быру́ть, тогды́ называ́вся ку́хор. Быру́ть то́го ку́фра на коня́, становя́ть на пово́зку. Сады́ца, той ча́шнык, там, шэ хто. І йіду́ть ужэ на тым ку́хровы аж до жыні́ха. Прыда́нэ ужэ называ́ють. Пості́ль вызу́ть ужэ то́гда. Гэ́то пості́ль як забыра́ють не́весту, постéль з не́вестою. Йіду́ць дві чы тры пості́льныцы, як у нас называ́ють, пості́ль сла́ты молоды́м. Постыла́ють пото́м, такі́ шуткі, вы́лкі быру́ть у сара́і, пэ́сні пою́ть. А пото́м о так. А пото́м ужэ як у поныді́лок іду́ць до жыні́ха. Прыда́нэ у нас называ́ють. На скры́ні туй йіду́ць. Там жыні́х ужэ той выхо́дыць і сват. Там скупля́ють ужэ. Ку́лькі ска́жуть там гро́шэй, во́ткі.

Васілеўская В.А., 1934 г.н.,
урадженка і жыхарка в. Здзітава Бярозаўскага раёна, малапісьменная

Тэкст № 5

Тры́ццать тры го́да жыву́ одна́, бэз мужыка́, мій мужы́к умэр в колхо́зе на робо́тэ, дэнь робі́в у Ты́шковічах, солóму збыра́в, колы́сь нэ було́ чым кормы́ты скоты́ны. Пры́хав сюды́ в Глы́ннюю на гэту конáву і вот смэрть спотка́ла його, прывэзлы́ мне нэ жыво́го. Дво́е дэток у мэнэ́ вмэрло́. Пэ́ршы хло́пчык вмэр, заты́м по два го́діка, роды́лася дэ́вочка, тожэ пубула́ го́діка помэрла́, родо́вся трэ́ті посла́ тых дэток, гэты сла́ва Бо́гу ну шчэ́ поку́да жывы́й, в а́рміі служы́в, інстыту́т ко́нчыв, до а́рміі ко́нчыв медучы́лішчэ. Пры́шо́в з а́рміі, пойшо́в в інстыту́т медеці́нскі гэтой, за́рэ ро́быть урачо́м, дво́е з ёго́ дэ́тэй хло́пэть і дівчы́на. Хло́пэть ро́быть пісьме́ны пэ́рэводчы́к у Мінску. До мэнэ́ прыезжа́ють нэ во́льмі́ чісто, бо далéко. Во тако́ і жыву́, колупа́юсь. Да і прожыла́ гэтак і за́рэз жыву́. А прожыла́ вжэш́ ужэ мно́го, вжэ во́семдэ́сят шэ́сть год прожыла́, я і нэ ду́мала, шо́ гэту́лькі прожыву́, а прожыла́, шо́ зро́біш, те́жкая жы́знь моя́.

Краўчук М.С., 1927 г.н.,
урадженка і жыхарка в. Карсынь Іванаўскага раёна, малапісьменная

Тэкст № 6

Я ўме́ю лён се́яць. Чэ́рыз плячо́ – вядро́, насы́пліш сюды́ з мішка́ і пашо́ў се́іць. Мы ляшы́лі. Ляшы́ць ето́ што. Вот іду́т тры, чаты́рі, пяць старіко́ў рядко́м, у плячо́. На́да ў дзве жме́ні: раз во́ сюды́ кіні́ш, раз во́ сюды́. І слéдуюшчэй так. А кала́ паслэ́дняга, што́ б знаць даку́да пасе́яна, прыме́рна іду́ я – дзяўчо́нка там ці ма́льчы́шка какей. Ідзэ́ць ряда́м, ідзэ́ць і нагу́ вот так ця́ніць, што́б смуга́ была́, што́б было́ віда́ць. Тады́ э́тат ряд ко́нчылі, пасе́ілі, яшчо́ вот так захо́дзюць, абра́тна так стано́вюцца – вот так

і сёюць. Пóтым узы́дзіць, в́ырасціць. Барану́юць апя́ць на лю́дзях. Палóлі, ідзём у какéй фарту́х траву́ ёту, а тады́ аднесéш дзе-нібóудзь ќініш, можа дзе пустóе, можа дзе кустóк там, дзе кáмень – туды́ траву́ саб́іраім. Тады́ лён браць ілі́ цірэб́іць. Лён цірэб́юць ілі́ зб́іраюць. Наб́ірэш-наб́ірэш, а тады́ свя́жыш ільнóм-зв́язкай. Закру́ціш, і во сюды́ паддзéніш і заця́ніш. І назывáлася ета́ ручэ́шка, ручэ́шачка – зв́язана акура́тненька, тут усé рóўненька і кладзéш, і кладзéш, і кладзéш. А патóм ідзéш – накла́дзен ряд – і вот так адна́ к аднэй, адна́ к аднэй, з ё́тай стóраны стáвіш і з ё́тай стáвіш. Тады́ сóхніць, в́ысахніць.

Качанава В.А., 1932 г.н.,
ураджэнка і жыхарка в. Звягі Гарадоцкага раёна.

Тэкст № 7

Ма́ма мне пералёт-траву́ дава́ла. Каза́ла: дачу́шка, хлопчыкі ў цябе́, ужо ў а́рмію б́удуць іцці́, дык і с сабо́ю дава́й. Мой ужо на фронт ішо́ў мужы́к: дай тую́ траву́ пералёта. Я яму́ дам, ён і дамóй прыня́се. Ды ка́жа: у ф́інскую вельмі́ марóз быў, мэ́рзлі, па́далі, кругóм лю́дзі с́ыплюцца, а я астаю́сь. Насі́ў ля сябе́ ў карма́ньчыку, к цéлу сюды́.

А ён ужо жо́ўты, отканюшы́на, то гало́ўкі такія́, яна от кра́сненькая, канюшы́на, а то жо́ўценькая. Але то́чна канюшы́на. Э́та пералёт.

Сын мой малады́ памёр, б́едны. Семна́ццаць год прадсада́целем рабо́таў, пійсы́т не было́, памёр. Ё́здзілі на дзень ражжэ́ня к сы́ну, а там сын нявэ́счынай сястры́ ка́жа: ба́пка, м́ілая. Падума́й мне, каб я вярну́ўся с фрóнту. Лёччыкам быў. А ў мяне́ пералёт у карма́ньчыку, я барджэй́ в́ыняла, кажú: на, то́лькі не ў самале́це трыма́й эту тра́ўку, а ля сябе́. Ё́н ваява́ў, ваява́ў. Запалі́лі самале́т, гары́ць і дума́е: мо́жа мяне́ ба́пчына тра́ўка спасе́? І паў, ужо нія́к парашу́та ні мог узя́ць, і так паў, як у паду́шку. Каб ха́ця галаву́ паб́іў ці ру́ку. Ці нагу́ – нарма́льна. Уста́ў, пахрысці́ўся: Бо́жа мой, ба́пка спасла́ м́іне, б́уду ве́рыць.

Дзенісевіч А.С., 1923 г.н.,
ураджэнка і жыхарка в. Хутар Чэрвеньскага раёна

Тэкст № 8

Як а́ўгуст патхо́дзіць, то аб́яза́цельно́ бу́ры быва́юць, вятры́, грóзы с́ільныя, эта́ не то́лькі ця́пер, а скрозь, і перат Трóйцаю́, эта́ ўсе́гда́ перат э́тымі пра́знікамі. На Лью́ ідзé дож, дак ё́н спако́йны, ціхі́, не такі́е вятры́ с́ільныя.

Ра́ньша была́ бу́ра така́я, што я́блыны паабва́рочвала ў саду́, ро́гам яно́ як-то ішло́ да Дарасіно́, да паўкру́чвала во́ду ў кало́дзежах, там і ха́ты паўваля́ло ў Дарасіно́. Ве́даю, што ля Гра́дак разб́іва́лі наво́з, разво́зілі, на машы́нках ва́зілі атсіóль, а б́раты́ там аткрыва́юць і з машы́н мы скіда́лі,

разбіва́лі і ба́чылі, як пыл ё́ты ішо́ў стра́шно і на Дарасіно́. Дак тады́ трóхі каню́шню на́шу пазрыва́ло і сат – паўва́рочвала я́блыны, і на Дра́сіно. А ў Дарасі́н дак крýшы пазрыва́ло, папо́рціло во́бшчэм ха́ты. Ты ж зна́ла Валóдзю Шарма́нку, ён вучы́ўса с табо́ю, дак ім на́вэрно фíнскі до́мік да́лі, ха́ту папо́рціло ім, а мы пазі́ралі, як шы́фер ля́таў. Відно́ было, што бура́н, бо бе́ло і як тума́н які. Э́то ўсягда́-ўсягда́, вот як тут тако́е ўрэ́мя. Вот ка́жуць, рабі́навая ноч. Э́то цэ́ленечку ноч быва́е грымі́ць і блі́скае, і канца́ німа́, атку́ль яно́ ідзе́, і цэ́лу ноч.

Трухан В.Г., 1934 г.н.,
ураджэнка і жыхарка в. Замошша Любанскага раёна

Тэкст № 9

Пумынта́ю, ко́нчылась ву́йна. Пупрыхо́дылы мужыкі́ дудо́му, а наш ба́цько ны вы́рну́вса. Уста́лыся мэ з ма́тырыню. Трэ́ба бу́ло самэм кусэ́ты, ура́ты і вузэ́ты. Гро́шы ны бу́ло. От, тугдэ́ я задума́ла купэ́ты собі́ ро́выра – дэ ку́лэ свэ́ннюм зі́лля мышо́к прывызтэ́, і то до́брэ. Рувыры́в тугдэ́ ма́ло бу́ло, а як і був, то сто́ів до́руго. Пумынта́ю, скі́лько я рубэ́ла, шоб купэ́ты туго́ ро́выра. Грыбэ́ збыра́ла, сушэ́ла, а путо́м прудава́ла – все́ ныя́к ны мугла́ гро́шы зубра́ты. А тут хло́пці якраз ро́выра прудава́лы, от я в і́х і купэ́ла. То шэ́ в дуба́вок ду гро́шы до́бры́й кусо́к са́ла удвалэ́ла.

Данілюк П.В., 1921 г.н.,
ураджэнка і жыхарка в. Алешкавічы Камянецкага раёна

Тэкст № 10

Тыпа́р мо́жна в ліс ходэ́тэ колэ́ хоч і кому́ хоч. А ко́лэсь, шоб пуйтэ́ в ліс, тра́ба бу́ло купэ́тэ біле́та. Білет сто́ів одэ́н злот і да́сыць гро́шый. Ек ку́пыць ба́цько біле́та, то ка́ждый да́нь ходэ́лэ в ліс по ё́годэ́ і по грыбэ́. А в ко́го нымá біле́та і гаёвы зло́выць в лісэ́, то за́быра ё́годэ́ або грыбэ́ і про́гоныць з лісу́, ша й за́пла́тыш штра́п. Во ек бу́ло пры па́новэ́.

Грыцук В.М., 1916 г.н.,
ураджэнка і жыхарка в. Брашэвічы Драгічынскага раёна

Тэкст № 11

Высно́ю і лі́том у нас вэ́льмы хоро́шэ. Все́ круго́м зыле́нэ. У нас скрісь ро́стэ́ дэрво. Ко́лысь тут був ліс. Е́го віру́балы, боло́та́ осушы́лы, лю́ды насы́лылыся, і сы́ло ста́ло. Е і за́ры ліс ныдале́ко. Тут ро́стэ́ бырэ́зына, хво́іна, гарабы́ны, го́сына, вульшы́на, вырба́. Ек за́йдыш высно́ю в ліс, то й выхо́дыты ны хо́чыця. Усе́ ма́ныць: ла́ндыш, зво́ночкі, огонё́к. А пот ко́нэць лі́та шэ́ ны вспі́е до́бры розві́дняты, ек усі́ вжэ́ на но́гах. Ко́ші побыру́ть – і за грыба́мі, ё́годьмы. Ё́годы в нас вся́кы е: луха́чі, о́жыны, суньцы́, ма́лыны. А го́сынню і сво́е все́ в садо́вы спі́е. До́бры, ек е до́ма і

в́ышнына, і слы́вка, і ё́блына, і на́выць горі́хы дэ в ко́го расту́ць. Зымо́ю е чым лі́то спомына́ты.

Панасюк Т.А., 1905 г.н.,
ураджэнка і жыхарка в. Вялікі Лес Драгічынскага раёна

Тэкст № 12

Посыде́ць, посмыю́цца, поспува́ють, да й росхо́дзяца – гэто ек буў піст. Ек та́нцу ны було́. Хто ко́го лю́быць, той то́го до́дому прово́дыць. По до́розе цылу́юцца. Колэ́сь та́нцэ було́ оно́ на Па́ску – трэ́ дні і на Ко́лядэ – ці́лы тэ́ждынь. Гэ́нчы раз і на Тры́цу, алэ то́дзі ны́чка мале́нька, то з вэ́чора погра́ють. Да й росхо́дзяца.

Батьке́ ны зна́ють, шо ді́тэ лю́бляца. Потом сэн і ка́жэ батька́м, шо хо́чэ жыне́тысь, шо хо́чэ тую́ і тую́ бра́тэ. Алэ ўсек було́: гэ́нчы раз і батьке́ ка́жуть, ко́го бра́тэ.

Батьке́ согла́снэ. Тоді ўвэ́чырэ ко́тэрогось там дне ба́цько, ма́тэ, сэн і шэ ко́го з родні́ позову́ць і йду́ць у сватэ́. Захо́дять. Посыде́ць каля стола́. Ба́цько ді́ўкэ й пыта́йца. Чо́го вонэ́ прышлэ́. А вонэ́ ка́жуть, шо хо́чуть тэ́лку (чы коро́ву) купэ́тэ. Ек ска́жуть батьке́ ді́ўкэ, шо нымá прода́жнэйі, то сватэ́ ска́жуть, шо хо́чуть бысхво́сту. Пыта́юцца, чы ді́ўка согла́сна. Ек ко́тэра гонорэ́цца, то зра́зу нэ́бысьто согла́сна, і вэ́п'е на́выць, а потом, кыры́з дён кі́лькэ нысэ́ ййі́ ті́тка чы дэдына гро́шэ за тое, шо горі́лку ді́ўка вэ́пыла, а за́муж за сэ́на йтэ ны хо́чэ.

Лучыц-Федарэц А.Т., 1909 г.н.,
жыхарка в. Акропна (Нямержа) Драгічынскага раёна

Тэкст № 13

Пяку́ць у нас і бліны́, і пірапэ́чкі, і крывя́нікі. Са́мыя інцірэ́сныя блю́да – е́та крывя́ннікі. У крывя́ннікі ня сы́плюць со́ду. І яны́ дзэ́лаюцца із крыві́. У кроў сы́плюць му́ку, замэ́шваюць і затым жа́руць. Пяку́ць ко́ржыкі і ла́дкі, пяку́ць і пірапэ́чкі, учы́няныі на дры́жжах. Бяру́ць дзэ́жку, у дзэ́жкі замэ́шваюць му́ку, дыбьу́ляюць дро́жжы, са́хыр па ўку́су і ста́вюць на це́плаю печ увэ́чары. Утра́м дыста́юць с пэ́чы й дыла́жываюць му́ку, замэ́шываюць, тады́ буты́лкы – паўлі́трый або кыча́лкы разме́шываюць ці рыска́чываюць. Затым ло́жаць на ско́ўрады й ста́вюць у лёгкаю печ на жар, кап спяклі́ся. Калі пы́джарю́цца, дыста́юць, і мо́жна е́сці.

Сідарэнка А.А., 1941 г.н.,
жыхарка в. Канаўка Хойніцкага раёна

Тэкст № 14

Ці ба́чыла ты маты́лку сяго́лета? Як убáчыш маты́лку чырво́ну, будзя́ш хле́п е́сці чырво́ны, жарна́вы. Як убáчыш бе́лу маты́лку, будзя́ш

пірагі́ ёсці. Як убáчыш жучкá чóрнаго (ну, катóрыя ў зямліó лéзуць, у гнай́ катóрыя), як б́удзя ён зь дзёткамі, у яго ш дзёткі пад ла́пкамі, пат трыбушкóм, а дзёткі як гні́ды нéйкія, то б́удзяш багáта на грóшы, а як гóлы, б́удзяш гóла ѓэты гот. А як баця́на ўбáчыш лятúчы, б́удзяш багáта й здарóва, як сэдзючы, – б́удзяш сядзéць, хварэ́ўшы. Як убáчыш жабу ў лес идúчы, той гот пýляц б́удзя балéць, то што, а як мура́шачку, б́удзяш той гот здарóва, як мура́шачка шавялі́цца.

Кеўра Ф.К., 1907 г.н.,
жыхарка в. Кагаліншчына Лідскага раёна

ЛІТАРАТУРА

Асноўная:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 304 с.
2. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах: у 2 ч. / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск : Выш. шк., 2005. – Ч. 1 : Фанетыка. – 29 с.
3. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах : у 2 ч. / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск : Выш. шк., 2005. – Ч. 2 : Марфалогія. – 47 с.
4. Гапоненка, І.А. Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск : Выш. шк., 2002. – 22 с.
5. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 294 с.
6. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія : практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 287 с.

Дадатковая:

1. Босак, А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / А. Босак, В. Босак. – Мінск, 2005. – 94 с.
2. Босак, А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Лексіка / А. Босак, В. Босак. – Мінск, 2006. – 124 с.
3. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы: карты. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. – VIII + 338 карт.
4. Карский, Е.Ф. Белорусы : в 3 т. / Е.Ф. Карский. – Мінск : БелЭН , 2006. – (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі).
5. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс / Ф.Д. Клімчук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.
6. Леванцэвіч, Л.В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка : у 2 ч. / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДзПІ, 1993. – Ч. I. – 52 с., Ч. II. – 66 с. – (ратапрынт).
7. Леванцэвіч, Л.В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Марфалогія : вучэб. дапам. / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДзПІ, 1994. – 82 с. – (ратапрынт).
8. Леванцэвіч, Л.В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Лексіка / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДзУ, 2001. – 135 с.

9. Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік / укл.: Г.Ф. Вештарт [і інш.] ; Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 353 с.

10. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. – Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэсп. Беларусь, 1993–1998.

11. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак / пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (К. Крапівы) і Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : Выш. шк., 1969. – 318 с.

12. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся / Я.Р. Самуйлік. – Брэст : БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2009. – 199 с.

13. Чарнякевіч, Ю.В. Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны / Ю.В. Чарнякевіч. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 255 с.

ЗМЕСТ

Уступ.....	3
Змест курса “Беларуская дыялекталогія”	5
Курс лекцый	13
Прадмет і задачы дыялекталогіі	13
Сувязь дыялекталогіі з іншымі навукамі і яе значэнне	21
Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі	31
З гісторыі беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі	35
Дыялектная групоўка гаворак	56
Марфалагічныя дыялектныя асаблівасці.....	75
Мова Брэсцка-Пінскага Палесся.....	83
Практычныя заняткі	100
Пытанні да заліку	107
Кароткі даведнік.....	109
Дадатак	112
Літаратура.....	120